

Ἡ
Θρησκεία

IMM. KANT

ΧΡΟΝΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΓΚΟΒΟΣΤΗ

IMMANUEL KANT

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ =====
ΣΤΑΘΗ ΦΕΡΕΝΤΙΝΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. ΓΚΟΒΟΣΤΗ
===== ΣΟΛΩΜΟΥ 12 — ΑΘΗΝΑΙ =====

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Ἡ ἠθικὴ, ἔφ' ὅσον στηρίζεται πάνω στὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἐνὸς ὄντος ἐλευθέρου, μὰ πού μὲ τὸ λογικὸ του δεσμεύεται σ' ἀπόλυτους νόμους, δὲ χρειάζεται τὴν ἰδέα ἐνὸς ἄλλου ἀνωτέρου ὄντος, γιὰ ν' ἀναγνωρίσει ὁ ἄνθρωπος τὰ καθήκοντά του, οὔτε ἐνὸς ἄλλου ἐλαττηρίου γιὰ νὰ τὰ ἐκτελεῖ. Δὲ σημαίνει τίποτα ἂν ἐκτελεῖ τὸ καθήκον του ὅταν βρεθῆι σὲ μιὰ τέτοια ἀνάγκη, ἀπ' τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαχθεῖ μ' ἄλλον τρόπο· γιατί, ἐκεῖνο πού δὲν προέρχεται ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του κι' ἀπ' τὴν ἐλευθερίαν του, δὲ μᾶς πείθει ἂν ὑπάρχει ἡ ἠθικὴ ἢ δὲν ὑπάρχει. — Ὡστε γιὰ νὰ τὴν ἀκολουθεῖ κανεὶς (ἀντικειμενικά, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ θέληση, κι' ὑποκειμενικά, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἰκανότητα) δὲ χρειάζεται καθόλου τὴ θρησκείαν, μὰ, χάρις στὸν πρακτικὸν ὀρθὸ λόγον, τῆς φτάνει ὁ ἑαυτός της. — Γιατί οἱ νόμοι της εἶν' ἐνωμένοι μόνο μὲ τὴ μορφή τῆς γενικῆς νομοτέλειαν τῶν ἀρχῶν, πού βγαίνουν ἀπ' αὐτούς σάν ἀνώτερος (καὶ ἀπόλυτος) ὅρος ὄλων τῶν σκοπῶν· γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται καθόλου νὰ προσδιορισθεῖ ἀπ' τὴν ἐλεύθερη θέληση (1), δηλαδὴ δὲ χρειάζε-

(1). Ἐκεῖνοι, γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ἀρκεῖ ὁ τυπικὸς ὅρος (τῆς νομιμότητος), γιὰ νὰ ὀριστεῖ τὸ καθήκον, πρέπει νὰ ὁμολογήσουν πὼς ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰν ἡ ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ τους, μὲ σκοπὸ τὴν ἀτομικὴ εὐμάρεια. Κι' ἔτσι

ται κανένα σκοπό ούτε για ν' αναγνωρίσει ὁ ἄνθρωπος τί είναι καθήκον, ούτε για νὰ φροντίσει νὰ ἐκτελεῖται τὸ καθήκον: μὰ μπορεῖ, κι' ὀφείλει ἅμα βρίσκεται μπροστὰ στὸ καθήκον, νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ κάθε σκοπό. Ἔτσι παραδείγματος χάρη για νὰ μάθω ἂν πρέπει στὸ δικαστήριο νάμαι φιλαλήθης στὴ μαρτυρία μου, ἢ, ὅταν μοῦ ζητήσουν ἓνα ξένο ἀντικείμενο ποῦ μοῦ ἐμπιστευτήκανε, ἂν πρέπει νάμαι τίμιος, δὲ μπορῶ νὰ προϋποθέσω ἓνα σκοπό, καὶ νὰ ἐνεργήσω σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγηση ποῦ θὰ τοῦ δώσω· καὶ μάλιστα ἐκεῖνος ποῦ, ὅταν ζητεῖται ἢ κατάθεσή του, βρῖσκει πῶς πρέπει νὰ βρεῖ ἓνα σκοπό, εἶναι παληάνθρωπος.

Μὰ ἂν κι' ἡ ἠθικὴ δὲ χρειάζεται, για νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ὑπαρξή της, τὴν ἰδέα κανενὸς σκοποῦ, ποῦ νὰ προέρχεται ἀπ' τὸν καθορισμὸ τῆς θελήσεως, εἶν ὅμως δυνατόν, νάχει μιὰ ἀναγκαία σχέση μ' ἓναν τέτοιο σκοπό, ὁ σκοπὸς αὐτὸς δηλαδὴ νὰ μὴν εἶν ἡ βίαση, μὰ τὸ ἀναγκαῖο ἐπακολούθημα τῶν ἠθικῶν

μᾶς μένουνε δύο μόνο προσδιορίζοντα αἰτία, ἓνα ὀρθολογιστικό, δηλαδὴ ἡ ἀτομικὴ τελειότητα, κι' ἓνα ἄλλο ἐμπειρικό, ἡ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων.— Ἀλλὰ ἂν μὲν τὴν πρώτην δὲν ἐννοοῦν τὴν ἠθικὴ τελειότητα, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰναι παρὰ μία, (δηλαδὴ μιὰ θέληση ποῦ νὰ ὑπακούει στοὺς νόμους), ὁπότε θὰ πέφτανε σὲ φαῦλο κύκλο, τότε πρέπει νὰ ἐννοοῦν τὴ φυσικὴ τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὴ μπορεῖ ν' ἀνυψωθεῖ, κι' ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη αὐτῆς (ικανότητα στίς τέχνες καὶ στίς ἐπιστήμες, γούστο, εὐστροφία τοῦ σώματος κ. ἄ.). Μὰ αὐτὸ εἶναι καλὸ μόνο ὑπὸ ἓναν ὄρο, ὅτι δηλαδὴ ἡ χρῆση τους δὲν ἀντιτίθεται στοὺς ἠθικοὺς νόμους (τὸ μόνο ἀπόλυτο)· ὥστε ἂν τὴ θεωρήσουμε για σκοπό, δὲν μπόρεῖ νὰν ἀρχὴ τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει κι' ὅταν ὁ σκοπὸς εἶν ἡ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων. Γιατὶ μιὰ πράξη πρέπει πρώτα νὰ ζυγιστεῖ σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πρὶν τὴν ἐκτελέσουμε μὲ σκοπὸ τὴν εὐδαιμονία τῶν ἄλλων. Ὡστε μόνο ὑπὸ ὄρον μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ σκοπὸ αὐτὸ για καθήκον, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει για ἀνωτάτη ἀρχὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων.

ἀρχῶν.— Γιατὶ χωρὶς καμμιά σκοπιμότητα, δὲν
μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καθορισμὸς τῆς θέλησεως τοῦ ἀν-
θρώπου, ἐπειδὴ ἡ θέληση δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει
καμμιά ἐνέργεια ποῦ ἡ ἰδέα της, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ
νὰ θεωρηθεῖ γιὰ αἰτία ποῦ προσδιορίζει τὴ θέληση.
οὔτε γιὰ σκοπὸς ποῦ προηγεῖται ἀπ' τὴν πρόθεση,
πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἐπακολούθημα τοῦ
προσδιορισμοῦ της ἀπ' τὸν νόμο καὶ ἔτσι σὰν
σκοπός, (*finis in consequentiam veniens*), χωρὶς
τὸν ὁποῖο μιὰ θέληση, ποῦ δὲν ὑπονοεῖ κανένα ἀντι-
κειμένο, οὔτε ἀντικειμενικὰ οὔτε ὑποκειμενικὰ καθο-
ρισμένο γιὰ προτιθέμενη πράξη, ποῦ σκέπτεται μόνο
πῶς, μὰ ὄχι καὶ ποῦ νὰ ἐνεργήσῃ, δὲν μπορεῖ νὰ
ἰκανοποιηθεῖ. Κι' ἔτσι ἡ ἠθικὴ δὲ χρειάζεται κανένα
σκοπὸ, γιὰ νὰ κάνει τὸ σωστό, μὰ τῆς φτάνει ὁ
νόμος, ποῦ περιλαμβάνει τὴν τυπικὴ προϋπόθεση τῆς
χρήσεως τῆς ἐλευθερίας. Ἀπ' τὴν ἠθικὴ ὅμως βγαίνει
ἕνας σκοπός· γιὰ τὴ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ τὴ
νοιάζῃ τί ἀπάντηση θὰ δοθεῖ στὴν ἐρώτηση: τί
βγαίνει λοιπὸν ἀπ' τὶς σωστές μας πράξεις, κι' ἂν
ἀκόμα ὑποθέσουμε πῶς αὐτὸ δὲν τῶχουμε τελείως
κάτω ἀπ' τὴν ἐξουσία μας, ποῦ μποροῦμε νὰ διευ-
θύνουμε τὶς πράξεις μας; Κι' ἔτσι ὑπάρχει μόνο μιὰ
ἰδέα ἐνὸς ἀντικειμένου, ποῦ περιλαμβάνει μέσα της
τὸν τυπικὸ ὅρο ὅλων τῶν σκοπῶν ποῦ πρέπει νὰ
χουμε (τὸ καθῆκον), καὶ μαζὺ μ' αὐτὸν κάθε ὀριζό-
μενο ὅλων ἐκείνων τῶν σκοπῶν ποῦ ὄχουμε (τὴν εὐδαι-
μονία ποῦ βγαίνει ἀπ' τὴν τήρησή του), κι' ἡ ἰδέα
αὐτὴ εἶν ἡ ἰδέα ἐνὸς ἄκρου ἀγαθοῦ στὸν κόσμος,
ποῦ γιὰ νὰ εἶν δυνατόν νὰ ὑπάρχει, πρέπει νὰ παρα-
δεχτοῦμε ἕνα ἀνώτερο, ἠθικὸ, ἅγιο καὶ παντοδύναμο
ὄν, ποῦ μόνο αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνενώνει καὶ τοὺς
δυὸ ὅρους· μὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ, (ἂν τὴν ἐξετάσουμε
πρακτικὰ), δὲν εἶν ἄδεια· ἐπειδὴ βοηθᾷ τὶς φυσικὲς
μας ἀνάγκες νὰ σκεφθοῦν γιὰ τὸ σύνολο τῶν πρά-
ξεῶν μας ἕνα σκοπὸ, ποῦ νὰ δικαιολογεῖται ἀπ' τὸν

ὀρθὸ λόγῳ, γιατί ἄλλοιῶς θᾶταν ἓνα ἐμπόδιο στήν ἠθική ἀπόφαση. Μὰ τὸ καλύτερο ἐδῶ πέρα εἶναι ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ βγαίνει ἀπ' τὴν ἠθική, καὶ δὲν εἶναι βᾶση τῆς ἠθικῆς· ἓνας σκοπός, πὺν γιὰ νὰ ὑπάρξει, προϋποθέτει ἠθικὲς βᾶσεις. Ὡστε γιὰ τὴν ἠθική δὲν μπορεῖ νᾶν τὸ ἴδιο ἂν πρέπει ἢ δὲν πρέπει νὰ σχηματίσει τὴν ἔννοια ἑνὸς τελικοῦ σκοποῦ ὅλων τῶν πραγμάτων (ναὶ μὲν χωρὶς νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν καθηκόντων τους, μὰ δίνοντας σ' αὐτὰ ἓνα ἰδιαιτέρο σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς συνενώσεως ὅλων τῶν σκοπῶν)· γιατί ἔτσι μόνο, μὲ τὸν συνδυασμὸ δηλαδὴ τῆς σκοπιμότητος πὺν προέρχεται ἀπ' τὴν ἐλευθερία καὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς φύσεως, πὺν δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀποφύγουμε, μπορούμε νὰ ποριστοῦμε μιὰ πραγματικότητα ἀντικειμενικὰ πρακτική. Ἄν ὑποθέσουμε ἓναν ἄνθρωπο πὺν τιμᾶ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ πὺν τοῦ κατεβαίνει ἡ ἰδέα, (πὺν δύσκολα μπορεῖ νὰ τὴν ἀποφύγει), νὰ σκεφτεῖ τί κόσμο θᾶφτιανε ὀδηγημένος ἀπ' τὸν πρακτικὸ ὀρθὸ λόγῳ, ἂν ἦταν στὸ χέρι του, καὶ μάλιστα ἂν κι' ὁ ἴδιος εἶχε μέρος σ' αὐτόν, τότε σὺτὸς ὄχι μόνο θὰ τὸν διάλεγε σὲ τρόπο ὥστε νᾶχει τὴν ἠθική ἰδέα τοῦ ἄκρον ἀγαθοῦ, μὰ θᾶθελε καὶ νὰ ὑπάρχει ἓνας κόσμος, ἐπειδὴ ὁ ἠθικὸς νόμος θέλει, νὰ γίνεται τὸ μεγαλύτερο καλὸ πὺν μπορούμε νὰ κάνουμε, ἀδιάφορο ἂν βλέπει πίσω ἀπ' τὴν ἰδέα αὐτὴ τὸν κίνδυνο νὰ περιοριστεῖ ἡ ἀτομική του εὐδαιμονία, γιατί αὐτὸς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν εἶναι σύμφωνος μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς τελευταίας, πὺχει ὡς ὄρο τὸν ὀρθὸ λόγῳ· συνεπῶς τὸν κρίνει τελείως ἀμερόληπτα, σὴν νὰ τὸν κρίνει ἓνας ξένος, μὰ ὅμως συγχρόνως τὸν ἀναγνωρίζει γιὰ δικό του κι' αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἀναγκασμένον ἀπ' τὸν ὀρθὸ λόγῳ, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἐξηγεῖ τὴν ἀνάγκη πὺν προκάλεσε μέσα του ἡ ἠθική, νὰ σκεφτεῖ ἓναν τελικὸ σκοπὸ τῶν καθηκόντων του, ὡς ἀποτελέσμα τους.

Ὅποτε ἡ ἠθικὴ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ θρησκεία κ' ἔτσι ἐπεκτείνεται στὴν ἰδέα ἐνὸς ἠθικοῦ νομοθέτη (¹) ἔξω ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, πού στὴ θέλησή του ὑπάρχει ὁ ἴδιος τελικὸς σκοπὸς (²) (ἡ δημιουργία τοῦ

1). Ἡ πρόταση: ὑπάρχει θεός, ἄρα ὑπάρχει στὸν κόσμον ἓνα ἄκρον ἀγαθόν, ἀν βγαίνει μόνο ἀπ' τὴν ἠθικὴ (σὰν θρησκευτικὸ δόγμα), εἶναι συνθετικὴ a priori κ' ἀνάγκη γίνεται παραδεκτὴ μόνο ἀπὸ πρακτικὴ ἔποψη, βγαίνει ὡμῶς ἔξω ἀπ' τὰ ὄρια τῆς ἐννοίας τοῦ καθηκόντος, πού περιλαμβάνει ἡ ἠθικὴ, (καὶ πού δὲν προϋποθέτει γιὰ τὴ θέλησις καμμιὰ ὕλη, μὰ μόνο τυπικοὺς νόμους) καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀπ' αὐτὸ ἀναλυτικὰ. **Μὰ πῶς μπορεῖ μιὰ τέτοια πρόταση νὰ ὑπάρχει a priori;** Ἡ συμφωνία μὲ τὴν ἀπλὴ ἰδέα ἐνὸς ἠθικοῦ νομοθέτη ὅλων τῶν ἀνθρώπων εἶναι γενικῶς ταυτὸσημῆ μὲ τὴν ἠθικὴ ἰδέα τοῦ καθηκόντος, κ' ἔτσι ἡ πρόταση πού ἐκθέτει αὐτὴ τὴ συμφωνία εἶναι ἀναλυτικὴ. Μὰ ἡ παραδοχὴ τῆς λέει περισσότερο ἀπ' τὴν ἀπλὴ πιθανότητα ἐνὸς τέτοιου πράγματος. Τὸ κλειδί γιὰ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, ὅσο νομίζω ὅτι τὴ διαβλέπω, δὲν μπορῶ ἐδῶ παρὰ μόνο νὰ τὸ δείξω χωρὶς νὰ τὸ ἐκθέσω.

2). **Σκοπὸς** εἶναι τὸ ἀντικείμενο μιᾶς *τάσεως*, δηλαδή, μιᾶς ἄμεσης ἐπιθυμίας γιὰ τὴν κατοχὴ ἐνὸς πράγματος ὅπως ὁ *νόμος* εἶν ἀντικείμενο τοῦ σεβασμοῦ. Ὁ σκοπὸς ἐκείνος πού μᾶς ἐπιβάλλεται ἀπ' τὸν ὀρθὸν λόγο εἶν ἀντικειμενικὸς (ἐκείνος δηλαδή πού πρέπει νάχουμε). Ὁ σκοπὸς πού περιέχει τὸν ἀπόλυτο καὶ συγχρόνως ἐπαρκῆ ὄρο ὅλων τῶν ἄλλων εἶν ὁ **τελικὸς σκοπὸς**. Ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία εἶν ὁ ὑποκειμενικὸς τελικὸς σκοπὸς τῶν λογικῶν ὄντων (σκοπὸς πού τὸ καθένα τους *ἔχει* ἐξ αἰτίας τῆς φύσεώς του. πού, ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὕλικά ἀντικείμενα, καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο θάταν παράλογο νὰ πούμε πῶς *πρέπει* κανεὶς νὰ τὸν *ἔχει*), κ' ὅλες οἱ πρακτικὲς προτάσεις πού βασίζονται πάνω σ' αὐτὸν τὸν τελικὸ σκοπὸ, εἶναι συνθετικὲς μὰ συγχρόνως ἐμπειρικὲς. Τὸ ὅτι ὁμῶς καθένας πρέπει νὰ *ἔχει* γιὰ **τελικὸ σκοπὸ** τὸ ἄκρον *ἀγαθόν* πού μπορεῖ νὰ ὑπάρξει στὸν κόσμον, εἶναι μιὰ συνθετικὴ, πρακτικὴ, a priori πρόταση, καὶ μάλιστα ἀντικειμενικὰ πρακτικὴ πού προτείνεται ἀπ' τὸν ὀρθὸ λόγον. γιὰτι εἶναι μιὰ πρόταση πού βγαίνει ἔξω ἀπ' τὴν ἐννοια τῶν καθηκόντων στὸν κόσμον, καὶ προσθέτει ἓνα ἐπαχολούθημά τους, ἓνα ἀποτέλεσμά τους, πού δὲν περιλαμβάνεται στοὺς ἠθικοὺς νόμους καὶ πού γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνα-

κόσμου), πού πρέπει καὶ μπορεῖ νᾶναι τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄν κι' ἡ ἠθικὴ ἀναγνωρίζει στὴν ἱερότητα τοῦ νόμου τῆς ἑνα ἀντικείμενο μεγίστου σεβασμοῦ, στή βαθμίδα ὅμως τῆς θρησκείας ἀντιλαμβάνεται τὴν αἰτία πού ἐπιτελεῖ τοὺς νόμους αὐτούς, σὰν ἑνα ἀντικείμενο λατρείας, καὶ παρουσιάζεται μ' ὅλη τὴ μεγαλοπρέπειά της. Μὰ ὅλα, καὶ τ' ἀνώτερα ἀκόμα, ἐλατώνονται μέσα στὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων ὅταν αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἰδέα τους πρὸς ὄφελός τους. Ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ λατρευτεῖ ἀληθινά, παρὰ μόνο ἐφ' ὅσον ὁ σεβασμὸς εἶναι πλήρης, ὑποχρεώνεται νὰ συμ-

πτυχθεῖ ἀναλυτικά. Δηλαδή αὐτοὶ ἐπιβάλλουν ἀπ' εὐθείας ὅποιαδῆποτε κι' ἂν πρόκειται νᾶν ἡ συνέπεια καὶ μάλιστα ἐπιβάλλουν νὰ παραιτούμαστε ἀπ' αὐτὴ, ὅταν πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη πράξη, κι' ἔτσι κάνουν τὸ καθῆκον ἀντικείμενο τοῦ μεγαλύτερου σεβασμοῦ, χωρὶς νὰ μᾶς προτείνουν ἑνα σκοπὸ (κι' ἑναν τελικὸ σκοπὸ), πού θ' ἀποτελοῦσε τὴ σύστασή τους καὶ τὸ ἐλατήριο γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων μας. Θάταν ἀρκετὸ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἂν (ὅπως ὄφειλαν), βασιλιόντουσαν στὴν ἐντολὴ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τί θέλουν νὰ ξέφουν τὴν ἔκβαση τῶν ἠθικῶν τους πράξεων πού θὰ φέρει ἡ πορεία τοῦ κόσμου. Γι' αὐτοὺς φτάνει, πὼς κάνουν τὸ καθῆκον τους· στὴν ἐπίγεια ζωὴ δὲ ἀπαντιεῖται ἴσως ποτὲ μαζὶ ἡ εὐδαιμονία ἢ ἀξιοπρέπεια. Ἄλλὰ ἕνας ἀναπόφευκτος περιορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς πρακτικῆς του (ἴσως μάλιστα κι' ὅλων τῶν ἄλλων ὄντων) ἰκανότητος συλλογισμοῦ, εἶναι ἡ ἀναζήτησις σὲ κάθε πράξη τοῦ ἀποτελέσματος, γιὰ νὰ βρεθεῖ μέσα σ' αὐτὸ κάτι τι πού νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ σκοπὸς καὶ πού νὰ μπορεῖ ν' ἀποδείξει τὴν καθαρότητα τῆς προθέσεως, σκοπὸς πού στὴν ἐκτέλεση μὲν (necxu effectivo) εἶναι τὸ τέλος μὰ πού στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν πρόθεσις (necxu finali) εἶναι ἡ ἀρχή. Σ' αὐτὸν τὸ σκοπὸ λοιπὸν, ὅταν τὸν ἔχει βάλει ὁ ἀνθρώπος μπροστά του διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, προσπαθεῖ νὰ βρεῖ κάτι πού νὰ μπορεῖ νὰ ἀγαπήσει· ὥστε ὁ νόμος πού τοῦ ἐμπνέει μόνον σεβασμὸ, ἂν δὲν τὸν ἀναγνωρίζει ὡς ἀνάγκη, ἐπεκτείνεται λοιπὸν χάριν αὐτοῦ γιὰ νὰ προσλάβει τὸν ἠθικὸ τελικὸ σκοπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου μεταξὺ τῶν ὄρων του· δηλαδή ἡ πρότασις κάνε τελικὸ σκοπὸ σου τὸ ἀνώτερο ἀγαθὸ πού,

μορφωθεί με τούς τύπους εκείνους, πού μπορεί κανείς νά τούς ἐπιβάλλει μόνο με ἀναγκαστικούς νόμους, κι' ὅ,τι παρουσιάζεται μπροστά στή δημόσια κριτική τοῦ καθενός, αὐτό ὀφείλει νά ὑποβληθεῖ σέ μιὰ κριτική πούχει ἐξουσία, δηλαδή στὸν ἔλεγχο.

Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ἡ ἐντολή: ὑπάκουγε στοὺς ἀνωτέρους σου! εἶναι ἠθική, κι' ἡ φύλαξή της, ὅπως κι' ἡ φύλαξη ὄλων τῶν ἐντολῶν, μπορεί νά ἀνατεθεῖ στή θρησκεία, πρέπει μιὰ διατριβή, πού ἀφιερώνεται στὴν ἰδέα τῆς τελευταίας, νά δίνει ἓνα παράδειγμα τῆς ὑπακοῆς αὐτῆς, πού δὲν μπορεί νά εἶναι ὑπακοή στὸ νόμο μιᾶς μόνης διατάξεως τοῦ κράτους κι' ἀδιαφορία γιὰ τὶς ἄλλες, μὰ κοινὴ ὑπακοή σ' ὅλες μαζύ. Τώρα. ἕναν θεολόγο μπορούμε νά τὸν φανταστοῦμε εἴτε ὅτι φροντίζει μόνο γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν, εἴτε πὼς φροντίζει καὶ γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν· ὁ πρῶτος εἶναι μόνο κληρικός, ὁ δεύτερος εἶναι ἐκτὸς αὐτοῦ κι' ἐπιστήμων.

μπορεῖ νά ὑπάρξει στὸν κόσμο, εἶναι μιὰ συνθετικὴ πρόταση a priori πού εἰσάγεται ἀπ' τὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ μετὴν ὅποια ὁ πρακτικὸς ὀρθὸς λόγος ἐπεκτείνεται συγχρόνως πάνω στὸν τελευταῖο, πράγμα πού εἶναι δυνατόν, ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὴ φυσικὴ ιδιότητα πούχει ὁ ἄνθρωπος, νά σκέπτεται σὲ κάθε του πράξη ἐκτὸς ἀπ' τὸ νόμο κι' ἓνα σκοπό, (ιδιότητα πού αὐτὸς τὴν κάνει ἀντικείμενο τῆς πείρας), κι' αὐτὸ εἶναι δυνατόν, ὅπως κι' οἱ θεωρητικὲς καὶ συνθετικὲς a priori προτάσεις, μόνο ἐπειδὴ περιλαμβάνει τὴν ἀρχὴ a priori τῆς γνώσεως τῶν ὄρων τῆς ἐλευθέρως θελήσεως στὴν πείρα, ἐφ' ὅσον αὐτὴ, πού παριστάνει στοὺς σκοποὺς της τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἠθικῆς, δίνει στὴν ἔννοια τῆς ἠθικότητος ὡς αἰτιότητος τοῦ κόσμου, μιὰ πραγματικότητα ἀντικειμενικὴ ἂν καὶ πρακτικὴ μόνο. Μὰ ἂν ἡ ἀκριβὴς τήρηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρέπει νά θεωρηθεῖ αἰτία τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἀζου ἀγαθοῦ (ὡς σκοποῦ), τότε πρέπει, ἐπειδὴ ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲ φτάνει νὰ ἐπιφέρει τὴν εὐδαιμονία στὸν κόσμο μαζὶ μετὴν εὐτυχία, νά παραδεχτοῦμε ἓνα παντοδύναμο ἠθικὸ ὄν ὡς κοσμοκράτορα, μετὴ τὴ φρονίδα τοῦ ὁποίου γίνεται αὐτό· μ' ἄλλα λόγια ἡ ἠθικὴ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ θρησκεία.

Ἐπὶ τὸν τελευταῖο, ὡς μέλος ἐνὸς δημοσίου ἰδρύματος, πού (μὲ τ' ὄνομα Πανεπιστήμιο) τοῦχουν ἐμπιστευεῖ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες γιὰ νὰ τὶς καλλιεργεῖ καὶ νὰ τὶς προφυλάσσει ἀπ' τὶς βλάβες, ἔξαρχαίται ἂν θὰ περιορίσει τὶς ἀξιώσεις τοῦ πρώτου σὲ τρόπο ὥστε ὁ ἔλεγχός του νὰ μὴ μπορεῖ νὰ φέρει καμμιά διαταραχὴ στὶς ἐπιστῆμες, κι' ὅταν κι' οἱ δυὸ εἶναι βιβλικοὶ θεολόγοι, στὸν τελευταῖο πούναί μέλος τῆς σχολῆς ἐκείνης τοῦ πανεπιστημίου ποῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴ θεολογία. ἀνήκει τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνωτάτου ἐλέγχου· ἐπειδὴ, ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρῶτο ζήτημα (τὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν), αὐτὸ τὸ φροντίζουν κι' οἱ δυό· μὰ ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεῦτερο (τὴν καλλιέργεια τῶν ἐπιστημῶν), ὁ θεολόγος ὡς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου ἔχει νὰ ἐκτελέσει ἓνα ἰδιαίτερο ἔργο. Ἐν ἔκκενῆσσε ἀπ' αὐτὸν τὸν κανόνα, θὰ κατολήξουμε κατ' ἀνάγκην στὸ ἐξῆς, πού ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ (παραδείγματος χάρη στὸν καιρὸ τοῦ Γαλιλαίου), ὅτι δηλαδὴ ὁ βιβλικὸς θεολόγος, γιὰ νὰ ταπεινώσει τὶς ἐπιστῆμες χωρὶς ν' ἀσχοληθεῖ μ' αὐτέξ, ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς ἀστρονομίας, ἢ ἄλλων ἐπιστημῶν, π. χ. τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς γῆς, καὶ παρεμποδίζει ὅλες τὶς προσπάθειες τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἀνθρώπου, σὰν τοὺς λαοὺς ἐκείνους, πού μὴ μπορῶντας, ἢ μὴ βρίσκοντας σοβαρὸ ν' ἀμυνθοῦν ἐναντίον τῶν ἐπιδρομῶν, μεταβάλλουν τὸ πᾶν γύρω τους σ' ἔρημο.

Μὰ ἀπέναντι στὴ βιβλικὴ θεολογία στὸν κύκλω τῶν ἐπιστημῶν βρίσκεται μιὰ φιλοσοφικὴ θεολογία πούναί ἀγαθὸν ἐμπιστευθὲν σὲ μιὰ ἄλλη σχολή. Αὐτὴ, ἂν μένει μέσα στὰ ὅρια τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ χρησιμοποιεῖ, γιὰ νὰ ἐπικυρώσει καὶ νὰ ἐξηγήσει τὶς προτάσεις της, τὴν ἱστορία, τὶς γλῶσσες, τὰ βιβλία ὄλων τῶν λαῶν καὶ τὴν Ἁγία Γραφή ἀκόμα, χωρὶς νὰ μεταφέρει τὶς προτάσεις αὐτέξ στὴ βιβλικὴ θεολογία, καὶ χωρὶς νὰ θέλει νὰ μεταβάλλει τὶς δημόσιες διδασκαλίες της, προνόμιο ποῦχει ὁ κληρι-

κός, πρέπει νάχει ἀπόλυτη ἐλευθερία, νὰ ἐπεκτείνεται τόσο ὅσο φτάνει ἡ ἐπιστήμη της· κι' ἂν καί, ὅταν εἶναι βέβαιο πὼς ὁ πρῶτος πέρασε πραγματικῶς τὰ ὅρια του, κι' ἐπενέβη στὴ βιβλικὴ θεολογία, δὲν ἀμφισβητεῖται πὼς ὁ θεολόγος (ἂν θεωρηθεῖ ἀπλῶς ὡς κληρικὸς) ἔχει τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου, εἶναι ὅμως δυνατόν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀμφιβολία γι' αὐτό, καὶ τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὸ ἔγινε μ' ἓνα βιβλίον, ἢ μὲ μιά ἄλλη δημοσίαν ἔκθεσιν τοῦ φιλοσόφου, ὁ ἀνώτατος ἔλεγχος ν' ἀνήκει μόνον στὸ βιβλικὸ θεολόγον ὡς μέλος τῆς σχολῆς του, γιὰ αὐτὸς φροντίζει καὶ γιὰ τὸ δεῦτερον ζήτημα, δηλαδὴ γιὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, κι' ἔχει τόσο κῦρος ὅσο κι' ὁ πρῶτος.

Καὶ μάλιστα σὲ τέτοιαις περιπτώσεσι ὁ πρῶτος ἔλεγχος ἀνήκει σ' αὐτὴν τὴν σχολὴν κι' ὄχι στὴ φιλοσοφικὴ γιὰτὶ μόνον ἐκείνη ἔχει τὸ προνόμιον ὠρισμένων διδασκαλιῶν, ἐνῶ αὐτὴ τις δικῆς της τις διαδίδει ἐλευθέρως, ὥστε μόνον ἐκείνη μπορεῖ νὰ διαμαρτυρηθεῖ πὼς βλάπτονται τ' ἀποκλειστικὰ της δικαιώματα. Μὰ εἶναι εὐκόλον ν' ἀποσοβηθεῖ μιά ἀμφιβολία ἐξ αἰτίας τῆς ἐπεμβάσεως αὐτῆς, παρ' ὅλον πὸν οἱ δυὸ αὐτῆς διδασκαλίαις πλησιάζουν ἢ μιά τὴν ἄλλη, καὶ παρ' ὅλον τὸ φόβον μήπως ἡ φιλοσοφικὴ θεολογία περᾶσει τὰ ὅρια, φτάνει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν, πὼς τὸ ἄτοπον αὐτὸ δὲ συμβαίνει, ἐπειδὴ ὁ φιλόσοφος δανεῖται κάτι τι ἀπ' τὴν βιβλικὴν θεολογίαν, καὶ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸ σκοπὸν του (γιὰτὶ ἡ τελευταία δὲ θὰ συμφωνοῦσε, πὼς δὲν περιλαμβάνει πολλὰ κοινὰ μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ὁριθοῦ λόγου, κι' ἐκτὸς αὐτοῦ πολλὰ πὸν ἀνήκουν στὴν ἱστορίαν καὶ στὴν φιλολογοίαν καὶ στὸν ἔλεγχόν τους), κι' ἂς ὑποθέσουμε ἀκόμα πὼς χρησιμοποιεῖ ὅ,τι δανεῖται ἀπ' αὐτὴν, μὲ μιά ἔννοια σύμφωνη μὲ τὸν ὁρθὸν λόγον, μὰ ἴσως ὄχι ἀρεστὴ σ' αὐτόν, μὰ ἐπειδὴ προσθέτει κάτι τι σ' αὐτήν, κι' ἔτσι θέλει νὰ τὴν προσαο

μόσει σ' άλλους σκοπούς, ἀπὸ κείνους πὺ συμφωνοῦν μ' αὐτήν. Ἔτσι π. χ. δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, πὺς ὁ διδάσκαλος τοῦ φυσικοῦ δικαίου πὺ δανεῖζεται πολλὲς κλασσικὲς ἐκφράσεις καὶ πολλοὺς τύπους γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ του διδασκαλία τοῦ δικαίου ἀπ' τὸν ρωμαϊκὸ κώδικα, ἐπεμβαίνει σ' αὐτόν, κι' ἂν ἀκόμα, ὅπως συμβαίνει συχνά, δὲν τὶς χρησιμοποιεῖ μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία, πὺ τοὺς δίνουν οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ κώδικα, φτάνει νὰ μὴ θέλει νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ νομομαθεῖς ἢ μάλιστα καὶ τὰ δικαστήρια. Γιατὶ ἂν αὐτὸ δὲν ἐπιρεπότανε, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατηγορήσει γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ τοὺς βιβλικοὺς θεολόγους ἢ τοὺς νομομαθεῖς, πὺς κάνουν ἀναρίθμητες ἐπεμβάσεις στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας, γιὰτὶ κι' οἱ δυὸ, ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ τὰ καταφέρουν χωρὶς τὸν ὀρθὸ λόγο, κι' ὅσο ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμη, χωρὶς τὴν φιλοσοφία, ἀναγκάζονται πολὺ συχνά νὰ δανεῖζονται ἀπ' αὐτὴ, ἀλλὰ μόνο γιὰ δική τους χρῆση. Μ' ἂν ἡ θρησκεία ἀπέβλεπε, στὸ νὰ μὴν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο ὅσον ἀφορᾷ τὰ θρησκευτικὰ πράγματα, εὐκόλα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ καταλάβει ἀπὸ πρῖν, ποιοὺς θ' ἄβγαينه χαμένος· γιὰτὶ μιὰ θρησκεία πὺ κηρύττει χωρὶς δισταγμὸ τὸν πόλεμο στὸν ὀρθὸ λόγο, δὲ θὰ μπορέσει νὰ βαστάξει πολὺν καιρό. Παίρνω λοιπὸν τὸ θάρρος νὰ προτείνω πὺς θ' ἄτανε σωστό, ἅμα τελειώσει ἡ ἀκαδημαϊκὴ διδασκαλία στὴ βιβλικὴ θεολογία, νὰ προστίθεται στὸ τέλος κι' ἓνα ἰδιαίτερο μάθημα τῆς καθαρῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας (πὺ χρησιμοποιεῖ ὅλα, καὶ τὴν Ἁγία Γραφή ἀκόμα), σύμφωνα μ' ἓνα ἐγχειρίδιο σὰν αὐτὸ τὸ βιβλίον (ἢ κι' ἓνα ἄλλο, ἂν ἔχει κανεὶς κανένα καλύτερο βιβλίον τοῦ ἴδιου εἴδους), μάθημα πὺν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν τελεία παρασκευὴ τῶν ὑποψηφίων θεολόγων. Γιατὶ οἱ ἐπιστῆμες μόνο νὰ

κερδίσουν μπορούν μὲ τὸν χωρισμό, ἐπειδὴ πρῶτα πρῶτα θὰ κάνει ἢ καθεμιὰ ἓνα ξεχωριστὸ σύνολο, κι' ὕστερα μόνο θὰ προσπαθήσουνε νὰ συνενωθοῦν μεναξύ τους. Κι' ὁ βιβλικὸς θεολόγος μπορεῖ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸ φιλόσοφο, ἢ νὰ τὸν ἀντικρούει, φτιάνει τὰ τὸν ἀκούει. Γιατὶ ἔτσι μπορεῖ νὰν ὀπλισμένος ἀπὸ πρὶν ἐναντίον ὅλων τῶν δυσκολιῶν, πού θὰ μπορούσε αὐτὸς νὰ τοῦ παρουσιάσει. Ἀλλὰ τὸ νὰ τις ἀποσιωπᾷ ἢ νὰ τις κατηγορεῖ πὼς εἶν' ἀθεϊστικές, εἶνε μιὰ ἐλεεινὴ προσφυγὴ πού δὲν πιάνει. μὰ τὸ νὰ ἀνακατώνουε καὶ τις δυνό, καὶ τὸ νὰ ρίχνει ὁ βιβλικὸς θεολόγος μόνο τυχαίως τὸ βλέμμα πάνω στὴ φιλοσοφία, εἶν' ἔλλειψη ἐμβριθείας, καὶ στὸ τέλος δὲν ξέρει κανένας πὼς βρίσκεται ἀπὸ ἀπόψεως γενικῆς θεολογίας.

Ἀπ' τις τέσσερες αὐτὲς διατριβές, στὶς ὁποῖες γιὰ νὰ καταδείξω τὴ σχέση τῆς θρησκείας μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση, πού ἔχει βάσεις ἐν μέρει μὲν καλὲς ἐν μέρει δὲ κακὲς, φαντάζουμαι τὴ σχέση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ στοιχείου, σὰν δυὸ αἰτίες μὲ αὐτοτελεῖ ὑπαρξῆ, πού ἐπηρεάζουν τὸν ἄνθρωπο, ἢ πρώτη ἔχει ἤδη καταχωρηθεῖ στὸ Berlinische Monatschrift τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1792, μὰ δὲν μπορούσα νὰ μὴν ἐκδόσω αὐτὸ τὸ βιβλίον, πού συμπληρώνεται μὲ τις τρεῖς ὑπόλοιπες διατριβές, ἐξ' αἰτίας τῆς ἀλληλουχίας τῆς ὕλης του.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Πάνω στὸν τίτλο αὐτοῦ τοῦ ἔργου (γιατὶ ἔχουν ἐκφραστεῖ σκέψεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόθεση ποὺ κούβεται κάτω ἀπ' αὐτὸν) ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς. Ἐπειδὴ ἀποκάλυψη μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ λογικὴ θρησκεία, μὰ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀποκάλυψη, θεωρῶ ἐκείνην σὰ μιὰ πλατύτερον σφαιρα τῆς πίστεως, ποὺ περικλείει τὴν τελευταία σὰ στενότερον σφαιρα (ὄχι σὰν δυὸ κύκλους ποὺ βρίσκεται ὁ ἕνας ἔξω ἀπ' τὸν ἄλλο μὰ σὰν δυὸ κύκλους ὁμοκέντρους), ποὺ μέσ στὴ δεύτερη ὀφείλει νὰ περιοριστεῖ ὁ φιλόσοφος ὡς ὀρθολογιστής, καὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ κάθε πείρα. Ξεκινῶντας ἀπ' τὸ σημεῖο αὐτὸ μπορῶ νὰ κάνω τὴν δεύτερη προσπάθεια, νὰ ξεκινήσω δηλαδὴ ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀποκάλυψη πάνω σ' αὐτό, καί, παραιτούμενος ἀπ' τὴ λογικὴ θρησκεία (ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕνα αὐτοτελὲς σύστημα), νὰ θεωρήσω τὴν ἀποκάλυψη πάνω στίς ἠθικὰς ἔννοιες, σὰν ἱστορικὸ σύστημα, μόνον ἀποσπασματικῶς καὶ νὰ δῶ ἂν αὐτὸ δὲν ὀδηγεῖ στὸ ἴδιο ὀρθολογικὸ σύστημα, ποὺ ναὶ μὲν ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως (στὴν ὁποία πρέπει νὰ προστεθεῖ κι' ἡ τεχνικοπρακτικὴ, ἢ διδακτικὴ μέθοδος, σὰ μιὰ τεχνολογία) δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο, μὰ εἶναι ἀπὸ ἠθικοπρακτικὴ ἀπόψη, κι' ἔτσι ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἰδίως θρησκεία ποὺ,

σάν λογική ἔννοια, a priori, (ὅπως μένει ἅμα φύγει ἀπ' αὐτὴ κάθε τι τὸ ἐμπειρικό) μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ἄμα γίνει αὐτό, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ὄχι μόνο ὁ ὀρθὸς λόγος συμβιβάζεται εὐκολα μὲ τὸ βιβλίον, μὰ συμφωνεῖ κιόλας, ὥστε ὅποιος ἀκολουθεῖ τὸνα (ὀδηγούμενος ἀπ' τὶς ἠθικὰς ἔννοιαι), ἀσφαλῶς θὰ συμφωνήσῃ μὲ τ' ἄλλο. Γιατὶ ἂν δὲν συνέβαινε αὐτό, ἢ θάχε κανεὶς δυὸ θρησκευτικὰς σ' ἓνα ἄτομον, πράγμα ποῦναι παράλογον, ἢ μιὰ θρησκείαν καὶ μιὰ λατρείαν, περίπτωση κατὰ τὴν ὁποίαν, ἐπειδὴ ἡ τελευταία δὲν εἶναι (ὅπως ἡ θρησκεία) σκοπὸς καθ' ἑαυτὸν, μὰ ἔχει μιὰ ἀξίαν μόνο ὡς μέσον, θάπρεπε συχνὰ νὰ ἀνακατώνονται μεταξύ τους, κι' ἔτσι νὰ ἐνώνονται γιὰ λίγον καιρὸν, γιὰ νὰ ξαναχωριστοῦν σὲ λίγο ὅπως τὸ λάδι μὲ τὸ νερό, καὶ τὸ καθαρῶς ἠθικὸν (ἢ λογικὴ θρησκεία) ν' ἀνέβῃ στὴν ἐπιφάνειαν.

Τὸ ὅτι ἡ συνένωσις αὐτὴ ἢ ἡ προσπάθεια τῆς συνενώσεως εἶναι ἀσχολία τοῦ φιλοσόφου θεολόγου κι' ὄχι ἐπέμβασις εἰς ἀποκλειστικὰ δικαιώματα τοῦ βιβλικοῦ θεολόγου, τὸ ἀπέδειξα στὸν πρόλογον. Ἄπο τότε ἤρξα ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἠθικὴν τοῦ μακαρίτου Michaelis (Μέρος πρῶτον, σελ. 5—11), ἐνὸς ἀνθρώπου ἐμπειροῦ καὶ στίς δυὸ ἐπιστῆμας, κι' ἐκδηλώνεται σ' ὁλόκληρον τὸ ἔργον του, χωρὶς ἢ ἀνώτερον Σχολὴν νὰ συνήνησε ἐκεῖ τίποτα τὸ ἐπιβλαβὲς εἰς τὰ δικαιώματά της.

Στὴ δευτέρῃ αὐτὴ ἔκδοσις δὲν μπόρεσα νὰ λάβω ὑπ' ὄψιν μου τίς κρίσεις σοβαρῶν ἀνωνύμων ἢ μὴ ἀνδρῶν, πάνω σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον, ἐπειδὴ αὐτὲς (ὅπως κι' ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ φιλολογικὰ ἔργα) ἀργοῦν νὰ φτάσουν εἰς τὰς χώρας μας, ὅπως θὰ ἐπιθυμοῦσα πολύ, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς *Annotaciones quaedam theologicae etc.*, τοῦ ὀνομαστοῦ Δρος κ. Storr τοῦ Tübingen ποῦ τὸ ἐξέτασε μὲ τὴ συνειθισμένη του ὀξυδέρκεια ἀλλὰ συγχρόνως μὲ μιὰ ἐπιμέλειαν καὶ

μιά λογική πού ἀξίζουν τῇ μεγαλύτερῃ εὐγνωμοσύνη, στίς ὁποῖες σκέπτομαι μὲν ν^ο ἀπαντήσω, μὰ δὲν μπορῶ νὰ τὸ ὑποσχεθῶ ἔξ αἰτίας τῶν ἐμποδίων πού ἀντιτάσσουν τὰ γεράμματα, ἰδίως στὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν.—Μιά ἐπίκριση, δηλαδὴ ἐκείνη πού γράφτηκε στὸ 29ο μέρος τῶν N. Krit. Nachrichten τοῦ Greifswald, θὰ τὴν ἀποστομώσω μὲ τὴν ἴδια εὐκολία πού τόκανε κι' ὁ ἴδιος ὁ ἐπικριτῆς. Γιατὶ κατὰ τὴν κρίση του δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μία ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση πού ἔθεσα ἐγὼ ὁ ἴδιος: «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθεῖ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σύστημα τῆς δογματικῆς στής ἔννοιές του καὶ στὰ δόγματά του σύμφωνα μὲ τὸν ὀρθὸ (θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ) λόγο;»—«Αὐτὴ ἢ προσπάθεια δὲν κάνει καὶ γιὰ κείνους πού ξέρουνε τὸ σύστημά του (τοῦ Κάντ) τόσο μόνο ὅσο ἐπιθυμοῦνε νὰ τὸ ξέρουνε καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πῶς δὲν ὑπάρχει γι' αὐτούς».—Κι' ἀπαντᾷ σ' αὐτό: Για νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τὸ οὐσιῶδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου τοῦ φτάνει ἢ κοινὴ ἠθικὴ, χωρὶς ν' ἀνακατωθεῖ μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ ὀρθοῦ λόγου, κι' ἀκόμα περισσότερο τοῦ θεωρητικοῦ, καί, ὅταν π.χ. ἢ ἀρετὴ λέγεται, ὡς ἐτοιμότης πρὸς τίς πράξεις τίς σύμφωνες μὲ τὸ καθῆκον (κατὰ τὴν νομιμότητά τους) virtus phaenomenon, μὰ ὡς διαρκῆς σκέψη ητέτοιων ἰδεῶν ἔνεκα καθήκοντος (ἔξ αἰτίας τῆς ἠθικότητάς τους) λέγεται virtus noumenon, οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται μόνο γιὰ τὴ σχολή, μὰ ἡ ἔννοια περιλαμβάνεται στὴ λαϊκὴ διδασκαλία τῶν παιδιῶν, ἢ στὸ κύρηγμα, ἂν καὶ μ' ἄλλες λέξεις, γιὰ νὰν εὐκατάληπτη. Φτάνει νὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐγκωμιάσει τὸ τελευταῖο γιὰ τὰ μυστικὰ περὶ τῆς θείας φύσεως πού ἀνήκουνε στὴ θεολογία, καὶ πού φέρνονται στίς κατηχήσεις, σὰ νὰταν τελείως λαϊκά, μὰ πού πρέπει ἕστερα νὰ μετατραποῦν σ' ἠθικὰς ἔννοιες, ἂν πρέπει νὰ τὰ ἐννοήσει ὁ καθένας!

Καινιχομπεργκ, 26 τοῦ Γενάρη 1794.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΡΙΖΙΚΟΥ ΚΑΚΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΦΥΣΕΩΣ ἢ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΥΠΑΡΞΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ.

Ἡ ἰδέα πὺς ὁ κόσμος δὲν εἶναι σωστὰ φτιασμένος, εἶναι τόσο ἀρχαῖα ὅσο κι' ἡ ἱστορία, ὅσο κι' ἡ ἀκόμα ἀρχαιότερη ποίηση, καὶ μάλιστα ὅσο κι' ἡ ἀρχαιότατη ἀπ' ὅλες τις ποιήσεις, ἡ θρησκεία. Ὅλες βέβαια βάζουν τὸν κόσμο νάχει ἀρχίσει ἀπ' τὸ καλὸ : ἀπ' τὸ «χρυσοῦν αἰῶνα», ἀπ' τὸν παράδεισο, ἢ ἀπὸ μιὰ ζωὴ ἀκόμα πιὸ εὐτυχημένη, μαζὶ μὲ τὰ οὐράνια ὄντα. Μὰ ἡ εὐτυχία αὐτὴ σβύνει ὕστερα σὰν ὄνειρο· καὶ τώρα τὸ κακὸ (τὸ ἠθικὸ κακὸ, μὲ τὸ ὁποῖο τὸ φυσικὸ συμβαδίζει πάντοτε) φέρνει τὴ λύπη μὲ ταχύτητα ἐπαυξανομένη (1), ὥστε τώρα (μὰ τὸ τώρα αὐτὸ εἶναι τόσο ἀρχαῖο ὅσο κι' ἡ ἱστορία) ζοῦμε στὸν τελευταῖον καιρὸ, στὶς τελευταῖες μέρες, κι' ἡ καταστροφὴ τοῦ κόσμου πλησιάζει, καὶ σὲ μερικὰ μέρη τοῦ Ἰνδοστὰν λατρεύεται ἀπὸ τώρα ὁ κριτῆς καὶ καταστροφῆας τοῦ κόσμου, ὁ Ρ ο υ τ τ ρ ἔ ν (ποὺ λέγεται καὶ Σίμπα ἢ Σίβε ν) ὡς ὁ κυρίαρχος θεὸς τοῦ σημεριοῦ

(1). Aetas parentum, pejor avis tulit
Nos nequiores, mox daturos
Progeniem vitiosiore

καιροῦ, ἀφοῦ ὁ διατηρητὴς τοῦ κόσμου ὁ Βί σ σ ν ο υ, κουρασμένος ἀπ' τὸ ἀξίωμα του, ποῦχε πάρει ἀπ' τὸ δημιουργό, τὸ Β ρ ᾱ μ α, παραιτήθηκε πρὶν ἀπὸ αἰῶνες.

Νεώτερη, μὰ λιγώτερο διαδεδομένη, εἶν ἡ ἀντίθετη ἡρωϊκὴ γνώμη, ποῦγνε δεκτὴ μόνο ἀπὸ φιλοσόφους καὶ στὸν καιρὸ μας ἀπὸ παιδαγωγούς ἰδίως, πὼς ὁ κόσμος προχωρεῖ κατὰ τὴν ἀντίθετη διεύθυνση δηλαδὴ ἀπ' τὸ κακὸ πρὸς τὸ καλὸ, ἀδιάκοπα, (ἂν καὶ μόλις μποροῦμε νὰ τὸ παρατηρήσουμε), ἢ ὅτι ἡ βάση τουλάχιστον αὐτῆς τῆς προόδου βρίσκεται μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση. Μὰ τὴ γνώμη αὐτὴ δὲν τὴν ἐσχημάτισαν βέβαια ἀπ' τὴν πείρα, ἐνῶ μιᾶνε γιὰ ἡ θ ι κ ῶ ς καλὸ ἢ ἡ θ ι κ ῶ ς κακὸ (ἄχι γιὰ τὸν ἐκπολιτισμό). Γιατὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἡ ἱστορία ὄλων τῶν χρόνων ἀποδεικνύει τὸ ἀντίθετο· μὰ καθὼς φαίνεται εἶν ἀπλῶς μιὰ ἀγαθὴ προϋπόθεσι τῶν ἠθικολόγων ἀπ' τὸν Σενέκα ὡς τὸν Ρουσσώ, γιὰ νὰ παρακινήσουν τὴν καλλιέργεια τοῦ σπέρματος τοῦ καλοῦ, ποῦ ὑπάρχει ἴσως μέσα μας, ἂν μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑπολογίσει σὲ μιὰ καλὴ βάση ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκτὸς αὐτοῦ εἶναι καὶ τὸ ἄλλο, ὅτι ἂν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸν ἀνθρωπο ἐκ φύσεως (ὅπως δηλαδὴ γεννιέται) ὑγιῆ κατὰ τὸ σῶμα, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ τὸν θεωρήσουμε ὅτι καὶ κατὰ τὴν ψυχὴ εἶν ἐκ φύσεως ὑγιῆς καὶ καλός. Γιὰ ν' ἀναπτύξουμε τὴν ἠθικὴ αὐτὴ καλὴ βάση πρέπει νὰ συντελέσει κι' ἡ φύσι. *Sanabilibus ægrotamus malis, nosque ipsi in rectum genitos natura, si sanari velimus, adjuvat*, λέει ὁ Σενέκας.

Μὰ, ἐπειδὴ μπορεῖ νᾶναι λανθασμένες κι' οἱ δυὸ αὐτὲς ἰδέες, τίθεται τὸ ἐρώτημα : μήπως εἶναι δυνατὴ καὶ μιὰ μέση λύσι, δηλαδὴ ὁ ἀνθρωπος νὰ μὴν εἶν ἐκ φύσεως οὔτε καλὸς οὔτε κακός· ἢ νᾶναι καὶ τῶνα καὶ τ' ἄλλο, ἐν μέρει καλός, ἐν μέρει

κακός ;—“Εναν άνθρωπο δὲν τὸν λέμε κακὸν ἐπειδὴ ἐκτελεῖ πράξεις κακές (παράνομες)· μὰ ἐπειδὴ αὐτὲς εἶν ἔτσι καμωμένες ὥστε συμπεραίνει κανεὶς πὼς ἔχει κακὰς ἀρχές. Καὶ μάλιστα μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει διὰ τῆς πείρας (στὸν ἑαυτὸ του τουλάχιστον) πὼς παράνομες πράξεις γίνονται συνειδητὰ παρανόμως· μὰ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει τὶς ἀρχές, καὶ μάλιστα οὔτε καὶ στὸν ἑαυτὸ του πάντοτε, κι’ ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει μὲ βεβαιότητα πάνω στὴν πείρα τὴν κρίση του πὼς ἐκείνος ποῦκανε αὐτὴν τὴν πράξη εἶναι κακὸς ἄνθρωπος. Ὡστε γιὰ νὰ πεῖ κανεὶς ἕναν ἄνθρωπο κακὸ, πρέπει νὰ συμπεράνει ἀπὸ μερικές, ἢ κι’ ἀπὸ μιὰ μόνο συνειδητὰ κακὴ πράξη, α priori τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κακῆς ἀρχῆς ποῦν ἢ αἰτία τῆς πράξεως αὐτῆς, κι’ ἀπ’ αὐτὴ, τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς αἰτίας γενικῆς ὅλων τῶν ἰδιαιτέρων ἠθικῶς κακῶν ἀρχῶν, ποῦ καὶ κείνη εἶν ἀρχή.

Μὰ γιὰ νὰ μὴν προσκρούσουμε στὴν ἔκφραση φύση, πού, ἂν (ὅπως συνήθως) ἔχει τὴν ἀντίθετη σημασίᾳ ὡς αἰτία τῶν πράξεων, ἀπ’ τὴν ἐλευθερία, θὰ ἐρχότανε σ’ ἄμεση ἀντίφαση μὲ τὴν ἔκφραση ἠθικῶς καλὸ ἢ ἠθικῶς κακὸ, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἐδῶ ἅμα λέμε ἀνθρώπινη φύση δὲν ἐννοοῦμε παρὰ μόνο τὴν ὑποκειμενικὴ αἰτία τῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς (κάτω ἀπὸ ἀντικειμενικοὺς ἠθικοὺς νόμους), αἰτία ποῦ προκύπτει ἀπ’ ὅλες τὶς πράξεις ποῦ μποροῦμε ν’ ἀντιληφθοῦμε· ἢ αἰτία αὐτὴ μπορεῖ νὰ βρισκεται ὅπουδὴποτε. Μὰ ἡ ὑποκειμενικὴ αὐτὴ αἰτία πρέπει νὰναι πάντα μιὰ ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας (γιατὶ ἄλλοιῶς ἢ χρῆση ἢ ἡ κατάχρηση τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἠθικὸ νόμο δὲ θὰ μπορούσε νὰ τοῦ καταλογισθεῖ, καὶ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ποῦμε ἠθικὸ). Ὡστε ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ δὲν μπορεῖ νὰ βρισκεται σὲ κανένα

ἀντικείμενο πού προσδιορίζει τὴ θέληση διὰ τῆς τάσεως, σὲ κανένα ἔνστικτο, μὰ μόνο σ' ἕναν κανόνα πού κάνει ἡ ἴδια ἡ θέληση γιὰ νὰ χρησιμοποιήσει τὴν ἐλευθερία της, δηλαδή σὲ μιὰ ἀρχή. Πέρα ἀπ' αὐτὴν δὲν πρέπει νὰ γυρεύουμε νὰ βροῦμε, ποιά εἶν ἡ ὑποκειμενικὴ αἰτία τῆς παραδοχῆς αὐτῆς, κι' ὄχι τῆς παραδοχῆς τῆς ἀντίθετης ἀρχῆς. Γιατὶ ἂν ἡ αἰτία αὐτὴ δὲν ἦταν ἀρχή, μὰ ἕνα ἀπλὸ ἔνστικτο, ἡ χρῆση τῆς ἐλευθερίας θάπρεπε νὰ ἀναχθεῖ στὸν προσδιορισμὸ της ἀπὸ φυσικὰ αἰτία· πράγμα πού ἀντιβαίνει στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Ὅταν λέμε λοιπόν : ὁ ἄνθρωπος εἶν ἐκ φύσεως καλὸς ἢ, εἶν ἐκ φύσεως κακός, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει μιὰ (ἄγνωστη σ' ἐμᾶς) ἀρχικὴ αἰτία (¹) τῆς παραδοχῆς καλῶν, ἢ τῆς παραδοχῆς κακῶν (παρὰ νόμων) ἀρχῶν· καὶ μάλιστα γενικῶς ὡς ἄνθρωπος, ὥστε μ' αὐτὲς ἐκφράζει καὶ τὸν φυσικὸ του χαρακτῆρα.

Ὡστε γιὰ ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς χαρακτῆρες (τὴ διάκριση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἄλλα δυνατὰ λογικὰ ὄντα) θὰ ποῦμε πῶς εἶν ἕμφυτος· καὶ μάλιστα πῶς αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὴ φύση, μὰ πῶς ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος εἶν ἡ αἰτία. Μὰ ἐπειδὴ ἡ πρώτη αἰτία τῆς παραδοχῆς τῶν ἀρχῶν μας, πού πρέπει νὰ βρῖσκεται μέσ' στὴν ἐλεύθερη θέληση, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γεγονός πού νὰ βρῖσκεται στὴν

1) Τὸ ὅτι ἡ πρώτη ὑποκειμενικὴ αἰτία τῆς παραδοχῆς ἠθικῶν ἀρχῶν εἶν ἀδύνατο νὰ ἐξερευνηθεῖ, μποροῦμε νὰ το γδοῦμε κι' ἀπ' τὸ ὅτι ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ παραδοχὴ εἶν ἐλεύθερη, ἡ αἰτία της (ὁ λόγος δηλαδή πού παραδέχουμαι π. χ. μιὰ κακὴ κι' ὄχι μιὰ καλὴ ἀρχή) δὲν μπορεῖ ν' ἀναζητηθεῖ σ' ἕνα φυσικὸ ἔνστικτο, μὰ πάντα σὲ μιὰ ἀρχή· κι' ἐπειδὴ κι' αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ αἰτία, κι' ἐπειδὴ ἔξω ἀπ' τὴν ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ καμμιά αἰτία προσδιοριστικὴ τῆς ἐλευθέρως θελήσεως, ἀνεβαίνει κανεὶς τὴ σειρά τῶν υποκειμενικῶν προσδιοριστικῶν αἰτιῶν ἐπ' ἀπειρον, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ φτάσει στὴν ἀρχικὴ αἰτία.

πειρα, τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ (ὡς ὑποκειμενικὴ πρώτη αἰτία τῆς παραδοχῆς αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς ἀρχῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἠθικὸν νόμο) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔμφυτο παρὰ μόνο μὲ τὴν ἔννοια πὼς πάνω σ' αὐτὸ βασιζέται ἡ πείρα τῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας (στὴν πρώτη νεότητα ἴσαμε τὴ γέννηση), κι' ἔτσι τὸ ἀντιλαμβανόμεστε σὰ νὰ ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ γεννιέται, ὄχι πὼς ἡ γέννηση εἶναι κι' ἡ αἰτία του.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Βάση τῆς διαμάχης μεταξύ τῶν δυὸ ὑποθέσεων πού ἐκθέσαμε πάρα πάνω εἶναι μιὰ διαzeugτική πρόταση: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι (ἐκ φύσεως) ἢ ἠθικῶς καλός, ἢ ἠθικῶς κακός. Ἄλλὰ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ πὼς μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι σωστὴ αὐτὴ ἡ διάzeugξη, καὶ πὼς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶν ἐκ φύσεως οὔτε τῶνα οὔτε τ' ἄλλο, ἢ μᾶλλον πὼς μπορεῖ νᾶναι καὶ τὰ δυὸ μαζί, δηλαδὴ ἄλλοῦ καλός, ἄλλοῦ κακός. Καὶ μάλιστα ἡ πείρα φαίνεται πὼς ἐπικυρώνει τὸ μέσον αὐτὸ μεταξύ τῶν δυὸ ἄκρων.

Ἄλλὰ τὴν ἠθικὴ τὴν ἐνδιαφέρει πολὺ τὸ νὰ παραδεχτεῖ ἢ νὰ μὴν παραδεχτεῖ ἠθικῶς διάμεσες ἀξίες στὶς πράξεις (adiaphora) ἢ στὸς χαρακτήρες, γιὰτὶ μὲ τὸν ἐπαμφοτερισμὸ αὐτόν, ὅλες οἱ ἀρχὲς διατρέχουν τὸν κίνδυνο νὰ χάσουν τὴ σταθερότητά τους καὶ τὴ θετικότητά τους. Συνήθως ἐκείνους, πού σκέπτονται μὲ τὸν πρώτο τρόπο, τοὺς λένε ριγοριστές· κι' ἔτσι τοὺς ἀντιποδῆς τοὺς μπορούμε νὰ τοὺς ὀνομάσουμε λατιτουδινάριοις. Αὐτοὶ εἴτε παραδέχονται τὴν οὐδετερότητα καὶ μποροῦν νὰ λεχθοῦν ἀδιαφοριστές ἢ παραδέχονται τὴ συνένωση, καὶ μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν συγκρητιστές (1).

1) Ἄν τὸ καλὸ=α, τότε τὸ ἀντιφατικὸ του εἶναι τὸ μὴ καλὸ. Αὐτὸ εἴτε προέρχεται ἀπὸ ἀπλὴ ἔλλειψη τοῦ καλοῦ

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὴ ριγοριστικὴ σκέψη (1) στηρίζεται στὴ σπουδαιο-

κι' εἶναι ἴσον μὲ 0, εἴτε εἶναι τὸ ἀντίθετό του κι' εἶναι ἴσον μὲ — α' στὴν τελευταία περίπτωση τὸ μὴ καλὸ ποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε θετικὸ κακὸ. (*Ἐνα τέτοιο μέσον παρατηρεῖται μεταξύ τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τοῦ πόνου, ὥστε ἡ εὐχαρίστηση=α, ὁ πόνος=—α, κι' ἡ κατάσταση ὅπου δὲν ὑπάρχει κανένα ἀπ' αὐτά, ἡ ἀδιαφορία ἰσοῦται μὲ τὸ μηδέν). Ἄν τώρα ὁ ἠθικὸς νόμος πού βρίσκεται μέσα μας δὲν ἦταν ἐλατήριο τῆς θελήσεως, τότε τὸ ἠθικῶς καλὸ (συμφωνία τῆς θελήσεως καὶ τοῦ νόμου) θάταν ἴσο μὲ α, τὸ μὴ καλὸ=0, μὰ αὐτὸ θάταν ἀπλὸ ἐπακολούθημα τῆς ἀλλείψεως ἐνὸς ἠθικοῦ ἐλατηρίου=ατο. Ἀλλὰ τὸ ἐλατήριο εἶναι ἴσον μὲ α' ὥστε ἡ ἔλλειψη συμφωνίας τῆς θελήσεως μ' αὐτὸ (=0) δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ παρὰ σὰν ἐπακολούθημα ἐνὸς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετου καθορισμοῦ τῆς θελήσεως, δηλαδὴ μιᾶς ἀντενέργειας=—α, μιᾶς κακῆς θελήσεως, καὶ μεταξὺ μιᾶς καλῆς καὶ μιᾶς κακῆς σκέψεως (ἐσωτερικοῦ στοιχείου τῶν ἀρχῶν), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ κριθεῖ κι' ἡ ἠθικότητα τῶν πράξεων, δὲν ὑπάρχει διάμεσο. Μιὰ ἠθικῶς ἀδιάφορη πράξη (adiaphoron morale) εἶναι μιὰ πράξη πού γίνεται σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους, δηλαδὴ πού δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς νόμο τῆς ἐλευθερίας· γιατί δὲν εἶναι γεγινὸς καὶ δὲν ὑπάρχει ἢ δὲν χρειάζεται γι' αὐτὴν οὔτε πρ ο σ τ α γ ῆ, οὔτε ἀπαγόρευση, οὔτε κί' ἄδεια (νόμιμο δικαίωμα).

1) Ὁ καθηγητὴς κ. Σίλλερ στὴν ἔξοχὴ του διατριβὴ **Θά λεια** (1793. Μέρος 3) περὶ τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀξίας, ἀποδοκιμάζει τὸν συγκριτικὸν τρόπο ἀντιλήψεως, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἀκροσφαλεῖ ψυχικὴ διάθεση: μὰ, ὅπως εἰμαστε σύμφωνοι στὶς βασικὰς ἀρχές, ἔτσι κι' ἐδῶ δὲν μποροῦ νὰ βρῶ καμμιά ἀσυμφωνία, φτάνει νὰ καταλάβει ὁ ἕνας τί λέει ὁ ἄλλος.—Παραδέχομαι πὼς δὲν μποροῦ νὰ συνδυάσω τὴν ἐννοία τοῦ καὶ ἠθικόντος, χάριν τῆς ἀξιοπρεπείας τῆς ἀκριβῶς, μὲ τὴν χάρη. Γιατὶ περιλαμβάνει μιὰ ἀπόλυτη ἀνάγκη, μὲ τὴν ὁποία ἡ χάρη εἶν ἀκρως ἀντίθετη. Τὸ μεγαλεῖο τοῦ νόμου (σὰν ἐκεῖνον πού δόθηκε στὸ Σιναῖ) ἐμπνέει τὸ αἶσχος (ὄχι τὸ φόβο, πούν ἀποκρουστικός, οὔτε τὴ χάρη πού ὁδηγεῖ στὴν οἰκειότητα, πού προκαλεῖ τὸ σεβασμὸ τῶν ὑποτελῶν ἀπέναντι τῶν ἀρχόντων, μὰ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ, ἐπειδὴ ἐξαργάται ἀπὸ μᾶς, προκαλεῖται κι' ἡ αἰσθησις

τάτη ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως παρατήρηση, πὼς ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως ἔχει αὐτὴν τὴν χαρακτηριστικὴν ἰδιότητα, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐκτελέσει μιὰ πράξη ὠθουμένη ἀπὸ ἄναγκήν, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν τῷ χει παραδεχτεῖ στίς ἀρχές του (ἂν δὲν τῷ χει κάνει γενικὸ κανόνα σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο θὰ φερθεῖ)· μόνο ἔτσι μπορεῖ ἕνα ἐλατήριο, ὁποιο-

τῆς ὑψηλότητος τοῦ προορισμοῦ μας, πού μᾶς γοητεύει περισσότερο ἀπὸ κάθε χάρι.—Μὰ ἡ Ἄρετή, δηλαδή ἡ σταθερὴ σκέψη τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος, εἶναι, σὲ ἀποτελέσματα τῆς ἀγαθοεργῆς, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ Φύση ἢ ἡ Τέχνη· καὶ ἡ μεγαλοπρεπὴς εἰκόνα τῆς ἀνθρωπότητας, ὑπὸ τὴ μορφή αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ τὴ συνωδεύουν οἱ Χάριτες, πού ὅμως, ἐφ' ὅσον πρόκειται μόνο γιὰ τὸ καθήκον, μένουν σὲ σεβαστὴ ἀπόστασι. Ἄν κυττάξουμε ὅμως τὰ γοητευτικὰ ἀποτελέσματα πού θά φερνε στὸν κόσμον ἡ ἀρετὴ, ἂν εὐδοκίμοῦσε παντοῦ, τότε ὁ ἠθικὸς ὀρθὸς λόγος, διὰ τῆς φαντασίας, φέρνει στὴ μέση τὴ φιληδονία. Μόνο ἀφοῦ ἐνίκησε τὰ τέρατα ἐγένεο ὁ Ἑρακλῆς μουσιγέτης, ἀφοῦ ἔκανε μιὰ ἐργασία μπροστὰ στὴν ὁποία θὰ τρέμαν ἀπὸ φόβο οἱ καλὲς ἐκείνες ἀδελφές. Οἱ ἀκόλουθοι αὐτῆς τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης εἶναι ἑταῖροι στὴν ἀκολουθία τῆς Ἀφροδίτης Διώνης, μόλις ἀνακατωθοῦν μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ καθήκοντος καὶ θελήσουν νὰ χορηγήσουν τὰ ἐλατήριά του.—Κι' ἂν ρωτήσῃ κανεὶς, τί εἶδους εἶναι ἡ αἰσθητικὴ φύση, ἢ ἰδιοσυγκρασία νὰ ποῦμε τῆς ἀρετῆς, εὐθυμῆς, φαιδρῆς, ἢ φοβισμένη καὶ λυπημένη, δὲν χρειάζεται ἀπάντησι. Ἡ τελευταία ψυχικὴ διάθεσι δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ χωρὶς ἕνα κρυφὸ μῖσος τοῦ νόμου, καὶ ἡ φαιδρότητα στὴν ἐκτέλεσι τοῦ καθήκοντος (ὄχι ἡ εὐχαρίστησι στὴν ἀναγνώρισή του) εἶναι σημεῖο τῆς ὑπάρξεως ἐναρέτου σκέψεως, καὶ μάλιστα πρέπει νὰ προξενεῖ μιὰ εὐχάριστη ψυχικὴ διάθεσι καὶ στὴν εὐλάβεια ἀκόμα, ἢ ὁποία δὲ συνίσταται στὸ βσανισμὸ τοῦ μετανοοῦντος ἁμαρτωλοῦ (ποῦνε πολλὸ ἀμφίβολος καὶ συνήθως εἶναι μόνο μιὰ ἑσωτερικὴ μορφή, πού προσκρούει στοὺς νόμους τῆς συνέσεως), μὰ στὸ σταθερὸ σκοπὸ νὰ ἐκτελεῖ στὸ μέλλον καλύτερες πράξεις, καὶ ἐμπυχωμένη ἀπ' τὴν καλὴν πρόοδο προκαλεῖ μιὰ εὐχάριστη ψυχικὴ διάθεσι, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος πὼς ἀγαπᾷ τὸ καλὸ, δηλαδή πὼς τῷ χει συμπεριλάβει στίς ἀρχές του.

δήποτε κι' ἂν εἶν αὐτό, νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως μὲ τὴν ἐλευθερία). Μὰ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι κατὰ τὴν ὀρθὴ λογικὴ κρίση, ἓνα ἐλατήριο· κι' ὅποιος τὸν ἔχει ὡς ἀρχή, εἶν ἠθικῶς καλός. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ νόμος δὲν προσδιορίζει τὴ θέληση τοῦ καθενὸς γιὰ μιὰ πράξη ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτόν, πρέπει ἓνα ἀντίθετο ἐλατήριο νάχει τὴν ἴδια ἐπίδραση πάνω στὴ θέληση· κι' ἐπειδὴ αὐτό, ἐξ αἰτίας τῆς προϋποθέσεως, μπορεῖ νὰ γίνει μόνο ἂν ὁ ἄνθρωπος τὸ περιλάβει (κι' ἔτσι περιλάβει τὴν παρέκκλιση ἀπ' τοὺς ἠθικοὺς νόμους) στὶς ἀρχές του, τὸ φρόνημά του γιὰ τοὺς ἠθικοὺς νόμους δὲν εἶν ποτὲ ἀδιάφορο. (δὲν εἶν ποτὲ οὔτε καλό, οὔτε κακό).

Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλοῦ ἠθικῶς καλός, κι' ἄλλοῦ ἠθικῶς κακός. Γιατὶ ἂν εἶναι σ' ἓνα σημεῖο καλός, ἔχει παραλάβει στὶς ἀρχές του τὸν ἠθικὸ νόμο· ἂν πάλι σ' ἄλλο σημεῖο ἦταν κακός, τότε, ἐπειδὴ ὁ ἠθικὸς νόμος τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος γενικῶς εἶν ἓνας μόνο, ἡ ἀρχὴ ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτόν θάτανε γενικὴ, μὰ συγχρόνως θάταν κι' εἰδικὴ ἀρχή : κι' ἔτσι θὰ πέφαμε σ' ἀντιφάσεις (1).

1) Οἱ ἀρχαῖοι ἠθικοὶ φιλόσοφοι, ποὺ ἐξετάζαν ὅλα ὅσα μπορούσαν ν' ἀναφερθοῦν στὴν ἀρετὴ, δὲν ἄφισαν χωρὶς νὰ ἐξετάσουν τὰ δυὸ αὐτὰ ζητήματα. Τὸ πρῶτο τὸ ἐξεφραζαν : Μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ ἡ ἀρετὴ (εἶναι δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐκ φύσεως ἀντίθετος μ' αὐτὴν κι' ἀδιάφορος πρὸς τὴν κακία); Τὸ δεῦτερο ἦταν : Ὑπάρχουν περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἀρετὲς (μὴπως δηλαδὴ μπορεῖ, ὁ ἄνθρωπος νὰν ἄλλοῦ ἐνάρετος κι' ἄλλοῦ ἀμαρτωλός); Καὶ τίς δυὸ τίς ἔλυσαν σύμφωνα μὲ τὴ ριγοριστικὴ ἄποψη, καὶ μὲ τὸ δίκιο τους· γιατί τὴν ἀρετὴ τὴν ἐξετάζανε κατὰ τὴν ἐαυτὴν μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ὅπως πρέπει νὰ κάνει ὁ ἄνθρωπος). Μὰ ἅμα κανεὶς θέλει νὰ κρίνει ἠθικῶς τὸ ἠθικὸ αὐτὸ ὄν, τὸν ἄνθρωπο ὅπως μᾶς παροῦσιάζεται, ὅπως δηλαδὴ μᾶς τὸν δείχνει ἡ πείρα, τότε πρέπει ν' ἀπαντήσουμε καταφατικὰ καὶ στὶς δυὸ ἐρωτήσεις· γιατί τότε

Τὸ νᾶχει κανεὶς τὸνα ἢ τ' ἄλλο φρόνημα ὡς ἔμφυτη, φυσικὴ ἰδιότητα, δὲ σημαίνει πὼς αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἀπ' τὸν ἄνθρωπο δηλαδὴ πὼς δὲν εἶν αὐτὸς ὁ πρωτουργός, μὰ πὼς δὲν ἀποκτᾶται μὲ τὸν καιρὸ (πὼς ἀπ' τὴ νεότῃτά του εἶναι γιὰ πάντα τὸνα ἢ τ' ἄλλο). Τὸ φρόνημα, δηλαδὴ ἡ πρώτη ὑποκειμενικὴ αἰτία τῆς παραδοχῆς τῶν ἀρχῶν, δὲν μπορεῖ παρὰ νᾶναι μία μόνον, πού νὰ καθορίζει στὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας. Μὰ πρέπει τὸ φρόνημα νᾶχει γίνεῖ παραδεκτὸ μὲ τὴν ἐλευθερὴ θέληση, γιὰτὶ ἄλλοιῶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ καταλογιστεῖ. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ γίνεῖ γνωστὴ ἡ ὑποκειμενικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς παραδοχῆς (ἂν κι' εἶν ἀναπόφευκτη ἡ ἐρώτηση αὐτῇ· γιὰτὶ πρέπει νὰ βροῦμε μιὰ ἀρχή, στὴν ὁποῖα νᾶχει γίνεῖ παραδεκτὸ αὐτὸ τὸ φρόνημα, ἀρχή, πού πρέπει νᾶχει τὴν αἰτία τῆς). Κι' ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ παραγάγουμε τὸ φρόνημα αὐτό, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀνωτάτη αἰτία ἀπὸ ἕνα ἔργο τῆς θελήσεως, τὸ λέμε μία ἐκ φύσεως (ἂν καὶ στὴν πραγματικότητά βασιζέται στὴν ἐλευθερία) ἰδιότητα τῆς θελήσεως. Μὰ ἐπειδὴ ἅμα λέμε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶν ἐκ φύσεως καλὸς ἢ κακός, δὲν ἐννοοῦμε ἕνα ἄτομο ξεχωριστὰ (γιὰτὶ τότε θᾶπρεπε νὰ παραδεχοῦμε πὼς ἄλλος εἶν ἐκ φύσεως καλὸς κι' ἄλλος ἐκ φύσεως κακός), μὰ ἐννοοῦμε ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος, μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ, ὅταν τὸ δεῖξει ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα, πὼς οἱ αἰτίες πού μᾶς ἐπιβάλλουν ν' ἀποδώσουμε σ' ἕναν ἄνθρωπο ἕναν ἀπ' τοὺς δυὸ χαρακτηριστῆρες, εἶναι τέτοιον εἶδος, πού δὲν ὑπάρχει λόγος, νὰ ἐξαιρέσουμε ἕναν ἄνθρωπο, ὥστε ἰσχύουν γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος.

δὲν κρίνεται σύμφωνα μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον, (μπροστὰ σ' ἕνα θεῖο δικαστήριον), μὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπειρικὴ κρίση (μπροστὰ σ' ἕναν ἄνθρωπο κριτῆ). Θὰ ξαναμιλήσουμε ἴστερα γι' αὐτό.

Α'

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΚΑΛΗΣ ΒΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩ- ΠΙΝΗΣ ΦΥΣΕΩΣ.

Μπορούμε όσον αφορά τὸν σκοπὸ τῆς, νὰ τὴ διαϊρέσουμε σὲ τρεῖς τάξεις :

1. Στὴν ἀρχικὴ βάση τῆς ζωϊκότητας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος ζῶντος.
 2. Τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του, ὡς ὄντος ζῶντος καὶ συγχρόνως λογικοῦ.
 3. Τῆς προσωπικότητάς του, ὡς ὄντος λογικοῦ καὶ συγχρόνως καταλογιστοῦ⁽¹⁾.
1. Τὴν ἀρχικὴν βάση τῆς ζωϊκότητας τοῦ

1. Δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πὸς ἡ τρίτη αὐτὴ βάση περιλαμβάνεται στὴ δεύτερη, μὰ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ τὴν ξεχωρίσουμε ἀπ' αὐτήν. Γιατὶ ἐπειδὴ ἓνα ὄν ἔχει λογικό, δὲν ἔπεται, πὸς ἔχει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν ἰκανότητα, νὰ καθορίζει τὴ θέλησή του μὲ τὴν ἀπλή παράσταση τῶν προσόντων τῶν ἀρχῶν τῆς. Καὶ τὸ τελείως λογικὸ ὄν χρειάζεται μερικὰ ἐλατήρια, πὸν προέρχονται ἀπ' τ' ἀντικείμενα τῆς τάσεως γιὰ νὰ καθορίσει τὴ θέλησή του : μὰ χρησιμοποιοῦ γι' αὐτὸ τὴ λογικὴ σκέψη, τόσο γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μεγαλύτερο σύνολο τῶν ἐλατηρίων, ὅσο καὶ γιὰ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ κατορθώσει νὰ φτάσει στὸ σκοπὸ ποῦχει ὀρίσει, χωρὶς νὰ ὑποπεύεται τὴν πιθανότητα ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου πὸν νᾶν ἀνώτατο ἐλατήριο. Ἄν αὐτὸς ὁ νόμος δὲ μᾶς δινότανε δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν σκεφτοῦμε μὲ τὸ λογικό, ἢ ν' ἀναγκάσουμε τὴ θέληση νὰ τὸν παραδεχτεῖ· κι' ὁμως ὁ νόμος αὐτὸς εἶν ὁ μόνος πὸν μᾶς κάνει νάχουμε συνείδηση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς θελήσεώς μας καὶ νὰ ξέρουμε πὸς δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ κανένα ἄλλο ἐλατήριο (νάχουμε δηλαδὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας μας) κι' ἔτσι νὰ ἀντληφθοῦμε τὸ καταλογιστὸν τῶν πράξεών μας.

ἀνθρώπου μοροῦμε νὰ τὴν ὑπαγάγουμε κάτω ἀπ' τὸν τίτλο τῆς φυσικῆς καὶ μηχανικῆς ἀπλῶς φιλαυτίας, δηλαδὴ μιᾶς ἀγάπης γιὰ τὴν ὁποία δὲ χρειάζεται τὸ λογικό. Εἶναι τριῶν εἰδῶν: πρῶτον φιλαυτία πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς αὐτοσυντηρήσεως· δεύτερον, πρὸς τὸ σκοπὸ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ εἴδους, διὰ τῆς κλίσεως πρὸς τὸ ἀντίθετο γένος καὶ τῆς διατηρήσεως ἐκείνου πού προέρχεται ἀπ' τὴν ἔνωση τῶν δυὸ γενῶν· τρίτον· πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς ἐπικοινωνίας μ' ἄλλους ἀνθρώπους.—Πάνω στὴ βάση αὐτὴ μοροῦν νὰ ἐπισυναφθοῦν πολλῶν εἰδῶν ἐλαττώματα, (πού δὲ βγαίνουν ὅμως ἀπ' αὐτήν). Μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε ἐλαττώματα τῆς ἀγριότητος τῆς φύσεως· κι' ὅταν ἀπομακρυνθοῦν πολὺ ἀπ' τοὺς σκοποὺς τῆς φύσεως γίνονται κτηνώδη ἐλαττώματα· αὐτὰ εἶναι: ἡ ἀσωτεία, ἡ ἀκολασία κι' ἡ ἄγρια ἀναρχία (ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους).

2. Τὴν ἀρχικὴν βάση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου μοροῦμε νὰ τὴν ὑπαγάγουμε κάτω ἀπ' τὸ γενικὸ τίτλο τῆς φυσικῆς καὶ μέν. ἀλλὰ συγκριτικῆς φιλαυτίας (γιὰ τὴν ὁποία χρειάζεται λογικό), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κρίνει κανεὶς τὸν ἑαυτό του εὐτυχῆ ἢ δυστυχῆ ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἄλλους. Ἀπ' αὐτὴν προκαλεῖται ἡ τάση πούχει ὁ ἀνθρωπος νὰ θέλει ν' ἀποκτήσει κάποια ἀξία κατὰ τὴ γνώμη τῶν ἄλλων· καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν ἔννοια ἀπλῶς τῆς ἰσότητος, μὲ τὸ σκοπὸ δηλαδὴ νὰ μὴν ἐπιτρέπει σὲ κανένα νὰν ἀνώτερος ἀπ' αὐτόν, (νομίζοντας πάντως πῶς οἱ ἄλλοι θὰ τὸ δοκιμάσουν)· ἀπ' αὐτὸ βγαίνει ἡ ἀδικη ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀνυψωθεῖ πάνω ἀπ' τοὺς ἄλλους.—Ἐδῶ πάνω σ' αὐτὴν τὴν ἐπιθυμία, δηλαδὴ πάνω στὴ ζήλοτυπία. καὶ στὴν ἀντιζηλία μοροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ μεγαλύτερα ἐλαττώματα τῆς φανεροῆς καὶ τῆς κρυφῆς ἔχθρας

πρὸς ὄλους ὅσους θεωροῦμε πὼς εἶνε ξένοι πρὸς ἐμᾶς· τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ δὲν προέρχονται ὁμως ἀπ' τῆ φύση, μὰ ἐπειδὴ ἄλλοι ἐπιζητοῦν νὰ γίνουιν ἀνώτεροι ἀπὸ μᾶς, πρᾶγμα πὸν ἐμεῖς δὲ θέλουμε, ἔχουμε τὴν τάση, νὰ ἐπιζητήσουμε καὶ μεῖς τὸ ἴδιο γιὰ σκοπὸ ἀμυντικὸ, ἀφοῦ κι' ἡ φύση μεταχειρίστηκε τὴν ἰδέα τῆς ἀμιλλας (πὸν δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ πλησίον), ὡς ἐλατήριον τοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἐλαττώματα πὸν μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν πάνω σ' αὐτὴν τὴν τάση, μποροῦν λοιπὸν νὰ ὠνομαστοῦν ἐλαττώματα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὸν ἀνώτατο βαθμὸ τους λέγονται σατανικὰ ἐλαττώματα, ὅπως π. χ. ὁ φθόνος ἢ ἀχαριστία, ἢ χαιρέκακία, κλπ.

3. Ἡ ἀρχικὴ βάση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου εἶν ἡ δυνατότητα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς ἐνὸς αὐτάρκους ἐλατηρίου τῆς θελήσεως. Ἡ δυνατότητα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι τὸ ἠθικὸ αἶσθημα, πὸν δὲν εἶν ὁμως σκοπὸς τῆς βάσεως αὐτῆς, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον εἶν ἐλατήριον τῆς θελήσεως. Μὰ ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι δυνατόν μόνο ἂν ἡ ἐλεύθερη θέληση τὸ παραδεχτεῖ ὡς ἀρχή της, γι' αὐτὸ ἡ φύση μιᾶς τέτοιας θελήσεως εἶν ὁ καλὸς χαρακτήρας, πὸν σὰν κάθε χαρακτήρας τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, εἶναι κατὰ πὸν μόνον νὰ ἀποκτηθεῖ μπορεῖ, μὰ πὸν γιὰ νᾶν αὐτὸ δυνατόν χρειάζεται νὰ ὑπάρχει μιὰ τάση στὴν ὁποία νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προστεθεῖ τίποτα κακό. Μόνον τὴν ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τὸ σεβασμὸ της δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἀρχικὴ βάση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου· εἶν ἡ ἴδια ἡ προσωπικότητα (ἡ ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ ἀπόψεως καθαρὰ διανοητικῆς). Μὰ ἐπειδὴ ἐμεῖς παραδεχόμεσθε τὸ σεβασμὸ αὐτὸ ὡς ἐλατήριον τῶν ἀρχῶν μας, ἡ ὑποκειμενικὴ αἰτία αὐτοῦ φαίνεται πὼς εἶναι μιὰ προσθήκη στὴν προσωπικότητα καὶ γι'

αὐτὸ χρειάζεται νὰ τῆς δώσουμε τ' ὄνομα ἀρχικῆ βάσης.

Ἄν ἐξετάσουμε τὶς τρεῖς αὐτὲς βάσεις σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς δυνατότητάς τους, βρίσκουμε, πὼς ἡ πρώτη δὲν ἔχει γιὰ ρίζα τὸ λογικόν, ἡ δευτέρα ἔχει μὲν γιὰ ρίζα πρακτικὸ λογικόν, ἀλλὰ λογικὸ χροῆσιμο σ' ἄλλα ἐλατήρια, καὶ μόνο ἡ τρίτη ἔχει ρίζα λογικὸ πρακτικόν γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ; ὅλες αὐτὲς οἱ βάσεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μόνο (ἀρνητικὰ) καλές, (δὲν ἀντιβαίνουν στὸν ἠθικὸ νόμο), μὰ εἶν οἱ βάσεις πρὸς τὸ καλόν (προτρέπουν δηλαδὴ τὴν ἐκτέλεση καλῶν πράξεων). Εἶν ἀρχικὲς γιὰτὶ ἀνήκουν στὴν δυνατότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὶς δυὸ πρῶτες ἀντίθετα πρὸς τὸ σκοπὸν τους, μὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἐξαλείψει.— Ὅταν λέμε βάσεις ἑνὸς ὄντος ἐννοοῦμε τὰ διάφορα συστατικὰ ποῦν ἀναγκαῖα γι' αὐτό, καὶ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ εἶν ἐνωμένα μεταξὺ τους. Εἶν ἀρχικά, ὅταν ἀνήκουν ἀναγκαστικὰ στὴ δυνατότητα τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς ὄντος, καὶ τυχαῖα, ὅταν τὸ ὄν αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχει καὶ χωρὶς αὐτά. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἐδῶ δὲ μιλάμε παρὰ γιὰ τὶς βάσεις ἐκεῖνες, ποῦ σχετίζονται ἀμέσως μὲ τὴν ἰκανότητα ἐπιθυμίας καὶ μὲ τὴ χρῆση τῆς θελήσεως.

B'

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΛΙΣΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΑΚΟ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙ- ΝΗΣ ΦΥΣΕΩΣ.

Λέγοντας κλίση (propensio) ἔννοῶ τὴν ὑποκει-
μενικὴ αἰτία τῆς δυνατότητος τῆς ὑπάρξεως μιᾶς
τάσεως (διαρκοῦς ἐπιθυμίας, concupiscentia) (1).
Διακρίνεται ἀπ' τῆ βάσης, ἐπειδὴ μπορεῖ μὲν νᾶν
ἔμφυτη, μὰ δὲν εἶν ἔμφυτη κατ' ἀνάγκη ν' ἀλλὰ
μπορεῖ (ὅταν εἶναι καλὴ), νὰ θεωρηθῆι πὼς εἶν ἐπί-
κτητη ἢ (ὅταν εἶναι κακὴ) πὼς ὁ ἄνθρωπος τὴν
ἔχει προσλάβει. Ἐδῶ ὅμως μιλάμε μόνον γιὰ τὸ ἰδί-
ως, τὸ ἠθικῶς δηλαδὴ κακό, πού, ἐπειδὴ εἶναι δυ-
νατὸν νὰ ὑπάρχει μόνον ὡς προσδιορισμὸς τῆς ἔλευ-

1) Κλίση εἶν ἰδίως μόνον ἡ προδιάθεσις πρὸς τὴν
ἐπιθυμίαν μιᾶς εὐχαριστήσεως, πού, ἅμα τὸ ὑποκείμενον ἔχει
σχηματίσει μιὰ πείρα γι' αὐτή, παράγει τὴν τάση. Ἔτσι
ὅλοι οἱ ἄγριοι ἔχουν μιὰ κλίση στὰ μεθυστικά· ἂν καὶ
πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν ξέρουν τὸ μεθύσι, καὶ δὲν ἔχουν καμ-
μιὰ ἐπιθυμίαν γιὰ κεῖνα πού τὸ προκαλοῦν, ὅμως φτάνει
νὰ δοκιμάσουν ἔστω καὶ μιὰ μόνον φορὰ ἓνα μεθυστικόν, γιὰ
νὰ προκληθῆι σ' αὐτοὺς μιὰ ἀνεξάλειπτη ἐπιθυμία γι' αὐτά.
Μεταξὺ τῆς κλίσεως καὶ τῆς τάσεως, πού προϋποθέτει τὴ
γνώσιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιθυμίας, ὑπάρχει τὸ ἐνστι-
κτο πῶναι μιὰ ἀνάγκη πού αἰσθανόμεσθε νὰ κάνουμε ἢ
νὰ εὐχαρισθηθοῦμε κάτι, τοῦ ὁποίου δὲν ἔχουμε ἀκόμα ἔν-
νοια (ὅπως ἡ καλλιτεχνικὴ ροπὴ τῶν ζώων κι' ἡ ροπὴ πρὸς
τὸ ἀντίθετο γένος). Ὑπάρχει κι' ἄλλος ἓνας βαθμὸς τῆς
ικανότητος τῆς ἐπιθυμίας, τὸ πάθος (ὄχι ἡ περιπάθεια
γιατὶ αὐτὴ ἀνήκει στὴν αἰσθησι τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τῆς
δυσαρσεχείας) πῶναι μιὰ τάση, πού δὲν ἐπιτρέπει σὲ τί-
ποτα νάχει ἐξουσία πάνω της.

θέρας θελήσεως, αὐτὴ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ ὡς καλὴ ἢ κακὴ παρὰ μόνο ἀπ' τὶς ἀρχές της, συνίσταται κατ' ἀνάγκην στὴν ὑποκειμενικὴ αἰτία τῆς δυνατότητας τῆς παρεκτροπῆς τῶν ἀρχῶν ἀπ' τὸν ἠθικὸ νόμο, καί, ἂν τὴν κλίση αὐτὴ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε πὼς ἀνήκει γενικὰ στὸν ἄνθρωπο (στὸ χαρακτῆρα δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους), πρέπει νὰ ὀνομαστῆι φυσικὴ κλίση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κακό. Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε σ' αὐτό, πὼς ἡ ἱκανότητα ἢ ἡ ἀνικανότητα τῆς θελήσεως, ποὺ προέρχεται ἀπ' τὴ φυσικὴ κλίση νὰ παραδεχτεῖ τὸν ἠθικὸ νόμο στὶς ἀρχές της, λέγεται καλὴ ἢ κακὴ καρδιά.

Κακῆς καρδιάς διακρίνουμε τρεῖς βαθμούς: πρῶτον τὴν ἀνικανότητα τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀκολουθήσει τὶς ἀρχές, δηλαδὴ τὴν ἀδυναμία δεύτερον τὴν κλίση πρὸς τὴν ἀνάμιξη ἀνηθικῶν ἐλατηρίων μὲ τὰ ἠθικὰ (κι' ὅταν ἀκόμα αὐτὸ γίνεται μὲ καλὴ πρόθεση καὶ μὲ καλὰς ἀρχές), δηλαδὴ τὴν ἀτιμία· τρίτον τὴν κλίση στὴν παραδοχὴ κακῶν ἀρχῶν, τὴν κακία τῆς ἀνθρώπινης φύσεως ἢ τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς.

Πρῶτον ἡ ἀδυναμία (*fragilitas*) τῆς ἀνθρώπινης φύσεως· κι' ὁ ἀπόστολος εἶπε πὼς εὐκόλα θέλει κανεὶς, μὰ δύσκολα ἐκτελεῖ· δηλαδὴ παραδέχουμαι τὸ καλὸ (τὸ νόμο) στὴν ἀρχὴ τῆς θελήσεώς μου· μὰ αὐτός, ποὺ ἀντικειμενικά, στὴν ἰδέα (*in thesi*) εἶν ἓνα ἀκαταμάχητο ἐλατήριο, ὑποκειμενικά (*in hypothesi*), ὅταν πρόκειται ν' ἀκολουθηθεῖ ἡ ἀρχή, εἶναι τὸ ἀσθενέστερο (ἐν σχέσει μὲ τὴν τάση).

Δεύτερον ἡ ἀτιμία (*impuritas, improbitas*) τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται στὸ ὅτι ἡ ἀρχὴ εἶναι σύμφωνα μὲ τ' ἀντικείμενο (τὴν προτιθέμενη τήρηση τῶν νόμων) καλὴ κι' ἴσως μάλιστα ἱκανὴ πρὸς ἐκτέλεση, ἀλλὰ ὄχι καθαρὰ ἠθικὴ, δη-

λαδὴ δὲν ἔχει παραδεχτεῖ, ὅπως θᾶπρεπε, μόνον τὸ νόμο γιὰ ἐπαρκῆς ἑλατήριο, μὰ συνήθως (ἴσως πάντα) χρειάζεται ἐκτός αὐτοῦ κι' ἄλλα ἑλατήρια γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴ θέληση πρὸς ἐκεῖνο ποῦ ἀπαιτεῖ τὸ καθήκον. Μ' ἄλλα λόγια πράξεις σύμφωνες μὲ τὸ καθήκον δὲ γίνονται ἀπλῶς ἀπὸ καθήκον.

Τρίτον ἡ κακία (vitiositas, pravitas), ἢ μᾶλλον ἡ διαφθορὰ (corruptio) τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου, εἶν ἡ κλίση τῆς θελήσεως, στὴν ἀντικατάσταση τῶν ἑλιστηρίων τῶν συμφώνων πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο μ' ἄλλα (μὴ ἠθικά). Μποροῦμε νὰ τὴν ποῦμε στρεβλότητα (perversitas) τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ μεταβάλλει τὴν ἠθικὴ τάξη ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἑλατήρια τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, καί, ἂν καὶ μποροῦν νὰ γίνουν πράξεις νομικῶς καλῆς (νόμιμες), ὁ τρόπος ὅμως τοῦ σκέπτεσθαι καταστρέφεται ἀπ' τὴ ρίζα (ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἠθικῆς σκέψεις), κι' ὁ ἄνθρωπος λέγεται κακός.

Θὰ ποῦνε μερικοὶ πὼς ἡ κλίση πρὸς τὸ κακὸ ἀναφέρεται ἐδῶ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸν καλύτερον ἀκόμα (κατὰ τὶς πράξεις), πράγμα ποῦ μπορεῖ νὰ γίνει ὅταν ἀποδειχτεῖ πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν κλίση πρὸς τὸ κακὸ, ἢ, πράγμα ποῦναι τὸ ἴδιο πὼς αὐτὸ εἶναι συναφασμένον μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση.

Ἄλλὰ μεταξὺ ἐνὸς ἀνθρώπου μὲ ἠθικῆς ἀρχῆς (bene moratus) κι' ἐνὸς ἠθικοῦ ἀνθρώπου (moraliter bonus), δὲν ὑπάρχει ὅσον ἀφορᾷ τὴ συμφωνία τῶν πράξεων καὶ τοῦ νόμου καμμιά διαφορὰ (δὲν πρέπει τουλάχιστον νὰ ὑπάρχει)· μόνον πὼς ὁ ἕνας δὲν ἔχει πάντα τὸ νόμο γιὰ μόνον κι' ἀνώτερο ἑλατήριο, ἴσως μάλιστα καὶ δὲν τὸν ἔχει καὶ καθόλου ἐνῶ ὁ δεῦτερος τὸν ἔχει πάντα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸν πρῶτον: ἀκολοιθεῖ τὸ νόμο κατὰ τὸ γράμμα (δηλαδὴ ὅσον ἀφορᾷ τὶς πράξεις ποῦ ἐπιβάλλει ὁ νόμος)· γιὰ τὸν δεῦτερον ὅμως μποροῦμε

νά ποῦμε: τὸν ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πνεῦμα (τὸ πνεῦμα τοῦ ἡθικοῦ νόμου συνίσταται στὸ ὅτι αὐτὸς ἀρκεῖ μόνος του γιὰ ἑλατήριο). Ὅ,τι δὲν προέρχεται ἀπ' τὴ δοξασία αὐτῆ, εἶν' ἀμάροτημα (κατὰ τὸ φρόνημα). Γιατὶ ἅμα εἶν' ἀναγκαῖα ἄλλα ἑλατήρια ἐκτὸς τοῦ νόμου (π. χ. φιλοδοξία, φιλαυτία γενικῶς, καλὴ καρδιὰ μάλιστα, κι' ἡ εὐσπλαγγνία ἀκόμα) γιὰ ν' ἀναγκάσουν τὴ θέληση νὰ κάνει πράξεις νομοταγεῖς, τότε μόνον κατὰ τύχη μποροῦν αὐτὲς νὰ συμφωνοῦν μὲ τὸ νόμον· γιατί μποροῦσαν νὰ ὀδηγήσουνε καὶ στὴν παράβαση τοῦ νόμου Ἡ ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἡθικὴ ἀξία ἑνὸς ἀτόμου φαίνεται ἀπ' τὶς πράξεις του, δὲν εἶναι σωστή, γιατί ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ παρ' ὅλες τὶς καλὲς του πράξεις νά ναι κακός.

Ἡ ἀκόλουθη ἐπεξήγηση χρειάζεται γιὰ νὰ ἐννοηθεῖ ἡ κλίση αὐτῆ. Κάθε κλίση εἶναι ἢ φυσικὴ, ἀνήκει δηλαδὴ στὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος φυσικοῦ, ἢ ἡθικὴ, ἀνήκει δηλαδὴ στὴ θέλησὶ του ὡς ὄντος ἡθικοῦ.

Μὲ τὴν πρώτην ἔννοια δὲν ὑπάρχει κλίση πρὸς τὸ ἡθικῶς κακό: γιατί αὐτὴ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπ' τὴν ἐλευθερίαν· καὶ μιὰ φυσικὴ κλίση (ποῦ βασίζεται στὴν ὕλικὴ ὥθηση) πρὸς ὁποιαδήποτε χρῆση τῆς ἐλευθερίας, καλὴ ἢ κακὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ. Ὡστε μιὰ κλίση πρὸς τὸ κακὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ χωρὶς τὴν ἡθικὴ ἱκανότητα τῆς θελήσεως. Ἄλλὰ τίποτα δὲν εἶναι ἡθικῶς (δηλαδὴ καταλογισίμως) κακό, ἂν δὲν εἶναι δική μας πράξη. Λέγοντας ὅμως κλίση, ἐννοοῦμε μιὰ ὑποκειμενικὴ αἰτία καθορισμοῦ τῆς θελήσεως. ποῦ προηγεῖται ἀπ' τὴν πράξιν. χωρὶς ἡ ἴδια νά ναι πράξιν, γιατί ἡ ἔννοια μιᾶς ἀπλῆς κλίσεως πρὸς τὸ κακὸ θάταν ἀντιφατικὴ, ἂν στὴν ἔκφραση αὐτῆ δὲν ἐδίναμε δυὸ διαφορετικὰ σημασίαις, ποῦ κι' ἡ δυὸ τους μποροῦν νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἔκφραση

ὅμως γιὰ μιὰ πράξη γενικῶς μορεῖ ν' ἀφορᾷ τόσο τὴ χρήση ἐκείνη τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀνώτατες ἀρχές (σύμφωνες ἢ ἐνάντιες στὸ νόμο) γίνονται παραδεκτὲς ἀπ' τὴ θέληση, ὅσο καὶ κείνη μὲ τὴν ὁποία, οἱ πράξεις (σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τους, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τ' ἀντικείμενα τῆς θελήσεως) ἐκτελοῦνται ἀνάλογα μὲ τὶς ἀρχές αὐτές. Ἡ κλίση πρὸς τὸ κακὸ εἶναι λοιπὸν πράξη μὲ τὴν πρώτη σημασία (*peccatum originarium*), καὶ συγχρόνως ἡ τυπικὴ αἰτία ὅλων τῶν παρανόμων πράξεων, μὲ τὴ δεύτερη σημασία, καὶ λέγεται ἐλάττωμα (*peccatum derivativum*)· καὶ τὸ πρῶτο σφάλμα μένει κ' ὅταν ἀκόμα τὸ δεύτερο ἀποφεύγεται (μὲ ἐλατήρια, ποὺ δὲν ἀνήκουνε στὸν ἴδιο τὸ νόμο). Ἐκείνη εἶναι πράξη κατὰ νοῦν, ποὺ ἀναγνωρίζεται μόνο ἀπ' τὸν ὀρθὸ λόγον· αὐτὴ εἶν' αἰσθητὴ, ἐμπειρικὴ (*factum phaenomenon*). Ἡ πρώτη ἐν συγκρίσει μὲ τὴν δεύτερη λέγεται μιὰ ἀπλῆ κλίση· εἶναι κ' ἔμφυτη γιὰτὶ δὲν μορεῖ νὰ ἐκοιζοθεῖ, (ἀφοῦ ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ ποῦπρεπε νᾶν ἡ ἀρχὴ τοῦ καλοῦ, εἶναι κακὴ), ἰδίως ὅμως, ἐπειδὴ δὲν μοροῦμε νὰ βροῦμε τὴν αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία τὸ κακὸ χάλασε τὴν ἀνωτάτη ἀρχή, ἂν κ' αὐτὸ εἶναι δική μας πράξη, ὅπως δὲν μοροῦμε νὰ βροῦμε τὴ βασικὴ ιδιότητα τῆς φύσεώς μας. Σ' αὐτὰ ποῦπαμε τώρα βρῖσκει κανεὶς τὴν αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία στὸ κεφάλαιο αὐτὸ γυρέσαμε τὶς τρεῖς πηγές τοῦ ἠθικῶς κακοῦ σ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας εἶν ἡ ἀνωτέρα αἰτία τῆς παραδοχῆς ἢ τῆς ἀκολουθήσεως τῶν ἀρχῶν μας· ὅχι σ' ὅτι ἀναφέρεται στὴν αἴσθηση (ὡς δεκτικότητα).

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΚ ΦΥΣΕΩΣ ΚΑΚΟΣ.

Vitiis nemo sine nascitur (Όρ άτ.)

Ἡ ἔκφραση : ὁ ἄνθρωπος εἶναι κακός, σύμφωνα μ' ὅσα εἶπαμε πάρα πάνω δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτα ἄλλο ἀπὸ : ἔχει συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, κι' ὅμως δέχτηκε τὴν παρέκκλιση ἀπ' αὐτὸν στὶς ἀρχές του. Εἶν ἐκ φύσεως κακός σημαίνει : αὐτὸ ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο γενικῶς· ὄχι πὸς ἡ ιδιότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀπ' τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου (ἐνὸς ἀνθρώπου γενικῶς, γιατί τότε θά-ταν ἀναγκαία), μὰ πὸς σύμφωνα μ' ὅτι ἔβρουμε γι' αὐτὸν ἀπ' τὴν πείρα δὲν μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀλλοιῶς ἢ πὸς μπορούμε νὰ τὸ προϋποθέσουμε, ὡς ὑποκειμενικὰ ἀναγκαστικό, καὶ στὸν καλύτερον ἄνθρωπο. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κλίση αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἠθικῶς κακή, ἄρα ὄχι ὡς φυσικὴ διάθεση, μὰ ὡς κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ στὸν ἄνθρωπο, καὶ συνεπῶς συνίσταται σὲ παρὰνομες ἀρχές τῆς θελήσεως, κι' ἐπειδὴ αὐτὴ, ἔνεκα τῆς ἐλευθερίας, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία, πρᾶγμα ποὺ δὲ συμφωνεῖ μὲ τὴ γενικότητα τοῦ κακοῦ αὐτοῦ, ἂν ἡ ὑποκειμενικὴ ἀνωτάτη αἰτία ὅλων τῶν ἀρχῶν δὲν εἶναι συνυφασμένη μ' ἓναν ὁποιοδήποτε τρόπο, μὲ τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ δὲν ἔχει ριζώσει πάνω σ' αὐτή, μπορούμε νὰ τὴν ποῦμε φυσικὴ κλίση πρὸς τὸ κακό, ποὺ μάλιστα πρέπει νὰ ὀνομασθεῖ ριζικό, ἔμφυτο (ἂν καὶ τῶχοιμε ἐπισύρει ἔμεψ) κακὸ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Δὲ χρειάζεται τυπικὴ ἀπόδειξη γιὰ νὰ ἐννοηθεῖ πὸς ἡ διεφθαρμένη αὐτὴ τάση ἔχει ριζώσει στὸν

ἄνθρωπο, γιατί αὐτὸ φαίνεται ἀπ' τὸ σωρὸ τῶν παραδειγμάτων πού μᾶς παρέχει ἡ πείρα τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων. Ἄν θέλουμε νὰ δοῦμε τοὺς ἀνθρώπους στὴν κατάστασις ἐκείνη στὴν ὁποία πολλοὶ φιλόσοφοι ἐλπίσανε νὰ συναντήσουν τὴ φυσικὴ καλωσύνη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δηλαδὴ στὴν κατάστασις ἀγριότητος, τότε πρέπει νὰ συγκρίνουμε μ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεσις, ὡς δείγματα τῆς πρὸ παράλλου ἀγριότητος, τοὺς φόνους τῆς Τοφόα, τῆς Νέας Ζηλανδίας, τῶν νήσων Σαμόα, καὶ τοὺς ἀδιάκοπους φόνους τῶν μεγάλων ἐρήμων τῆς βορειοδυτικῆς Ἀμερικῆς (πού ἀναφέρει ὁ λοχαγὸς Χήρον), (1) σὲ περιπτώσεις πού κανένας δὲν ἔχει νὰ βγάλει ἀπ' αὐτὸ οὔτε τὸ μικρότερο ὄφελος, καὶ θὰ δοῦμε ἀμέσως τὴ σκληρότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μὰ ἂν ἔχει κανεὶς τὴ γνώμη πὼς ἡ ἀνθρωπινὴ φύσις φαίνεται καλύτερα σὲ κατάστασις πολιτισμοῦ (κατὰ τὴν ὁποία μπορεῖ ν' ἀναπτύξει τελειότερα τις βάσεις τῆς), τότε πρέπει ν' ἀκούσει ἕνα μαζὸν κατηγορητήριον τῆς ἀνθρωπότητος : τὴν ὑπουλόγητα, ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν στενωτέρων ὀρι-

1. Ὡπως ὁ διαρκὴς πόλεμος μεταξὺ τῶν Ἰνδῶν Ἀραθαπεσζίων καὶ τῶν Ἰνδῶν Σλέιβς πού δὲν ἔχει ἄλλη πρόθεσις ἀπ' τὸ σκοπὸν. Κατὰ τὴ γνώμη τῶν ἀγρίων ἡ γενναϊότητα στὸν πόλεμον εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀρετὴ. Ἀκόμα καὶ στοὺς πολιτισμένους εἶναι ἕνα ἀντικείμενον σεβασμοῦ καὶ εἶναι μιὰ ἀπ' τίς αἰτίαι γιὰ τῆς ὁποίας δίνεται τόσος σεβασμὸς στὴν τάξιν ἐκείνην πού γιὰ μόνην ὑπηρεσίαν προσφέρει τὴ γενναϊότητα στὸν πόλεμον· καὶ αὐτὸ ἔχει κάποια λογικὴ αἰτία. Γιατὶ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ βάλει κάποιον σκοπὸν, πού ἐξτιμᾷ περισσότερο ἀπ' τὴ ζωὴ τὸν (τὴν τιμὴν), χωρὶς καμμιά ἰδιοτέλεια, εἶναι ἀπόδειξις κάποιας εὐγένειας. Βλέπει ὁμως κατεῖς στὴν εὐχαρίστησις μὲ τὴν ὁποία οἱ νικητὲς παινεύονται γιὰ τίς πράξεις τους (τοὺς διαμελισμοὺς, τοὺς ἀμείλικτους φόνους), πὼς ἡ ὑπεροχὴ τους καὶ ἡ καταστροφὴ πού προκαλοῦν, χωρὶς κανέναν ἄλλο σκοπὸν, εἶναι ἡ μόνη αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ὑπερηφανεύονται.

λων, ὥστε ὁ μετριάσιμος τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ μεταξὺ τῶν καλύτερων φίλων θεωρεῖται γενικῶς κανόνας τῆς φρονήσεως στὶς σχέσεις, τὴν κλίση στὴν ἀποστροφή ἐκείνου στὸν ὅποιο ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὑποχρέωση, κλίση γιὰ τὴν ὁποία πρέπει πάντοτε νὰν ἔτοιμος ἕνας εὐεργέτης· τὴν ἐγκάρδια ἀγάπη πρὸς ἕναν ἄλλον, ἀγάπη πού δὲ μᾶς ἐμποδίζει νὰ λέμε: «στὴν ἀτυχία τοῦ καλύτεροῦ μου φίλου εἶναι κάτι πού δὲ μὲ δυσαρεστεῖ»· κι' ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἐλαττώματα κρυμμένα κάτω ἀπ' τὴ μορφὴ τῆς ἀρετῆς, ἀποσιωπῶ ἐκεῖνα, πού δὲν τὰ κρύβει κανεὶς, γιατί ὁ κακὸς ἄνθρωπος εἶν ὁ συνήθης ἄνθρωπος· καὶ θὰ τοῦ φτάσουνε τὰ ἐλαττώματα τοῦ πολιτισμοῦ (τὰ χειρότερα ἀπ' ὅλα), γιὰ νὰ σηκώσει τὰ μάτια του ἀπ' τὴ διαγωγή τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ νὰ μὴν πέσει σ' ἕνα ἄλλο ἐλάττωμα, στὴ μισανθρωπία. Κι' ἂν δὲν τοῦ φτάνει οὔτε αὐτό, τότε πρέπει νὰ παρατηρήσει τὴν κατάστασιν ἐκείνη τῶν λαῶν, πού ἀπαρτίζεται, κατὰ περιήρογο τρόπο, κι' ἀπ' τὰ δυὸ εἶδη πολιτισμοῦ, τὴν ἐξωτερικὴν κατάστασιν δηλαδὴ, γιατί οἱ πολιτισμένοι ἔχουνε μεταξὺ τους τὶς ἴδιες σχέσεις πούχουν κι' οἱ ἄγριοι (βρίσκονται σὲ μιὰ κατάστασιν διαρκοῦς ἐξοπλισμοῦ) κι' ἐννοοῦν νὰ μὴν ἀλλάξει ἡ κατάστασιν αὐτὴ· καὶ θὰ δεῖ τὰ βασικὰ ἀξιώματα, τῶν μεγάλων ἐκείνων ἐταιρειῶν πού λέγονται κράτη (1), πού κανένας φιλόσοφος δὲν μπόρεσε ἀκόμα νὰ τὰ κάνει νὰ συμ-

1. Ἄν θεωρήσει κανεὶς τὴν ἱστορία τους ἀπλῶς ὡς τὸ φαινόμενο τῶν ἐσωτερικῶν βάσεων τῆς ἀνθρωπότητας, πού κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος εἶναι κρυμμένες, δὲν μπορεί νὰ μὴν ἀντιληφθεῖ κάποια μηχανικὴ πορεία τῆς φύσεως, σύμφωνα μὲ σκοποὺς πού δὲν εἶναι δικοὶ τους (τῶν λαῶν), μὰ εἶναι σκοποὶ τῆς φύσεως. Κάθε κράτος προσπαθεῖ, ἐφ' ὅσον ἔχει κοντὰ του ἕνα ἄλλο, πού ἐλπίζει νὰ ὑποτάξει, ν' αὐξηθεῖ μὲ τὴν ὑποταγὴν τοῦ δεύτερου, καὶ νὰ γίνῃ μιὰ παγκόσμια μοναρχία, ἕνα πολίτευμα, στὸ ὅποιο σβύνει κατ'

φωνήσουν με την ηθική, οὔτε και (πραγμα πολὺ λυπηρὸ) μόρσεσε νὰ διορθώσει κανένα, γιατί συνδυάζονται με τὴν ἀνθρώπινη φύση· ὥστε ὁ φιλοσοφικὸς χιλιασμὸς, πού ἐλπίζει μιὰ αἰώνια εἰρήνη στηριγμένη σὲ μιὰ ὁμοσπονδία λαῶν, μὲ μορφὴ παγκόσμιας δημοκρατίας, ὅπως κι' ὁ θεολογικὸς, πού περιμένει μιὰ ἠθικὴ τελειοποίηση ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, περιγελιῶνται ἀπ' ὄλους καὶ θεωροῦνται ὄνειροπολήματα.

Ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ αὐτοῦ 1) δὲν μπορεῖ ὅπως λέμε συνήθως νὰ ὀφείλεται στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε στὶς τάσεις πού προέρχονται ἀπ' αὐτή. Γιατί ὄχι μόνο δὲν πρέπει, ἀφοῦ αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιὰ ἄμεση σχέση με τὸ κακό (δίνει μάλιστα εὐκαιρία νὰ ἐκτελεσθῆ ἡ ἀρετὴ), νὰ τὴν ἐπιβαρύνουμε με τὴν κατηγορία αὐτὴ, οὔτε καὶ μπορούμε, (ἀφοῦ ὡς ἔμφυτη δὲ μᾶς ἔχει γιὰ πρωτουργός), μὰ αὐτὴ πρέπει νὰ καταλογισθῆ στὴν κλίση πρὸς τὸ κακό, πού, ἐπειδὴ ἀφορᾷ τὴν ἠθικότητα τοῦ ὑποκειμένου, κι' ἔτσι ἀντανακλάται σ' αὐτὸ σὰν σ' ἓνα ὄν πούχει ἐλευθερία θελήσεως, εἶναι κείνη πού φταίει, παρ' ὅλο τὸ βαθὺ ἰσχυρὰ της στὴ θέληση, γιὰ τὸ ὅποιο λέμε πὼς εἶν ἔμφυτη στὸν ἄνθρωπο.

ἀνάγκη κάθε ἐλευθερία καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἡ ἀρετὴ, οἱ τέχνες κι' οἱ ἐπιστῆμες (ποὺν ἀποτελέσματα τῆς ἐλευθερίας). Τὸ τέλος ὅμως αὐτό (στὸ ὅποιο σιγά σιγά οἱ νόμοι χάνουν τὴ δύναμή τους), ἀφοῦ καταπιεῖ ὅλα τὰ γειτονικά του κράτη, διαλύεται στὸ τέλος μόνο του καὶ διαιρεῖται, με τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴ διχόνοια, σὲ πολλὰ μικρότερα κράτη, πού, ἀντὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ σχηματίσουν ἓνα κράτος ὁμοσπονδιακὸ (μιὰ δημοκρατία ἐλευθέρων ὁμοσπόνδων λαῶν), ξαναρχίζουνε κι' αὐτὰ τὸ ἴδιο παιχνίδι γιὰ νὰ μὴν τελειώσει ποτὲ ὁ πόλεμος (ἢ μύστιγα αὐτὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους), πού, ἂν καὶ δὲν εἶναι τόσο ἀνίατο κακό, ὅσο ὁ τάφος τῆς γενικῆς παντοδυναμίας (ἢ καὶ μιὰ ὁμοσπονδία μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς δεσποτείας) κάνει ὅμως, ὅπως ἔλεγε κάποιος περισσότερους κακοὺς ἀνθρώπους ἀπ' ὅσους σκοτώνει.

Ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ αὐτοῦ 2) δὲν μπορεῖ νὰ συνίσταται σὲ μιὰ διαφθορὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος θέτει ἠθικοὺς νόμους· σὰν αὐτὸς νὰ ἐξαλείφει μόνος του τὸ σεβασμὸ τοῦ νόμου καὶ νὰ μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὑποχρέωση τῆς ἐκτελέσεως του· γιὰ αὐτὸ εἶναι κατ' ἀνάγκη ἀδύνατο. Τὸ νὰ φανταζόμαστε τὸν ἑαυτὸ μας σὰν ἓνα ὄν πὸν ἐνεργεῖ ἐλευθερα, κι' ὅμως νὰ νομίζουμε πὼς δὲν εἴμαστε δεσμευμένοι ἀπ' τὸ νόμο (τὸν ἠθικό), πὸν ἀρμολογεῖ σ' ἓνα τέτοιο ὄν, εἶναι σὰ νὰ σκεφτόμαστε μιὰ αἰτία πὸν ἐνεργεῖ χωρὶς νόμους (γιὰτὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους εἶν ἀδύνατος ἔξ' αἰτίας τῆς ἐλευθερίας)· ποῦγμα ποῦν ἀντιφατικό. — Γιὰ τὰ βροῦμε μιὰ αἰτία τοῦ ἠθικῶς κακοῦ στὸν ἄνθρωπο δὲ μᾶς φτάνει ἡ φύση· γιὰτὶ, ἐπειδὴ ἀφαιρεῖ τὰ ἐλατήρια, πὸν μποροῦν νὰ παραχθοῦν ἀπ' τὴν ἐλευθερία, κάνει τὸν ἄνθρωπο ζῶο· ἀπ' ἐναντίας ἓνας κακὸς ὀρθὸς λόγος (μιὰ κακιὰ θέληση) πὸν δὲ λογαριάζει τοὺς ἠθικοὺς νόμους, περιλαμβάνει πάρα πολλά, ἐπειδὴ ἔτσι ἡ ἐναντιότητα στὸ νόμο γίνεται ἐλατήριο (γιὰτὶ χωρὶς ἐλατήριο δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ θέληση), κι' ἔτσι τὸ ὑποκείμενο γίνεται ἓνα ὄν σατανικό. Τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ στὸν ἄνθρωπο.

Ἄν κι' ἡ ὑπαρξὴ τῆς κλίσεως αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πρὸς τὸ κακό, μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ μὲ ἀποδείξεις τῆς ἐναντιότητος τῆς θελήσεως πρὸς τὸ νόμο, στηριγμένες πάνω στὴν πείρα, ὅμως αὐτὲς δὲ μᾶς μαθαίνουν οὔτε τὴ φύση τῆς, οὔτε τὴν αἰτία τῆς ἐναντιότητος αὐτῆς· μὰ αὐτὴ, ἐπειδὴ ἀφορᾷ μιὰ σχέσιν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως (θελήσεως δηλαδὴ πὸν ἡ ἔννοιά τῆς δὲν εἶν ἐμπειρική) πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς ἐλατήριο (πὸν ἡ ἔννοιά του εἶν ἐπίσης καθαρὰ διανοητική), πρέπει ν' ἀναγνωρισθεῖ a priori ἀπ' τὴν ἔννοια τοῦ κακοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας (τῆς ὑπο-

χρεώσεως τῆς ἐκτελέσεως τοῦ νόμου, καὶ τῆς ἱκανότητος πρὸς καταλογισμόν). Τὰ ἀκόλουθα εἶν ἐπεξηγήση τῆς ἔννοιαι αὐτῆς.

Ὁ ἄνθρωπος (κι' ὁ χειρότερος ἀκόμα) ὁποιοσδήποτε κι' ἂν εἶν οἱ ἀρχές του δὲν παραιτεῖται ἀπ' τὸν ἠθικὸν νόμον ἐπαναστατικά (καταργῶντας τὴν πειθαρχείαν). Ἀλλὰ μᾶλλον ὁ νόμος ἐπιβάλλεται ἀκαταμάχητα, ἕξ αἰτίας τῆς ἠθικῆς του βάσεως· κι' ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλο ἐλατήριο, θὰ τὸν παραδεχότανε, ὡς ἐπιποικῆ αἰτία καθορισμοῦ τῆς θέλησεως, γι' ἀνωτάτη ἀρχή, θάταν δηλαδή ἠθικῶς καλός. Μά, ἕξ αἰτίας τῆς ἐπίσης ἐναντίας φυσικῆς του βάσεως, ἐξαρτᾶται ἀπ' τὰ φυσικὰ ἐλατήρια καὶ τὰ παραδέχεται κι' αὐτὰ (σύμφωνα μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας) στὶς ἀρχές του. Μ' ἂν αὐτὸς τὰ παραδεχότανε στὶς ἀρχές του σὰ νὰ τανε μόνονα τους ἀρχετὰ γιὰ νὰ καθορίσουνε τὴ θέληση, χωρὶς νὰ λάβει ὑπ' ὄψην τὸν ἠθικὸν νόμον (πὺ ἔχει ἐν τούτοις μέσα του), τότε θάταν ἠθικῶς κακός. Ἐπειδὴ ὅμως αὐτὸς παραδέχεται φυσικὰ καὶ τὰ δυὸ στὶς ἀρχές του, κι' ἐπειδὴ τὸ καθένα, ἂν ἦτανε μόνον του, θάρτανε γιὰ νὰ καθορίσει τὴ θέληση, τότε, ἂν ἡ διαφορὰ τῶν ἀρχῶν ἐξαρτιόταν ἀπ' τὴ διαφορὰ τῶν ἐλατηρίων μονάχα (τῆς ὕλης τῶν ἀρχῶν) δηλαδή ἀπ' τὸ ἂν ὁ νόμος, ἢ οἱ ὑλικὲς παρορμήσεις εἶναι τὸ ἐλατήριο, θὰ μποροῦσε νάνα συγχρόνως καὶ ἠθικῶς καλὸς καὶ ἠθικῶς κακός· πράγμα πούν ἀδύνατον (κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν). Ὡστε ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐνὸς καλοῦ κι' ἐνὸς κακοῦ ἀνθρώπου δὲ συνίσταται στὴ διαφορὰ τῶν ἐλατηρίων πούν παραδέχεται στὶς ἀρχές του (δὲ συνίσταται στὴν ὕλη τους), μὰ στὴν ὑποταγή (στὸν τύπον τους). στὸ ποῖα ἀπ' τὶς δυὸ κάνει ὁ ἄνθρωπος ὄρον τῆς ἀλλαγῆς. Συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος (κι' ὁ καλύτερος ἀκόμα) εἶναι κακός μόνον ἐπειδὴ ἀναστρέφει τὴν ἠθικὴ τάξην τῶν ἐλατηρίων, ὅταν τὰ παραδέχεται στὶς ἀρχές του· παραδέχεται τὸν ἠθικὸν

νόμο μαζὺ μὲ τὴ φιλαυτία· ἐπειδὴ ὅμως τὸνα δὲν μπορεῖ νὰ βρισκεται κοντὰ στ' ἄλλο, μὰ πρέπει τὸνα νὰ ὑποτάσσεται στ' ἄλλο, σὰ σ' ἓνα ἀνώτατο ὄρο, κάνει ὁ ἀνθρώπος τὸ ἐλατήριο τῆς φιλαυτίας καὶ τὶς τάσεις του, ὄρο τῆς τηρήσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐνῶ ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἔπρεπε μᾶλλον νάχει γίνεи παραδεκτὸς στὴ γενικὴ ἀρχὴ τῆς θελήσεως ὡς ἀνώτατος ὄρος τῆς πρώτης, ὡς μόνο ἐλατήριο.

Μ' αὐτὴ τὴν ἀναστροφὴ τῶν ἐλατηρίων διὰ τῶν ἀρχῶν, ἐναντίον τῆς ἠθικῆς τάξεως, μποροῦν ἐν τούτοις οἱ πράξεις νὰ ἐκτελοῦνται τόσο νόμιμα σὰ νὰ προερχόντουσαν ἀπὸ καλὲς βασικὲς ἀρχές, ὅτιαν ὁ ὀρθὸς λόγος χρησιμοποιεῖ τὴν ἐνότητα τῶν ἀρχῶν γενικῶς ποὺ ἀνήκουνε στὸν ἠθικὸ νόμο, μόνο γιὰ νὰ εἰσαγάγει στὰ ἐλατήρια τῆς τάξεως, ὑπὸ τ' ὄνομα εὐδαιμονία, τὴν ἐνότητα τῶν ἀρχῶν, ποὺ δὲν θάταν ἀλλοιῶς δυνατὴ (π. χ. ἡ φιλαλήθεια, ἂν γίνεи παραδεκτὴ ὡς ἀξίωμα, μᾶς ἀπαλάσσει ἀπ' τὸν κόπο νὰ διατηροῦμε τὰ ψέμματά μας σὲ συμφωνία μεταξὺ τους, καὶ νὰ μὴ μπλεχτοῦμε στὸ λαβύρινθο τῶν ψεμμάτων)· γιὰτὶ τότε ὁ ἐμπειρικός χαρακτηρὰς εἶναι μὲν καλὸς, μὰ ὁ διανοητικός εἶναι πάντα κακός.

Ὅταν λοιπὸν βρισκεται στὴν ἀνθρώπινη φύση μιὰ κλίση πρὸς αὐτό, τότε ὁ ἀνθρώπος ἔχει μιὰ φυσικὴ κλίση πρὸς τὸ κακό· κι' ἡ κλίση αὐτὴ, ἐπειδὴ στὸ τέλος πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ σὲ μιὰ ἐλευθέρῃ θελήσῃ, κι' ἄρα νὰ καταλογισθεῖ, εἶν ἠθικῶς κακὴ. Τὸ κακὸ αὐτὸ εἶναι ριζικό, γιὰτὶ διαφθείρει τὴν αἰτία ὄλων τῶν ἀρχῶν· συγχρόνως σὰ φυσικὴ κλίση ποῦναι, δὲν μπορεῖ νὰ ἔξαφανιστεῖ μ' ἀνθρώπινες δυνάμεις, γιὰτὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνεи μόνο μὲ καλὲς ἀρχές, πρᾶγμα ποῦν ἀδύνατο ὅταν ἡ ἀνωτάτη ὑποκειμενικὴ αἰτία ὄλων τῶν ἀρχῶν εἶναι διεφθαρμένη· συγχρόνως ὅμως εἶναι ἱκανὸ νὰ ὑπερι-

σχύσει, γιατί απαντᾶται στὸν ἄνθρωπο ὡς ὃν ποὺ ἐνεργεῖ ἐλεύθερα.

Ὡστε ἡ κακία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ κακοήθεια, δηλαδή μιὰ σκέψη (ὑποκειμενικός ὅρος τῶν ἀρχῶν) παραδοχῆς τοῦ κακοῦ γιὰ ἐλατήριο τῶν ἀρχῶν της, ὡς κακοῦ (γιατὶ τότε εἶναι σατανική), μὰ μᾶλλον διαστροφῆ τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς τὴν ὁποία μπορούμε τότε νὰ ὀνομάσουμε κακὴ καρδιά. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ μιὰ καλὴ θέληση, καὶ προέρχεται ἀπ' τὴ σφαλερότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ποὺ δὲν εἶναι ἰκανὴ ν' ἀκολουθήσει τ' ἀξιώματα ποὺ παραδέχτηκε, καὶ συγχρόνως ἀπ' τὴν ἀτιμία, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν ξεχωρίζει τὰ ἐλατήρια (καὶ τῶν πράξεων ἐκείνων ἀκόμα ποὺ γίνονται μὲ καλὴ πρόθεση) σύμφωνα μὲ τὴν ἠθική, ἢ τὰ κρίνει κατὰ τὴ συμφωνία τους πρὸς τὸ νόμο κι' ὄχι κατὰ τὴν καταγωγή τους ἀπ' αὐτόν, δὲ θεωρεῖ δηλαδή αὐτόν γιὰ μόνον ἐλατήριο. Ἄν κι' ἀπ' αὐτὸ δὲ βγαίνει πάντα μιὰ παράνομη πράξη καὶ μιὰ κλίση πρὸς αὐτή, δηλαδή τὸ ἐλάτωμα, ὅμως ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, κατὰ τὸν ὁποῖο νομίζουμε πὼς ἅμα δὲ συμβαίνει αὐτό, ἢ σκέψη συμφωνεῖ μὲ τὸ νόμο τοῦ κοινήκοντος (πὼς πρόκειται δηλαδή γι' ἄρετή), πρέπει νὰ ὀνομαστῆ ῥιζικὴ διαστροφῆ τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς (γιατὶ ἐδῶ δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἐλατήρια τῶν ἀρχῶν, μὰ μόνον γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου κατὰ τὸ γράμμα).

Αὐτὸ τὸ ἔμφυτο ἁμάρτημα (reatus), ποὺ λέγεται ἔτσι, γιατί παρατηρεῖται τόσο χωρίς, ὅσο ἐκδηλώνεται κι' ἡ χρῆση τῆς ἐλευθερίας, καὶ προέρχεται ἀπ' τὴν ἐλευθερία, καὶ συνεπῶς εἶναι καταλογισίμο. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ στους δυὸ πρώτους του βαθμοὺς (τὴ σφαλερότητα καὶ τὴν ἀτιμία) γιὰ ἀπροσίερο ἁμάρτημα (culpa), μὰ στὸν τρίτο γιὰ σκόπιμο (dolus), καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποια δολιότητα.

τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς (dolus malus) νὰ γελᾷ τὸν ἑαυτὸ τῆς ἂν σκέπτεται καλὰ ἢ κακὰ· καὶ ἂν οἱ πράξεις δὲν ἔχουν γιὰ ἐπακολούθημα τὸ κακὸ, ὅπως κατὰ τὶς ἀρχές τοὺς ὑποροῦσαν νᾶχουν, νὰ μὴ νοιάζεται γιὰ τὴ σκέψη, μὰ μόνον ἂν θῆναι δικαιολογημένη ἀπ' τὸ νόμο. Ἀπ' αὐτὸ προέρχεται ἡ ἡσυχία τῆς συνειδήσεως τόσων ἀνθρώπων (κατὰ τὴ γνώμη τοὺς εὐσυνειδήτων), ὅταν αὐτοὶ στίς πράξεις τοὺς, στίς ὁποῖες δὲ συμβουλευόνται τὸ νόμο, ξεφρεύγουν ἐπιτυχῶς τὶς κακὰς συνέπειες, κί' ἡ ἰδέα πὼς δὲν πέφτουν στὰ παραπτώματα ἐκεῖνα στὰ ὅποια πέφτουν ἄλλοι καὶ δὲν ἐξετάζουν μήπως αὐτὸ εἶναι τυχαῖο, καὶ μήπως κατὰ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, πὸν ὑπορούσανε ν' ἀνακαλύψουν μέσα τοὺς, φτάνει νὰ θέλανε, θὰ διαπραττώντουσαν τέτοια παραπτώματα, ἂν ἡ ἀνικανότητα, ἡ ἀδυναμία, ἡ ἀνατροφὴ, οἱ χρονικὰς καὶ τοπικὰς περιστάσεις, πὸν φέρουν σὲ πειρασμό, (πράγματα πὸν δὲν μποροῦν νὰ μᾶς καταλογισθοῦν), δὲν τοὺς ἀποτρέπανε. Ἡ κωκοπιστία αὐτῆ, νὰ οἰχνοῦνε σκόνη προστὰ στὰ μάτια τοὺς, πὸν παρεμποδίζει τὸ σχηματισμὸ μᾶς ὁδοῦς ἠθικῆς σκέψεως, ἐπεκτείνεται ἐξωτερικὰ σὲ ὑπουλότητα καὶ σὲ ἀπάτη τῶν ἄλλων, πού, ἂν δὲν πρέπει νὰ ὀνομασθεῖ κακεντρέχεια, τουλάχιστον τῆς πρέπει τ' ὄνομα παλιανθρωπία, κί' ἔγκειται στὸ ριζικὸ κακὸ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, πὸν (ἐπειδὴ χαλιωνάει τὴν ἠθικὴ κρίση ὡς πρὸς ἐκεῖνο πὸν πρέπει νὰ τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος, καὶ κάνει τελείως ἀβέβαιον ἐσωτερικὰ κί' ἐξωτερικὰ τὸν καταλογισμὸ) εἶναι τὸ σίπιον σημεῖον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, πού, ἐφ' ὅσον δὲν τὸ πετάμε ἔξω, ἐμποδίζει τὸ πλόρον τοῦ καλοῦ ν' ἀναπτυχθεῖ, ὅπως θ' ἀναπτυσσόταν ἀλλοιῶς.

Ἐνα μέλος τῆς ἀγγλικῆς βουλῆς μεσ' τὴ θέρημ τοῦ λόγον του εἶπε : «Κάθε ἄνθρωπος ἔχει μιὰ τιμὴ γιὰ τὴν ὁποία παραδίδεται». Ἄν αὐτὸ εἶν ἀληθινὸ (καὶ τότε καθέννας πρέπει νὰ τὸ ἐκρίζώσει), ἂν δὲν

ὑπάρχει καμμιὰ ἀρετή, γιὰ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆι ἕνας βαθμὸς πειρασμοῦ, ποῦ μπορεῖ νὰ τὴ νικήσει, ἂν τὸ νὰ μᾶς πάρει μὲ τὸ μέρος του τὸ καλὸ πνεῦμα ἢ τὸ κακό, ἔξαρτᾶται μόνο ἀπ' τὸ ποῦ προσφέρονται τὰ περισσότερα καὶ ποῦ πληρώνεται κανεῖς γρηγορώτερα, τότε εἶν ἀληθινὸ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἐκεῖνο ποῦπε ὁ ἀπόστολος: «Δὲν ὑπάρχει διαφορὰ, εἶν ὅλοι ἁμαρτωλοί· κανένας δὲν κἀνει τὸ καλὸ (κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου) κανέναν»⁽¹⁾

1) Ἡ καθ'αυτὸ ἀπόδειξις αὐτῆς τῆς καταδικαστικῆς κρίσεως τοῦ ἠθικοῦ ὄρθου λόγου δὲ βρῖσκεται σ'αὐτὸ μὰ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο· αὐτὸ περιλαμβάνει μόνο τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ἰδέας τοῦ κακοῦ στὶς ἀνώτατες ἀρχές τῆς ἐλευθέρου θελήσεως ἐν σχέσει μὲ τὸ νόμο, πού, σὰν πράξις κατὰ νοῦν προηγείται ἀπὸ κάθε πείρα. Ἀπ' αὐτὸ, ἀπ' τὴν ἐνότητα δηλαδὴ τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς, μὲ τὴν ἐνότητα τοῦ νόμου, πάντοτε ὁποῖο ἀναφέρεται, βλέπει κανεῖς γιὰτὶ ὡς βάση τῆς καθαρῶς διανοητικῆς κρίσεως τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰναί τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ μέσου μεταξύ καλοῦ καὶ κακοῦ ἐν τούτοις ἐπειδὴ ἡ ἐμπειρικὴ κρίσις τῶν αἰσθητῶν πράξεων μπορεῖ νὰ ὑπαχθῆι στὸ ἀξίωμα πῶς ὑπάρχει ἕνα μέσον μεταξύ τῶν δυὸ ἀκρῶν, ἕνα ἀρνητικὸ τῆς ἀδιαφορίας πρὶν ἀπὸ κάθε διαμόρφωσιν ἀφ' ἑνός, γι' ἕνα θετικὸ τῆς ἀναμίξεως ἀφ' ἑτέρου, εἶναι δυνατόν νὰν ἐν μέρει μὲν κακὴ ἐν μέρει δὲ καλὴ.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΗΓΗΣ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ
ΦΥΣΕΩΣ.

Πηγή εἶν ἡ καταγωγή ἑνὸς ἀποτελέσματος ἀπ' τὸ πρῶτο του αἴτιο, ἐκεῖνο δηλαδή, πού δὲν εἶν ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἄλλου αἰτίου τοῦ ἴδιου εἴδους. Μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε εἴτε γιὰ λογική, εἴτε γιὰ χρονική πηγή. Μὲ τὴν πρώτη σημασία παίρνουμε ὑπ' ὄψη μόνο τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀποτελέσματος, μὲ τὴ δεύτερη τὸ συμβάν, πού ἔτσι ἀνάγουμε στὴ χρονική του αἰτία. Ὅταν ἀνάγουμε τ' ἀποτέλεσμα σὲ μιὰ αἰτία πούναι συνδεδεμένη μ' αὐτὸ μὲ τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ ἠθικῶς κακό, τότε δὲν θεωροῦμε πὼς ὁ καθορισμὸς τῆς θελήσεως, πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀποτελέσματος αὐτοῦ, εἶν ἐνωμένος μὲ τὸ προσδιοριστικὸ του αἴτιο χρονικά, μὰ τὸν θεωροῦμε πὼς εἶναι συνδεδεμένος λογικά μόνο, καὶ πὼς δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ μιὰ προηγουμένη κατάστασι, πράγμα πού θὰ συνέβαινε ἂν ἡ κακὴ πράξι ἀναγαγότανε ὡς συμβάν στὸ φυσικὸ τῆς αἴτιο. Τὸ νὰ γυρεύουμε τὴ χρονικὴ πηγὴ τῶν ἐλευθέρων πράξεων, ὡς ἐλευθέρων, εἶναι παράλογο· τὸ ἴδιο εἶναι καὶ τὸ νὰ γυρεύουμε τὴ χρονικὴ πηγὴ τῆς ἠθικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὐτὴ θεωρεῖται τυχαία, ἐπειδὴ αὐτὴ εἶν ἡ αἰτία τῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας, πού (ὅπως κ' ἡ προσδιοριστικὴ αἰτία τῆς ἐλευθέρας θε-

λήσεως γενικά) πρέπει να ζητηθεί στις λογικές αντιλήψεις μόνο.

“Αν κι’ η πηγή τοῦ ἠθικῶς κακοῦ ὑπάρχει κατ’ ἀνάγκην ἀπ’ τοὺς διάφορους ὅμως τρόπους ἀντιλήσεως τῆς ἐξαπλώσεως καὶ συνεχίσεως τοῦ κακοῦ σ’ ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὁ χειρότερος εἶναι πῶς αὐτὸ κ λ η ρ ο ν ο μ ῆ θ η κ ε ἀπ’ τοὺς πρώτους γονεῖς ἴσαμε μᾶς· γιατί μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ ἠθικῶς κακὸ ὅ,τι ὁ ποιητὴς εἶπε γιὰ τὸ καλὸ: Genus et proavos, et quae nos fecimus ipsi, Vix ea nostra puto» (1). Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πῶς, ὅταν γυρέψουμε νὰ βροῦμε τὴν πηγὴ τοῦ κακοῦ, στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπολογίζουμε τὴν κλίση πρὸς αὐτὸ (σάν peccatum in potentia), μὰ μόνο τὸ πραγματικὸ κακὸ τῶν πράξεων ποὺ γίνανε, κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ του δυνατότητα, κι’ ἐκεῖ-

1. Οἱ τρεῖς ἀνώτερες σχολὲς ἀντιλαμβάνονται τὴν κληρονομικότητα, ἢ κάθε μιὰ μὲ τὸ δικό της τρόπο, σάν κ λ η ρ ο ν ο μ ι κ ῆ ἀ σ θ ἔ ν ε ι α, σάν κ λ η ρ ο ν ο μ ι κ ὸ χ ρ ἔ ο ς ἢ σάν π ρ ο π α τ ο ρ ι κ ὸ ἁ μ ἄ ρ τ η μ α. 1) Ἡ ἰ α τ ρ ι κ ῆ σ χ ο λ ῆ ἀντιλαμβάνεται τὸ κληρονομικὸ κακὸ σάν τὴν ταῖνία περίπου, γιὰ τὴν ὁποία μερικοὶ ἔχουν τὴ γνώμη, πῶς, ἐπειδὴ δὲ βρῖσκεται οὔτε σὲ κανένα στοιχεῖο ἔξω ἀπὸ μᾶς, οὔτε σὲ κανένα ἄλλο ζῶο, πρέπει νὰ ὑπῆρχε στοὺς πρώτους γονεῖς. 2) Ἡ ν ο μ ι κ ῆ σ χ ο λ ῆ τὸ θεωρεῖ σάν τὸ νομικὸ ἐπακολούθημα τῆς ἀποδοχῆς μιᾶς κληρονομίας, ποὺ ἄφισε κάποιος μὰ ποὺ βαρύνεται ἀπὸ ἕνα σοβαρὸ ἔγκλημα, (ἐπειδὴ ἡ γέννηση δὲν εἶνε τίποτα ἄλλο, ἀπ’ τὴν ἀπόκτηση τοῦ δικαίωματος τῆς χρήσεως τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς, ἐφ’ ὅσον αὐτὰ εἶν ἀπαραίτητα στὴν ὑπαρξή μας). 3) Ἡ θ ε ο λ ο γ ι κ ῆ σ χ ο λ ῆ θεωρεῖ τὸ κακὸ αὐτὸ σάν προσωπικὴ συμμετοχὴ τῶν πρώτων γονέων μας στὴν ἀποστασία ἐνὸς ἐπαναστάτη: ἢ πῶς κι’ ἐμεῖς τὸν βοηθήσαμε (ἂν καὶ τώρα δὲν τὸ ξέρουμε), ἢ πῶς, γεννημένοι κάτω ἀπ’ τὴν κυριαρχία του (ὡς ἄρχοντα τοῦ κόσμου) προτιμᾶμε τὰ ἀγαθὰ του ἀπ’ τὴν ὑποταγὴ στὸν ἄρχοντα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ δὲν ἔχουμε ἀρχετὴ πίστη γιὰ ν’ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ’ αὐτόν, κι’ ἔτσι πρέπει στὸ μέλλον νὰ μοιραστοῦμε τὴν τύχη του.

νο πού πρέπει νά ὑπάρχει στή θέληση γιά τήν ἐκτέλεσή του.

“Όταν γυρεύουμε νά βροῦμε τή λογική πηγὴ μιᾶς κακῆς πράξεως, πρέπει νά τὴν θεωροῦμε σάν ὁ ἄνθρωπος νάπεσε σ’ αὐτὴν ἀμέσως ἀπ’ τὴν κατάσταση τῆς ἀθωότητος. Γιατὶ ὁποιαδήποτε κι’ ἂν ἦταν ἡ προηγούμενὴ του συμπεριφορὰ, ὁποιαδήποτε κι’ ἂν ἦταν τὰ φυσικὰ αἷτια πού τὸν ἐλημέεσαν, ἀδιάφορο ἂν αὐτὰ βρισκόντουσαν μέσα ἢ ἐξω ἀπ’ αὐτόν, ἡ πράξη του ἦταν ἐλεύθερη, καὶ δὲν προσδιορίζοταν ἀπὸ κανένα ἀπ’ τὰ αἷτια αὐτὰ, συνελπώς πρέπει νά θεωρηθεῖ σὰ μιὰ ἀρχικὴ ἢ χροῖση τῆς ἐλευθερίας του. Σ’ ὁποιοσδήποτε περιστάσεις κι’ ἂν βρεθεῖ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νά πάψει νὰ ἔνα ὄν πού ἐνεργεῖ ἐλεύθερα. Σωστὰ λένε πὼς πρέπει νά καταλογιστοῦν στὸν ἄνθρωπο τὰ ἐπακολουθήματα τῶν προηγούμενων πράξεών του, πούναὶ μὲν ἐλεύθερες, μὰ παράνομες. Μ’ αὐτὸ θέλουνε νά ποῦνε πὼς δὲν χρειάζεται νά ὑπολογιστεῖ ἂν οἱ πράξεις εἶν ἐλεύθερες ἢ ὄχι, γιατί οἱ ἀσφαλῶς ἐλευθερες πράξεις, ποῦταν ἡ αἰτία τους, ἦταν ἀρετές γιὰ νά δικαιολογεῖται ὁ καταλογισμὸς. “Όταν ὁμως ἕνας ἄνθρωπος ἀποδεικνύεται κακὸς ὡς τις ἀμεσες ἐλεύθερες πράξεις του (ἴσαμε τὴ συνήθεια σάν δεύτερη φύση), τότε δὲν ἦταν ἀπλῶς καθῆκον του νά γίνει καλύτερος μὰ εἶναι τώρα ἀκόμα καθῆκον του, κι’ ἂν μπορεῖ νά γίνει καλύτερος καὶ δὲ γίνεται πρέπει οἱ πράξεις του νά τοῦ καταλογιστοῦνε τόσο αὐστηρά, ὅσο κι’ ἂν εἶχε μιὰ καλὴ βάση (πού δὲν μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ χῶρια ἀπ’ τὴν ἐλευθερία) καὶ πέρανα ἀπ’ τὴν κατάσταση τῆς ἀθωότητος στὸ κακό.

Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νά γυρέψουμε νά βροῦμε τὴ χρονικὴ πηγὴ μιᾶς πράξεως, μὰ πρέπει νά γυρέψουμε τὴ λογικὴ πηγὴ, γιὰ νά καθορίσουμε ἴστερα τὴν κλίση, δηλαδή τὴ γενικὴ ὑποκειμενικὴ

αἰτία τῆς παραδοχῆς μιᾶς παραβάσεως τῶν ἀρχῶν μας, ἂν ἔγινε καμμιά παράβαση, κι' ἂν μπορούμε καὶ νὰ τὴν ἐξηγήσουμε.

Μ' αὐτὸ συμφωνεῖ τελείως κι' ὁ τρόπος ἐκεῖνος τῆς ἀντιλήψεως ποῦχει κι' ἡ Ἁγία Γραφή, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ εἶναι μιὰ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ στὴν ἀνθρώπινη φύση. Ἡ Ἁγία γραφή ἐκθέτει τὴν πηγὴ τοῦ κακοῦ μὲ μιὰ ἱστορία, ὅπου, ἐκεῖνο ποῦ κατὰ τὴν φύση τοῦ πράγματος (χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τοὺς χρονικοὺς ὄρους) πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὼς εἶναι πρῶτο, μᾶς παρουσιάζεται πρῶτο χρονικά· κατὰ τὴν ἱστορία αὐτὴ τὸ κακὸ δὲν ἀρχίζει ἀπὸ μιὰ κλίση ποῦν ἡ αἰτία του (γιατὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δὲ θὰ προερχότανε τότε ἀπ' τὴν ἐλευθερία), μὰ ἀπ' τὸ ἀμάοτητα (δηλαδὴ ἀπ' τὴν παράβαση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς θείας διαταγῆς)· ἡ κατάστασις ὅμως τοῦ ἀνθρώπου πρὶν ἀπὸ κάθε κλίση πρὸς τὸ κακό, λέγεται κατάστασις ἀθωότητος.

Ὁ ἠθικὸς νόμος, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ὄν μὴ καθαρὸ, μὰ γεμάτο τάσεις, παρουσιάζεται μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπαγορεύσεως. (Γεν. Β, 16.17). Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ἀντὶ ν' ἀκολουθεῖ τὸ νόμο αὐτον, σὰν ἀρκετὸ ἐλατήριον (ποῦν μόνον αὐτὸ εἶνε ἀπολύτως καλὸ), ζήτησε νὰ βρεῖ κι' ἄλλα ἐλατήρια (Γ.6.), ποῦν μόνον ὑπὸ ὄρους (δηλαδὴ ἐφ' ὅσον ὁ νόμος δὲ βλάπτεται ἀπ' αὐτά,) μπορούν νᾶναι καλά, καί, ἂν θεωρήσουμε πὼς οἱ πράξεις προέρχονται συνειδητὰ ἀπ' τὴν ἐλευθερία, ἔκανε ἐλατήριό του γὰ μὴν ἀκολουθεῖ τὸ νόμο τοῦ καθήκοντος ἀπὸ καθῆκον, μὰ ἀπὸ ὑπολογισμό. Ἔτσι ἄρχισε ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαταγῆς, ποῦ ἀποκλείει τὴν ἐπίδραση κάθε ἄλλου ἐλατηρίου, καὶ νὰ νομίζει πὼς ἡ ὑποταγὴ σ' αὐτὴν ὀφείλεται μόνον στὴν ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ του (1) καὶ στὸ τέλος υἱοθέτησε τὴν ὑπερί-

1) Κάθε σεβασμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἂν ὁ νόμος δὲν

σχυση τῶν αἰσθητικῶν ὁρμῶν καὶ παραμέλησε τὰ ἐλατήρια τοῦ νόμου, κ' ἔτσι ἀμάρτησε (Γ'. 6.) *Mutato nomine de te fabula narratur*. Ἄπ' τὰ παραπάνω φαίνεται πὼς κάθε μέρα ξανακάνουμε τὰ ἴδια ἀμαρτήσαμε «ἐν Ἀδὰμ» κι' ἀμαρτάνουμε ἀκόμα· μόνο πὼς σ' ἐμᾶς προϋποτίθεται μιὰ ἔμφυτη κλίση πρὸς παράβαση, ἐνῶ στὸν πρῶτον ἄνθρωπο δὲν προϋπετίθετο καμμιά κλίση, μὰ μόνο ἀθωότητα, καὶ γι' αὐτὸ ἡ παράβαση τοῦ νόμου ἄπ' τὸν πρῶτο ἄνθρωπο λέγεται πτώση στὴν ἀμαρτία· ἐνῶ ἡ παράβαση τοῦ νόμου ἀπὸ μᾶς θεωρεῖται πὼς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἔμφυτης κακίας τῆς φύσεώς μας. Ἡ κλίση αὐτὴ δὲ σημαίνει ὅμως τίποτα ἄλλο παρὰ πὼς, ἂν θελήσουμε νὰ γυρέσουμε τὴν ἐξήγηση τοῦ κακοῦ κατὰ τὴν χρονικὴ του ἀρχή, πρέπει, σὲ κάθε σκόπιμη παράβαση, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν αἰτία τοῦ κακοῦ σὲ μιὰ προηγούμενη περίοδο τῆς ζωῆς μας, ἴσαμε πού νὰ φτάσουμε στὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅπου ἡ χρῆση τοῦ λογικοῦ δὲν ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀκόμα, νὰ φτάσουμε δηλαδὴ σὲ μιὰ κλίση (ὡς φυσικὴ αἰτία) πρὸς τὸ κακό, πού στὴν περίπτωσι αὐτὴ λέγεται ἔμφυτο· πράγμα πού στὸν πρῶτον ἄνθρωπο, πού τὸν ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τέλεια ἱκανότητα χρήσεως τοῦ λογικοῦ του, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, οὔτε καὶ δυνατό· γιατί ἄλλοιῶς ἡ αἰτία ἐκείνη (ἡ κακὴ κλίση) θ' ἄπρεπε νάταν ἔμφυτη, κι' ἔτσι θ' ἄπρεπε νὰ θεωρηθῆσουμε πὼς τὸ ἀμάρτημα προέρχεται ἀμέσως ἀπ' τὴν

θεωρεῖται γιὰ ἐπαρκῆς ἐλατήριο καὶ δὲν εἶναι, μέσα στὴν ἀρχή, ἡ ἀνώτερη αἰτία προσδιορισμοῦ τῆς θελήσεως, εἶναι προσποιητός, κι' ἡ κλίση πρὸς αὐτὸν εἶναι νοθεῖα, γιατί εἶναι μιὰ κλίση στὸ νὰ λείει κανεὶς ψέμματα στὸν ἑαυτό του σύμφωνα μὲ τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ νόμου· μὰ πρὸς βλάβη τοῦ τελευταίου γι' αὐτὸ κι' ἡ Ἁγία Γραφή τὸ αἴτιο τοῦ κακοῦ πού βρίσκεται μέσα μας, τὸ λείει ἀρχοντα τοῦ ψεύδους, κι' ἔτσι χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο ὅσον ἀφορᾷ ἐκεῖνο πού φαίνεται πὼς εἶναι ἡ κυριώτερη αἰτία τοῦ κακοῦ.

ἀθωότητα. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ γυρεύουμε τὴ χρονικὴ πηγὴ μιᾶς ἠθικῆς ιδιότητος ποὺ πρέπει νὰ μᾶς καταλογιστεῖ ἂν θελήσουμε ὁμως νὰ ξηγήσομε τὴν τυχαία τῆς ὑπαρξῆς (ὅπως ἔκανε κι' ἡ Ἁγία Γραφή ἔξ' αἰτίας τῆς ἀδυναμίας μας αὐτῆς) τὸ ἄτοπο αὐτὸ εἶν ἀναλόφρευκτο.

Ἡ λογικὴ πηγὴ ὁμως αὐτῆς τῆς χαλαρώσεως τῆς θελήσεώς μας, ποῦν ἡ αἰτία ποὺ παραδεχόμεσθε στὶς ἀρχές μας κατώτερα ἐλατήρια ὡς ἀνώτερα, δηλαδὴ ἡ κλίση πρὸς τὸ κακὸ, μένει πάντα ἀνεξερεύνητη, γιατί πρέπει νὰ μᾶς καταλογιστεῖ κι' ἂν προσπαθούσαμε νὰ ἐρευνήσουμε τὴν ἀνωτάτη ἐκείνη αἰτία ὄλων τῶν ἀρχῶν, αὐτὸ θ' ἀπαιτοῦσε τὴν παραδοχὴ μιᾶς ἀκόμα κακῆς ἀρχῆς. Τὸ κακὸ δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται παρὰ μόνο ἀπ' τὸ ἠθικῶς κακὸ, κι' ὁμως ἡ ἀρχικὴ βάση (ποὺ κανένας ἄλλος ἀπ' τὸν ἄνθρωπο δὲν μπορεῖ νὰ καταστρέψει ἂν ἡ καταστροφὴ αὐτὴ πρέπει νὰ τοῦ καταλογιστεῖ) εἶναι μιὰ καλὴ βάση· ὥστε γιὰ μᾶς δὲν ὑπάρχει καμμιά νοητὴ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος παρέλαβε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἀρχές του τὸ ἠθικῶς κακὸ.

Αὐτὸ τὸ ἀκατανόητο, καθὼς καὶ τὸ λεπτομερέστερο καθορισμὸ τῆς κακίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τὰ ἐκθέτει ἡ Ἁγία Γραφή μὲ τὴ διήγησιν ἐκείνη (1) κατὰ τὴν ὁποία τὸ κακὸ ὑπῆρχε ἀπο κα-

1) Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πῶς, αὐτὸ ποὺ λέμε ἔδῳ εἶναι μιὰ ἐξήγησις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ποὺ βρῖσκεται ἔξω ἀπ' τὰ ὅρια τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ξηγήσει ὅπως θέλει μιὰ ἱστορικὴ διήγησιν, χωρὶς νὰ ἀποφαίνεται ἂν αὐτὴ εἶναι κι' ἡ ἰδέα τοῦ συγγραφέα, ἢ μπορεῖ νὰ τὴν παραθέσει ἀπλῶς, ὅταν εἰν ἀληθινὴ μόνον καθ' ἑαυτὴν καὶ χωρὶς καμμιά ἱστορικὴ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι κι' ἡ μόνη, ἀπ' τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ ἕνα μέρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς κάτι πρὸς τελειοποίησίν μας, γιατί ἄλλοιῶς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς Ἁγίας Γραφῆς θάτανε μιὰ ἄχρηστη αὔξησις τῶν ἱστορικῶν μας γνώσεων. Δὲν πρέπει κανεὶς νὰ συζητεῖ χωρὶς λόγο ἕνα ζή-

ταβολῆς κόσμου· ὄχι ὅμως μέσ' στὸν ἄνθρωπο, μὰ σ' ἓνα κακὸ πνεῦμα· ἔτσι ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ κακοῦ μένει ἀνεξήγητη (γιατὶ τὸ κακὸ νὰ βρῆσκειται σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ;), κι' ὁ ἄνθρωπος ἔπεσε στὸ κακὸ ἀπὸ παρὰ πλάνησιν, ὥστε δὲν εἶναι διεφθαρμένος ἐκ φύσεως (ἴσαμε τὴν πρώτη καλὴ βίαση), μὰ μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κακοῦ, δηλαδή μ' ἓνα ὄν στὸ ὅποιο ὁ πειρασμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ γιὰ νὰ περιοριστεῖ ὁ καταλογισμὸς, κι' ἔτσι στὸν ἄνθρωπο πού, κι' ἄς ἔχει διεφθαρμένη καρδιά, ἔχει ὅμως καλὴ θέληση, δίνεται ἡ ἐλπίδα μιᾶς ἐπιστροφῆς στὸ καλὸ, ἀπ' τὸ ὅποιο ἀπομακρύνθηκε.

τήμα, πού, εἴτε ἔτσι τὸ πάροουμε εἴτε ἄλλοιῶς, δὲ μᾶς βοηθάει νὰ γίνουμε καλύτεροι ἄνθρωποι, ἀφοῦ, ὅ,τι μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσει γιὰ νὰ διορθωθοῦμε, τὸ ξέρουμε καὶ χωρὶς ἱστορικὴ ἀπόδειξη, καὶ μάλιστα οφείλουμε νὰ μὴ λογαριάσουμε τὴν ἱστορικὴ ἀπόδειξη. Ἡ ἱστορικὴ γνώση, πού δὲν ἔχει καμμιά ἐσωτερικὴ ἐπίδραση χρησίμη σ' ὅλους ἀνήκει στ' ἁδιάφορα, μὲ τὰ ὅποια ὁ καθένας μπορεῖ νὰ φερθεῖ ὅπως βρῆσκει πὼς εἶναι καλύτερα.

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ν᾿αὖται γίνεαι μόνος του ὅ,τι εἶναι ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἡ ἠθική του κατάσταση πρέπει ν᾿ἀν ἀποτέλεσμα τῆς ἐλευθέρως του θελήσεως· γιὰτι ἀλλοιῶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ καταλογιστεῖ σ' αὐτὸν τίποτα, συνεπῶς δὲ θὰ μπορούσε ἠθικῶς ν᾿ἀν οὔτε καλὸς οὔτε κακός. Ὅταν λέμε πὼς εἶναι φτιασμένος καλός, αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶναι φτιασμένος γιὰ τὸ καλό, καὶ πὼς ἡ ἀρχική βίαση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καλή· ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν εἶν ἀκόμα τίποτα, καὶ μόνον ἅμα παραδεχτεῖ ἢ δὲν παραδεχτεῖ στίς ἀρχές του τὰ ἐλατήρια πὸν περιέχει ἡ βίαση αὐτή, (πρᾶγμα πὸν ἀφίεται τελείως στὴν ἐκλογή του), γίνεται καλὸς ἢ κακός. Κι' ἂν ὑποθέσουμε πὼς γιὰ νὰ γίνεαι κανεὶς, καλὸς ἢ καλύτερος εἶν ἀπαραίτητη μιὰ ὑπερφυσική σύμπραξη, τότε αὐτὴ μπορούεῖ νὰ συνίσταται ἢ στὴν ἐλάττωση τῶν ἀντιστάσεων ἢ μπορούεῖ ν᾿ἀναι θετική, ἀλλὰ πάντως ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γίνεαι ἱκανὸς νὰ τὴν παραλάβει, καὶ νὰ παραδεχτεῖ τὴν συνδρομὴ τῆς, (κι' αὐτὸ δὲν εἶναι μικρὸ πρᾶγμα), δηλαδὴ νὰ παραδεχτεῖ στίς ἀρχές του τὴν θετικὴ αὔξησιν τῶν δυνάμεων, κι' ἔτσι μόνον μπορούεῖ νὰ τοῦ καταλογιστεῖ τὸ καλό, καὶ νὰ θεωρηθεῖ καλὸς ἄνθρωπος.

Τὸ πὼς εἶναι δυνατόν ἕνας φυσικὰ κακὸς ἄνθρωπος νὰ γίνεαι καλός, αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ τὸ καταλάβουμε· γιὰτι πὼς μπορούεῖ τὸ κακὸ δέντρο νὰ δώσει καλοὺς καρπούς; Ἐπειδὴ ὅμως σύμφωνα μὲ κείνα ποῦπαμε προωτέρω, ἕνα ἀρχικῶς (κατὰ τὴ βίαση)

καλό δένδρο δίνει κακούς καρπούς, (1) κι' επειδή η πτώση απ' τὸ καλὸ στὸ κακὸ (ἂν σκεφτεῖ κανεὶς πὼς αὐτὸ προέρχεται ἀπ' τὴν ἐλευθερία), δὲν εἶναι πιὸ εὐνόητη ἀπ' τὸ ξαναγύρισμα ἀπ' τὸ κακὸ στὸ καλὸ, δὲν μπορεῖ νὰ διαμφισβητηθεῖ πὼς τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ συμβεῖ. Γιατί, καὶ χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν πτώση αὐτή, ἡ ἐντολὴ πὼς πρέπει νὰ γίνουμε καλύτεροι ἄνθρωποι μένει στὴν ψυχὴ μας ἀκέραια· συνεπῶς μπορούμε καὶ νὰ γίνουμε καλύτεροι, κι' ἂν ἀκόμα ἐκεῖνο ποῦ μπορούμε νὰ κάνομε δὲν εἶν ἀρκετό, κι' ἔτσι χρειαζόμαστε μιὰ ἀνώτερη ουνδρομὴ ἄγνωστη σ' ἐμᾶς. Πρέπει ὅμως ἐδῶ νὰ προϋποθέσουμε πὼς ἓνα σπέρμα τοῦ καλοῦ ἔμεινε μ' ὅλη του τὴν καθαρότητα, χωρὶς νὰ καταστραφεῖ ἢ νὰ διαφθαρεῖ, κι' αὐτὸ δὲν εἶναι πάντως ἡ φιλαντία (2)· γιὰ αὐτὴ ἄμα τὴν παραδεχοῦμε ὡς ἀρχή, εἶν ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ.

1) "Ὅποιος εἶναι κατὰ τὴ βάση καλὸ δέντρο δὲν ἔπεται πὼς εἶναι καὶ κατὰ τὶς πράξεις· γιατί ἂν ἦταν ἔτσι δὲ θὰ μπορούσε νὰ δώσει κακούς καρπούς· μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος παραδεχτεῖ τὶς ἀρχές του, τὰ ἐλατήρια ποῦχει μέσα του πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ καλὸς ἄνθρωπος (τὸ δέντρο δηλαδὴ θὰ τὸ ποῦμε καλὸ δέντρο).

2) Λέξεις, ποῦχουμε μιὰ ἔννοια διαφορούμενη καὶ τελείως διαφορετικὴ, μᾶς ἐμποδίζουνε πολλὲς φορές ν' ἀντιληφθοῦμε τὰ πράγματα ὀλοφάνερα. Ὅπως γενικὰ ἡ φιλία, ἔτσι κι' ἡ φιλαντία μπορεῖ νάχει τὴν ἔννοια τῆς εὐμενίας ἢ τῆς εὐαρεσκείας (benivolentiae et complacentiae) κι' οἱ δύο πρέπει (αὐτὸ φαίνεται μονάχο του) νάβαι λογικές. Εἶναι φυσικὸ νὰ παραδεχοῦμε τὴν πρώτη στὶς ἀρχές μας (γιατί ποῖος δὲ θέλει νάβαι πάντα εὐτυχής;). Εἶναι ὅμως λογικὴ ἐφ' ὅσον διαλέγεται γιὰ σκοπὸς μόνο ἐκεῖνος ποῦ συνδυάζεται μὲ τὴ μεγαλύτερη καὶ διαρκέστερη εὐτυχία ἢ ἐφ' ὅσον προτιμᾶμε, γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε τὸ καθένα ἀπ' τὰ συστατικὰ τῆς εὐτυχίας, τὰ καταλληλότερα μέσα. Ἐδῶ ὁ ὀρθὸς λόγος εἶν ἓνας ὑπερέτης τῆς φυσικῆς τάσεως· ἡ ἀρχὴ ὅμως ποῦ παραδεχόμαστε γι' αὐτὸν τὸ λόγὸ δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὴν ἠθικὴ. Ἄν ὅμως γίνει ἀπόλυτο στοιχείο τῆς θελήσεως, γίνεται ἡ πηγὴ μιᾶς δυνατῆς

Ἡ ἐπιαναφορὰ τῆς ἀρχικῆς βάσεως τοῦ καλοῦ δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπόκτηση ἐνὸς χαμένου ἐλατηρίου πρὸς τὸ καλὸ· γιατί αὐτήν, πού συνίσταται σιὸ σεβασμὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν μπορέσαμε νὰ τὴ χάσοιμε, κί ἂν γινόταν αὐτό, δὲ θὰ μπορούσαμε τὴν ἔπιαναποκτιήσοιμε. Ὡσιε δὲν εἶναι τίσιτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐπιαναφορὰ τῆς καθαρότητάς της, ὡς ἀνωτάτης αἰτίας ὅλων τῶν ἀρχῶν μας, κατὰ τὴν ὅποια ὁ ἠθικὸς νόμος γίνεται παραδεκτὸς σιὴ θέληση, σ

ἀντιθέσεως πρὸς τὴν ἠθική. Μιά λογική ἀγάπη τῆς εὐαρεσκείας τοῦ ἑαυτοῦ μας μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσοιμε πῶς συνίσταται σιὸ νὰ μᾶς εὐχαριστοῦν οἱ ἀρχές ἐκείνες πούχουν σκοπὸ τὴν εὐχαρίστηση τῆς φυσικῆς τάσεως (ἐφ' ὅσον μπορούμε νὰ φτιάσοιμε σιὸ σκοπὸ αὐτό, ἀκολουθώντας τες)· κί ἐπειδὴ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα μὲ τὴν ἀγάπη τῆς εὐνοίας τοῦ ἑαυτοῦ μας, κάνοιμε σάν τὸν ἔμπορο, πού πετυχαίνει σις κερδοσκοπίες του, καί πού ἐξ αἰτίας τῶν ἀρχῶν του, χαιρεῖ γιὰ τὴν ἱκανότητά του. Μόνο πού ἡ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας τῆς ἀπόλυτης (πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ ζημία ἢ τὸ κέρδος πού προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως) εὐαρεσκείας τοῦ ἑαυτοῦ μας θάταν τὸ ἔσωτεριὸ στοιχεῖο μιᾶς εὐχαριστήσεως, πού θὰ ἐξαρτιῶνταν ὅμως ἀπὸ τὸν ὅρο τῆς ὑποταγῆς τῶν ἀρχῶν μας κάτω ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἐνας ἄνθρωπος, γιὰ τὸν ὅποιο ἡ ἠθική εἶναι ἀδιάφορη, δὲν μπορεῖ νὰχεῖ εὐαρέσκεια πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, καί μάλιστα θάχεῖ μᾶλλον ἀπαρέσκεια ἂν ἔχει τέτοιες ἀρχές πού δὲ συμφωνοῦν μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τ' ὀνομάσοιμε λογική φιλαυτία, κί αὐτὴ ἔμποδίζει σις ἄλλες αἰτίες τῆς εὐχαριστήσεως πού προέρχονται ἀπὸ τ' ἀποτελέσματα τῶν πράξεῶν του (ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία) ν' ἀνακατῶνονται μὲ τὰ ἐλατήρια τῆς θελήσεως. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τελευταία αὐτὴ παριστᾶνει τὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ τοῦ νόμου, γιατί νὰ θέλοιοιμε, ἄμα μιλάμοιμε γιὰ μιὰ λογική φιλαυτία, πούν ἠθική μόνο ὑπὸ τὴν τελευταία προϋπόθεση, νὰ δυσκολεῖοιμε ἄδικα τὴ σαφὴ ἀντίληψη τῆς ἀρχῆς, καί νὰ περιστρεφόμοιμε σὲ φαῦλο κύκλο (γιατί ἐφ' ὅσον ἔχοιοιμε συνειδήση πῶς κάναμοι γιὰ ἀνώτατο ἐλατήριό τῆς θελήσεως τὸ σεβασμὸ τοῦ νόμου δὲν μπορεῖ παρά ν' ἀγαπᾶμοι τὸν ἑαυτὸ μας); Ἡ εὐδαιμονία εἶναι κατὰ τὴ φύση μας, ὡς ὄντων πού ἐξαρτῶμοιμε ἀπὸ τ' ἀντικείμενα τῆς αἰσθήσεως, ἐκείνο πού ἐπιθυμοῖμοι πρώτα ἀπὸ κάθε

ὅλη του τὴν καθαρότητα ὡς ἀρκετὸ ἐλατήριο τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεως, κι' ὄχι ἀπλῶς ἐνωμένος μ' ἄλλα ἐλατήρια ἢ ἀκόμα χειρότερα, ὑποταγμένος στὶς κλίσεις σὰν σ' ἀνώτερας ὄρους. Τὸ ἀρχικῶς καλὸ εἶναι ἡ ἱερότητα τῶν ἀρχῶν στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος· ἐτσι ὁ ἄνθρωπος ποὺ παραδέχεται στὶς ἀρχές του τὴν ἱερότητα αὐτή, κι' ἄς μὴν εἶναι ἀκόμα ἅγιος (γιατὶ μεταξὺ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς πράξεως ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση), πλησιάζει διαρκῶς τὴν ἀγιότητα. Ἡ σταθερὴ πρόθεση στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος λέγεται ἀρετὴ κατὰ τὴν νομιμότητα ὡς ἐμπειρικοῦ της χαρακτήρα (virtus phaenomenon). Ἐχει λοιπὸν τὴν ἐπίμονη ἀρχὴ τῶν νομίμων πράξεων. Τὰ ἐλατήρια ποὺ χροιάζεται ἡ θέληση γι' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ βρεῖ δπου θέλει. Ἐτσι ἡ ἀρετὴ ἀποκτᾶται σιγά-σιγά, κι' ὁ ἄνθρωπος ἀπ' τὴν κλίση πρὸς τὸ ἁμάρτημα μὲ τὴ βαθμιαία μεταρρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς του, καὶ τὴ σταθεροποίηση τῶν ἀρχῶν του, μεταβαίνει στὴν ἀντίθετη κλίση. Δὲ χροιάζεται πάντα, γὰρ νὰ γίνεαι αὐτὸ μὰ μεταβολὴ τῆς καρδιάς, φτάνει ἡ μεταβολὴ τῶν ἠθῶν. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται πὼς εἶναι ἐνάρετος, ὅταν αἰσθάνεται πὼς ἔχει τὴ σταθερὴ ἀρχὴ νὰ ἐκτελεῖ τὸ καθήκον του, ἂν κι' ὄχι ἀπ' τὴν ἀνωτάτη αἰτία ὅλων τῶν ἀρχῶν, δηλαδὴ ἀπὸ καθήκον, ἀλλὰ ὁ ἄσωτος π. χ. γυρίζει στὴ

ἄλλο. Καὶ κατὰ τὴ φύση μας (ἂν ποῦμε φύση, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς εἶναι ἔμφυτο) ὡς ὄντων προικισμένων μὲ λογικὸ κι' ἐλευθερία, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο ἀντικείμενο τῶν ἀρχῶν μας, οὔτε καν ἀπόλυτο ἀντικείμενό τους, γιατί αὐτὸ εἶναι ἡ ἱκανότητά μας νὰ μᾶςτε εὐτυχεῖς, δηλαδὴ ἡ συμφωνία ὅλων τῶν ἀρχῶν μας μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Καὶ κάθε ἠθικὴ ἐντολὴ συνίσταται στὸ ὅτι εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς ὄρος κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπιθυμία τῆς πρώτης μπορεῖ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον· καὶ κάθε ἠθικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι συνίσταται στὴ σκέψη νὰ ἐπιθυμοῦμε μόνον ὑπ' αὐτὸν τὸν ὄρο.

σωστή ζωὴ γιὰ λόγους ὑγείας, ὁ ψεύτης, γυρίζει
στὴν ἀλήθεια γιὰ λόγους τιμῆς, ὁ ἄδικος γυρίζει
στὴν τιμιότητα γιὰ ναῦρει ἡσυχία κι' ὄφελος, κ.ο.κ.
Ὅλοι γιὰ λόγους εὐδαιμονίας. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως
κανεὶς ἕνας ἄνθρωπος ὄχι μόνο νομικῶς ἀλλὰ
καὶ ἠθικῶς καλὸς (ἀρεστὸς στὸ Θεό), δηλαδή ἐνά-
ρετος κατὰ τὸ νοούμενον (virtus noumenon) γιὰ
νὰ μὴ χρειάζεται δηλαδή, ὅταν ἀναγνωρίσει κάτι
ὡς καθήκον, κανένα ἄλλο ἐλατήριο, ἀπ' τὴν ἀντί-
ληψη τοῦ καθήκοντος, δὲν τοῦ φτάνει μιὰ βαθμι-
δαί μεταρρύθμιση, ἐφ' ὅσον οἱ βάσεις τῶν ἀρ-
χῶν μένουν ἀκάθαρτες, μὰ χρειάζεται μιὰ ἐπανά-
σταση τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου (μιὰ μετάβαση
στὴν ἀρχὴ τῆς ἱερότητάς του), καὶ δὲν μπορεῖ νὰ
γίνει καινούργιος ἄνθρωπος παρὰ μόνο μὲ μιὰ ἀνα-
γέννηση, μιὰ νέα δημιουργία (κατὰ Ἰωάννην Γ', 5·
πρὸβλ. Γέν. Α, 2) καὶ μεταβολὴ τῆς καρδιάς του.

Ὅταν ὅμως ἡ αἰτία τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀνθρώπου
ἔχει χαλάσει, πῶς εἶναι δυνατόν αὐτὸς νὰ κατορθώ-
σει μὲ τίς δυνάμεις του μόνο, νὰ κάνει αὐτὴν τὴν
ἐπανάσταση καὶ νὰ γίνει μόνος του καλὸς ἄνθρω-
πος ; Κι' ὅμως τὸ καθήκον μᾶς διατάζει νὰ γίνουμε
καλοί, δὲ μᾶς διατάζει ὅμως ὅ,τι μᾶς εἶν ἀδύνατο
νὰ κάνουμε, Τὰ δυὸ αὐτὰ ἀντίθετα μποροῦμε νὰ
τὰ συνενώσουμε. ἂν θεωρήσουμε πῶς γιὰ τὴ μετα-
βολὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι εἶν ἀναγκαία ἡ
ἐπανάσταση, ἀλλὰ γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ χαρακῆρα
(ποῦ ἀντιτάσσει ἐκεῖνα τὰ ἐμπόδια) εἶν ἀπαραίτητη
ἡ βαθμιαία μεταρρύθμιση, κι' ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μπο-
ρεῖ νὰ γίνει καλός. Δηλαδή ὅταν μεταβάλλει τὴν
ἀνωτάτη αἰτία τῶν ἀρχῶν του, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων
ἦταν κακὸς ἄνθρωπος, καὶ παίρνει τὴν ἀμετάκλητη
ἀπόφαση νὰ γίνει καινούργιος ἄνθρωπος, γίνεται
στὴν οὐσία καὶ στὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι ἕνα
ὑποκείμενο ποῦ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τὸ καλό, ἀλλὰ μόνο
μὲ τὴ συνεχῆ προσπάθεια καὶ μεταβολὴ γίνεται

Ένας καλός άνθρωπος, μπορεί δηλαδή να ελπίζει πώς, με την καθαρότητα αυτή της αρχής που παραδέχτηκε γι' ανώτερο ελατήριο της θελήσεώς του, και τη σταθερότητά της, βρίσκεται στον καλό (αν και στενό) δρόμο μιας σταθερής προόδου απ' το κακό στο καλύτερο. Αυτό είναι για κείνον που διαβλέπει τη νοητή αιτία της καρδιάς (όλων των αρχών της θελήσεως) για κείνον για τον οποίο η ατέλειωτη αυτή πρόοδος είναι μονάς, δηλαδή για το Θεό, το ίδιο σαν ο άνθρωπος νάτανε πραγματικά ένας καλός άνθρωπος (ἀρεστός ο' αυτόν) και κατά τοῦτο ἡ μεταβολή αυτή μπορεί να θεωρηθεῖ ἐπανάσταση· ἀλλὰ για την κρίση τοῦ ἀνθρώπου που ἐκτιμᾷ αὐτήν και τὴ δύναμη τῶν ἀρχῶν της, μόνο κατά τὴν ὑπεροχή πούχει πάνω στήν ἠθική στο χρόνο, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διαρκῆ προσπάθεια για καλύτερηση, μιὰ βαθμιαία μεταρρύθμιση τῆς κλίσεως πρὸς τὸ κακό, αὐτοῦ τοῦ διεστραμμένου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι.

Ἀπ' αὐτὸ ἔπεται πὼς ἡ ἠθική καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει ν' ἀρχίσει ἀπ' τὸ διορθῶμα τῶν ἠθῶν, ἀλλὰ ἀπ' τὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι κι' ἀπ' τὸ σχηματισμὸ ἑνὸς χαρακτήρα· ἂν και συνήθως δὲν κάνουμε ἔτσι, μὰ πολεμᾶμε ξεχωριστὰ τὰ διάφορα ἐλαττώματα κι' ἀφίνουμε ἀπείραχτη τὴ ρίζα τους. Κι' ὁ πὺ περιορισμένος ἄνθρωπος ἔχει τόσο μεγαλύτερο σεβασμὸ για μιὰ πράξη που ἐτελεῖται σύμφωνα με τὸ καθῆκον ὅσο λιγώτερη ἐπίδραση ἔχουνε στήν ἀρχή, ἀπ' τὴν ὁποία προέρχεται ἡ πράξη αὐτή, ἐλατήρια μὴ ἠθικά· και τὰ παιδιά ἀκόμα μποροῦν νὰ βροῦνε και τὸ μικρόσερο ἴχνος ἀναμίξεως ξένων ἐλατηρίων· κι' ὅταν ἔχουν ἀναμιχθεῖ με ἠθικά ἐλατήρια ἡ πράξη χάνει κάθε ἠθική ἀξία. Ἡ βῆση αὐτὴ πρὸς τὸ καλὸ καλλιεργείται ἔξοχα ἂν φέρνει κανεὶς τὸ παρὰδειγμα καλῶν ἀνθρώπων (νομοταγῶν) και βάζει, ἐκείνον τὸν

ὁποῖο διδάσκει ἠθικῶς, νὰ κρίνει τὴν ἀτιμία πολλῶν ἀρχῶν ἀπ' τὰ πραγματικὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων· τους κι' ἔτσι βαθμιαία φτάνει στὴ σκέψη πὼς τὸ καθῆκον πρέπει νάχει μέσ' στὴν καρδιά του τὴν ὑπεροχὴ μόνο ἐπειδὴ εἶναι καθῆκον. Μόνο πού τὸ νὰ μάθει κανεὶς νὰ θαυμάζει τις ἐνάρετες πράξεις, ὅσοσδήποτε θυσίες κι' ἂν ἐκόστισαν, δὲν εἶν ἐκεῖνο πού θὰ διατηρήσει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀφροσιωμένη στὸ ἠθικόν. Γιατὶ ὅσοσδήποτε ἐνάρετος κι' ἂν εἶν κανένας, ὅλες οἱ καλὲς πράξεις πού μπορεῖ νὰ κάνει, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ καθῆκον· ἀλλὰ κάνοντας τὸ καθῆκον του κάνει ἀπλῶς ὅ,τι εἶν ὑποχρεωμένος νὰ κάνει, καὶ δὲ χρειάζεται νὰ τὸν θαυμάσουμε. Μάλιστα ὁ θαυμασμὸς αὐτὸς εἶναι μιὰ παραφωνία τῆς ἀντιλήψεώς μας γιὰ τὸ καθῆκον· εἶναι οὐ νὰ μποροῦσε ἓνα πρόγραμμα νὰν ἀσυνήθειστα καὶ συγχρόνως νὰ πρέπει νὰ τὸ ὑπακούουμε.

Ἐπάρχει ὁμοῦ κάτι μέσα στὴν ψυχὴ μας, πού, ἂν λογαριάσουμε καλὰ, δὲ θὰ μπορέσουμε νὰ μὴ τὸ παρατηρήσουμε μὲ τὸ μεγαλύτερο σεβασμό, καὶ μάλιστα ὁ θαυμασμὸς του εἶν ὄχι μόνο σωστός, ἀλλὰ συγχρόνως κι' ἠθοπλαστικός, κι' αὐτὸ εἶν ἡ ἀρχικὴ ἠθικὴ βάση πού βρίσκεται μέσα μας. Τί εἶναι λοιπὸν (μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ κανεὶς) ἐκεῖνο, μὲ τὸ ὁποῖο, ἂν κι' ἐξαρτώμαστε διαρκῶς ἀπ' τὴ φύση μὲ τόσες ἀνάγκες πούχουμε, ὑψωνόμαστε ὁμοῦ πάνω ἀπ' αὐτὴν στὴν ἰδέα μιᾶς ἀρχικῆς βάσεως (πού βρίσκεται μέσα μας) σὲ σημεῖο ὥστε θεωροῦμε τὴ φύση πὼς δὲν εἶναι τίποτα, καὶ μάλιστα πὼς κι' ἔμεις οἱ ἴδιο εἴμαστε ἀνάξιοι νὰ ὑπάρχουμε, ἂν θέλουμε νὰ προσθέσουμε στὴ χρησιμοποίησιν τῆς βάσεως, πού μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει τὴ ζωὴ εὐχάριστη, ἓνα νόμο πού ἐξουσιάζει τὸ λογικόν μας, χωρὶς νὰ μεταβάλλει τίποτα ; Τὴ σημασίαν τῆς ἐρωτήσεως αὐτῆς τὴν καταλαβαίνει κάθε ἀνθρώπος κι' ὁ κοινώτερος ἀκόμα, πού ξέρει μὲν τὴν ἱερότητα

πὸν ὑπάρχει στὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ δὲν προχωρεῖ ὡς τὴν ἔρευνα τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας, πὸν βγαίνει ἀμέσως ἀπ' τὸ νόμο αὐτό (!) καὶ μάλιστα ἡ δυσκολία ποῦχομε ν' ἀντιληφθοῦμε τὴ βάση αὐτὴ πὸν μᾶς δείχνει μιὰ θεία καταγωγή πρέπει νὰ ἐπιδοῦ πάνω στὸ χαρχτῆρα καὶ νὰ τὸν ἐξυψώνει, νὰ τὸν δυναμῶνει σὲ τρόπο ὥστε νᾶχει τὸ θάρρος νὰ κάνει τὶς θυσίες ἐκείνες πὸν κατ' ἀνάγκην θὰ τοῦ ἐπιβάλλει ὁ σεβασμὸς του γιὰ τὸ καθήκον. Πρέπει νὰ ἐπαινέσοιμε πολὺ, σὰν μέσον ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς σκέψεως, τὴ διέγερση τοῦ αἰσθημάτος αὐτοῦ τῆς ὑψηλότητος τῆς ἠθικῆς παρακινήσεως, ἐπειδὴ ἀντιδοῦ στὴν ἔμφρητη κλίση πρὸς διαστροφή τῶν ἐλατηρίων τῶν ἀρχῶν τῆς θελήσεώς μας, καὶ ξαναφέρνει σ' ὄλη του τὴν καθαρότητα τὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ στὸ νόμο, ὡς ἀνώτατο ὄρο

1) Ἐῶλοκα μπορεὶ κανεὶς ν' ἀποδείξει πὸς ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τῆς θελήσεως δὲν προκαλεῖται ἀπ' τὴν συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ ἐξάγεται μόνο ἀπ' τὸν καθορισμὸ τῆς θελήσεώς μας ἀπ' αὐτόν, σὰν μιὰ ἀπόλυτη ἐντολή, φτάνει νὰ διερωτηθεῖ ἂν ἔχει τὴν ἄμεση καὶ ἀσφαλῆ ἐντύπωση πὸς μπορεὶ νὰ ὑπερνικήσει κάθε ἐλατήριο πρὸς παράβαση, καὶ τὸ δυνατώτερο ἀκόμα (Phalaris licet imperet ut sit Falsus, et admoto licet periuria tauro) μόνο καὶ μόνο μὲ τὴ σταθερότητα. Ὅλοι θὰ παραδεχοῦνε πὸς δὲν ξέρει κανεὶς μήπως, ἅμα τοῦ παρουσιαστεῖ μιὰ τέτοια περίπτωση, ὁ σκοπὸς του κλονιστεῖ. Ἀλλὰ συγχρόνως τὸ καθήκον τὸν διατάζει νὰ μείνει πιστὸς σ' αὐτό, καὶ ἀπ' αὐτό συμπεραίνει μὲ τὸ δίκιο του πὸς θὰ μπορεὶ νικᾶσαι καὶ νὰ κάνει αὐτό, καὶ πὸς ἡ θέλησή του εἶν ἐλεύθερη. Ἐκείνοι πὸν θεωροῦνε πὸς ἡ ἀνεξερεινήτη αὐτὴ ιδιότητα εἶναι τελειῶς εὐνόητη αὐταπατῶνται μὲ τὴ λέξη ντετερμινισμὸς (καθορισμὸς δηλαδὴ τῆς θελήσεως ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἐπαρκεῖς αἰτίαι), σὰν ἡ δυσκολία νὰ βρισκότανε σὸ συνδυασμὸ τῆς μὲ τὴν ἐλευθερία, πὸν δὲν τὸν σκέπτεται κανένας, γιὰ τὸ ζήτημα περιστρέφεται γύρω ἀπ' τὸν προντετερμινισμό, κατὰ τὸν ὁποῖο πράξεις ἀκούσιες μπορέσανε, σὰν ἀποτελέσματα τῶν αἰτιῶν πὸν τὶς προσδιορίζουνε, νὰ συνυπάρξουνε στὸν περασμένο καιρὸ

ὄλων τῶν ἀρχῶν πού πρέπει νάχουμε, τὴν ἀρχικὴ ἠθικὴ τάξη μεταξὺ τῶν ἐλατηρίων, κι' ἔτσι τὴν ἀρχικὴ καλὴ βίαση τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου

Ἄλλὰ ἡ ἐπανόρθωση αὐτὴ μὲ δικές μας δυνάμεις, μήπως ἀντιτίθεται στὴν ἰδέα τῆς ἔμφυτης διαστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου; Βέβαια ἀντιτίθεται ὅσο ἀφορᾷ τὸ εὐνόητο, δηλαδὴ τὴν ἐξέταση τῆς δυνατοτήτας τῆς ἐπανορθώσεως αὐτῆς, καθὼς καὶ ὅσο ἀφορᾷ ὅλα ἐκεῖνα πού, σὰν χρονικὰ συμβάντα (μεταβολὴ) καὶ συνελῶς σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους, πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε πὼς προέρχονται ἀπ' τὴν ἐλευθερία, ὅπως καὶ τ' ἀντίθετά τους, πού γίνονται σύμφωνα μὲ ἠθικοὺς νόμους· ἀλλὰ δὲν ἀντιτίθεται ὅσο ἀφορᾷ τὴν ἐπανόρθωση τὴν ἴδια. Γιατὶ ὅταν ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς λέει πὼς πρέπει νὰ γίνουμε καλύτεροι ἄνθρωποι, κατ' ἀνάγκη ἔπεται καὶ πὼς μπορούμε, ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ ἔμφυτου κακοῦ δὲ χρησιμοποιεῖται καθόλου στὴν ἠθικὴ δογματικὴ: γιατί τὰ παραγγέλματά της περιλαμβάνουνε τὰ ἴδια καθήκοντα, κι' ἔχουνε τὴν ἴδια δύναμη, ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει μιὰ ἔμφυτη κλίση

μαζὺ μὲ τὴν ἐλευθερία· αὐτὸ εἶν ἐκεῖνο πού θέλει κανεὶς νὰ καταλάβει καὶ δὲν μπορεί.

Δὲν ἔχουμε καμμιά δυσκολία νὰ συνδυάσουμε τὴν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐνός ὄντος ἀναγκαίου, ἐπειδὴ ἡ ἐλευθερία δὲ συνίσταται στὴν τύχη (στό νὰ μὴ προσδιορίζεται ἀπὸ αἰτίες), δὲ συνίσταται δηλαδὴ στὸν ἰντετερμινισμό (τοῦ λέει πὼς ἂν θεωρήσουμε πὼς οἱ πράξεις μας εἶν ἐλεύθερες εἶναι δυνατόν στό Θεὸ νὰ κάνει τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ ἀδιάφορα) ἀλλὰ συνίσταται στὴν ἀπόλυτη αὐτοματία πού μόνο αὐτὴ κινδυνεύει ἀπ' τὸ προντετερμινισμό, ὅπου ἡ αἰτία τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς πράξεως βρίσκεται στὸν περασμένον καιρὸ, σὲ τρόπο ὥστε τώρα ἡ πράξι δὲν βρίσκεται στὴν ἐξουσία μου, ἀλλὰ στὰ χέρια τῆς φύσεως, καὶ μοῦ ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικά· ἀλλὰ στό Θεὸ δὲν μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε καμμιά χρονικὴ σειρά, κι' ἡ δυσκολία αὐτὴ δὲν ὑπάρχει.

πρὸς παράβασή τους. Στὴν ἠθικὴ ἀσκητικὴ ὁμως ἡ ἰδέα τῆς ἔμφυτης διαστροφῆς παίρνεται ἔτσι : στὴν ἠθικὴ διαμόρφωση τῆς καλῆς βίαιος δὲν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε μιὰ φυσικὴ ἀρχικὴ κατάσταση ἀθωότηας, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀρχίσουμε ἀπ' τὴν προϋπόθεση μιᾶς κακίας τῆς θελήσεως στὴν παραδοχὴ τῶν ἀρχῶν της, καί, ἐπειδὴ ἡ κλίση αὐτὴ εἶν ἀνεξάλειπτη πρέπει νὰ τὴν καταπολεμήσουμε μὲ μιὰ ἀδιάκοπη ἀντίδραση. Ἐπειδὴ ὁμως αὐτὸ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ πρόοδο συνεχῆ καὶ διαρκῆ ἀπ' τὸ κακὸ στὸ καλύτερο, ἔπεται ὅτι ἡ μεταβολὴ τῆς σκέψεως ἐνὸς κακοῦ ἀνθρώπου οφείλεται στὴ μεταβολὴ τῆς ἀνωτάτης αἰτίας τῆς παραδοχῆς ὅλων τῶν ἀρχῶν του σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἐφ' ὅσον ἡ νέα αὐτὴ αἰτία (ἡ νέα καρδιὰ) εἶν ἀμετάβλητη. Ὁ ἀνθρώπος ὁμως δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ πειστῆ γι' αὐτό, οὔτε μὲ ἄμεση συνείδηση, οὔτε μὲ τὴν ἀπόδειξη τῆς μεταβολῆς τῆς ζωῆς του· γιατί τὸ βάθος τῆς καρδιᾶς (τῆς ὑποκειμενικῆς ἀρχικῆς αἰτίας τῶν ἀρχῶν του) εἶν ἀνεξερεύνητο γι' αὐτόν· ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ φτάσῃ μὲ δικῆς του δυνάμεις στὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἐκεῖ, δρόμο τὸν ὁποῖο τοῦ δείχνει μιὰ σκέψη διορθωμένη : γιατί πρέπει νὰ γίνῃ καλὸς ἀνθρώπος ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἠθικῶς καλὸς παρὰ μόνο ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἔχει κάνει ὁ ἴδιος καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ τοῦ καταλογιστοῦνε.

Ἐνάντια στὴν ἰδέα αὐτὴ τῆς αὐτοτελειοποιήσεως, ὁ ὀρθὸς λόγος, μὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἠθικῆς καλλιέργειας τῆς φύσεως, σχηματίζει μὲ τὸ πρόσχημα τῆς φυσικῆς ἀδυναμίας, διάφορες θρησκευτικῆς ιδέες ποὺ δὲ βρίσκονται σὲ συμφωνία μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο (ὅπως ἡ ἰδέα πὼς ὁ Θεὸς ἔχει γι' ἀνώτατο ὄρο τῶν ἐντολῶν του τὴν ἰδέα τῆς εὐδαιμονίας). Μποροῦμε νὰ διαιρέσουμε ὅλες τὶς θρησκείες στὴν ἀΐτηση τῆς χάριτος (τὴν ἀπλὴ λατρεία) καὶ

στήν ἠθικὴν, δηλαδή στὴ θρησκεία τῆς καλῆς διαγωγῆς. Στὴν πρώτη ἡ λέει ὁ ἄνθρωπος : «Ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ μὲ κάνει εὐτυχῆ χωρὶς νᾶν ἀνάγκη νὰ γίνω καλύτερος ἄνθρωπος (νὰ μοῦ ἀφίσει δηλαδή τὶς ἁμαρτίες μου)» ἢ, ὅταν αὐτὸ τοῦ φαίνεται ἀδύνατο λέει : «Ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ μὲ κάνει καλύτερον ἄνθρωπο, χωρὶς νᾶχω νὰ κάνω τίποτε ἄλλο ἀπ' τὸ νὰ τὸν παρακαλέσω»· ἀλλὰ ἂν μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νὰ διορθωθεῖ μὲ τὴν ἀπλὴ ἐπιθυμία, ὅλοι θάτανε καλοί. Στὴν ἠθικὴ θρησκεία ὅμως (καὶ τέτοια, μεταξὺ ὄλων τῶν θρησκειῶν ποὺ ὑπῆρξαν ἴσαμε τώρα, εἶναι μόνο ἡ χριστιανικὴ), ὑπάρχει ἡ ἐντολὴ νὰ κάνουμε ὅτι μπορούμε γιὰ νὰ γίνουμε καλύτεροι ἄνθρωποι· καὶ μόνο ὅταν δὲν ἔχουμε θάψει τὴν ἔμφυτὴ μας μνᾶν (Λουκᾶ 10', 12-16), ὅταν χρησιμοποιήσουμε τὴν ἀρχικὴ βάση πρὸς τὸ καλὸ, γιὰ νὰ γίνουμε καλύτεροι ἄνθρωποι, μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε, πὼς ὅ,τι δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε μόνοι μας, θὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ δὲν εἶν ἀνάγκαῖο νὰ ξέρουμε σὲ τί συνίστοται ἡ βοήθεια αὐτῆ· ἴσως ἐπειδὴ, ἂν μᾶς ἀποκαλυπτόταν ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο μᾶς βοηθεῖ ὁ Θεός, ἄλλοι ἄνθρωποι, σ' ἄλλες ἐποχὰς θὰ τῷπαιρναν ἄλλοιῶς. Γι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀκολουθοῦμε τὴν ἐντολή : «Δὲν ἔχει καμμιά σημασία, καὶ δὲ χρειάζεται νὰ ξέρουμε τί κάνει ἢ τί ἔκανε ὁ Θεὸς γιὰ τὴ σωτηρία μας»· ἀλλὰ μόνο τί ἔχουμε νὰ κάνουμε ἑμεῖς οἱ ἴδιοι, γιὰ νᾶμαστε ἄξιοι νὰ μᾶς βοηθήσει ὁ Θεός. (1)

1. Ἡ Γενικὴ αὐτὴ παρατήρηση εἶν ἡ πρώτη ἀπ' τὶς τέσσερες ποὺ ἀκολουθοῦνε στὸ κάθε τμῆμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, καὶ ποὺ μπορούνε νὰ πάρουνε τὸν τίτλο : 1) Περὶ χάριτος, 2) Θαύματα, 3) Μυστικά, 4) Μέσα τῆς χάριτος. Αὐτὰ εἶναι πᾶρεργα τῆς θρησκείας μέσα στὰ ὅρια τοῦ ὀρθοῦ λόγου· δὲν ἀνήκουνε σ' αὐτόν, ἀλλὰ συνορεύουνε μ' αὐτόν. Ὁ ὀρθὸς λόγος, ἔχοντας συνείδηση πὼς δὲν μπορεῖ νὰ

ικανοποιήσει τις ήθικές του ανάγκες, εκτείνεται ίσαμε τις ιδέες εκείνες που βρίσκονται έξω απ' τα όριά του, και που μπορούνε να συμπληρώσουνε την έλλειψή του. Δέν διαμφισβητεί την πιθανότητα ή την πραγματικότητα των αντίκειμένων τους, αλλά δέν μπορεί να τις παραδεχτεί στις άρχές σύμφωνα με τις όποιες σκέπτεται ενεργεί. Σκέπτεται πως, αν στο άνεξερεύνητο πεδίο του υπερφυσικού υπάρχει κάτι τι πάρα πάνω, απ' ό,τι μπορούμε να καταλάβουμε, αλλά το όποιο είν αναγκίο για να συμπληρωθεί ή ήθική μας ικανότητα, αυτό πρέπει να μένει άγνωστο σ' εμάς (το είδος αυτό της πίστεως πρέπει να τ'ονομάσουμε *άντανακλαστικό*. αντίθετα με τ'άλλο είδος, το *δογματικό*, που παρουσιάζεται σά γνώση)· επειδή ή παράκαμψη των δυσκολιών εκείνου που υπάρχει καθ'εαυτό (πρακτικά), είναι, όταν άφορά άνώτερα ζητήματα, ένα άπλο πάρεργο. "Όσον άφορά το κακό που προέρχεται απ' τις ήθικώς ανώτερες αυτές ιδέες, όταν θέλουμε να τις εισαγάγουμε στη θρησκεία, τότε τ' άποτελέσματά τους είναι καθάρες παρεκτροπές ενός όρθου λόγου που βγήκε έξω απ' τα όριά του, και μάλιστα ή πρόθεση τώς παρεκτροπών αυτών θεωρείται απ' τους παρεκτροπένους ήθική (θεάρεστη). Οί παρεκτροπές των τεσσάρων τάξεων των ιδεών αυτών είναι: 1) ή παρεκτροπή της ιδέας της χάριτος, ή θρησκομανία, 2) ή παρεκτροπή της ιδέας των θαυμάτων, ή δεισιδαιμονία, 3) ή παρεκτροπή της ιδέας της γνώσεως του υπερφυσικού (μυστικά), ή μυστικοπάθεια, 4) ή παρεκτροπή της ιδέας των μέσων της χάριτος, της προσπάθειας δηλαδή να επιδράσουμε πάνω στο υπερφυσικό, ή θυματουργία.

"Όσον άφορά όμως τη γενική παρατήρηση του πρώτου τμήματος του βιβλίου αυτού, ή χρησιμοποίηση της χάριτος άνήκει στα πάρεργα και δέν μπορεί να γίνει δεκτή στις άρχές του όρθου λόγου, όταν αυτός δέν υπερβάνει τα όριά του· όπως γενικά τίποτα το υπερφυσικό δέν μπορεί να γίνει δεκτό σ' αυτόν, άφου στα υπερφυσικά σταματάει ή χρήση του όρθου λόγου.—Γιατί είν αδύνατο να άποδείξουμε θεωρητικά πως ή χάρις δέν είν έσωτερική επίδραση της φύσεως, επειδή ή χρησιμοποίηση της έννοιας της αιτίας και τω άποτελέσματος δέν μπορεί να έπεκταθεί έξω απ' τα ζητήματα της πείρας, δηλαδή έξω απ' τη φύση· αλλά ή προϋπόθεση μιάς πρακτικής χρησιμοποίησεως της ιδέας αυτής είν άντιφατική. Γιατί ως χρησιμοποίηση προϋποθέτει τη γνώση του κανόνα περι του καλού που πρέπει να κάνουμε για να κατορθώσουμε κάτι· αλλά άμα περιμένουμε την

χάρη σκεπτόμαστε άκριβώς τὸ αντίθετο, δηλαδή πὸς τὸ καλὸ (τὸ ἠθικῶς καλὸ) δὲν εἶναι δική μας πράξις, ἀλλὰ ἑνὸς ἄλλου ὄντος, ὥστε μποροῦμε νὰ τὸ ἀποκτήσουμε χωρὶς νὰ κάνουμε τίποτε· πρῶγμα πὸ ἀντιφάσκει. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ τὸ παραδεχτοῦμε σάν πρῶγμα πὸ μᾶς εἶν ἀδύνατο νὰ καταλάβουμε, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ παραδεχτοῦμε σὶς ἀρχές μας γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε θεωρητικά, ἢ πρακτικά.

ΜΕΡΟΣ Β΄.

Η ΠΑΛΗ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ.

Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ἠθικῶν φιλοσόφων, οἱ Στωϊκοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιληφθήκανε καλύτερα ἀπ' ὅλους καὶ τὸ διατυπώσανε μὲ τὴ λέξη ἀρετή, ποὺ σημαίνει (καὶ στὰ Ἑλληνικὰ καὶ στὰ Λατινικὰ) θάρρος καὶ γενναϊότητα, πὼς γιὰ νὰ γίνουμε καλοὶ ἄνθρωποι, δὲ φτάνει ν' ἀφίσουμε ἀπλῶς τὸ σπέρμα τοῦ καλοῦ, ποὺ βρίσκεται μέσα μας, ν' ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερα, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ νὰ καταπολεμήσουμε μιὰ ἀντίθετη αἰτία ποὺ καὶ κείνη βρίσκεται μέσα μας. Τὸ νὰ προτρέπει κανεὶς ἕναν ἄλλον ν' ἀποκτήσει θάρρος εἶναι τὸ μισὸ σὰ νὰ τοῦ δίνει θάρρος ἐνῶ ὁ δειλὸς καὶ λιγόψυχος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι (στὴν ἠθικὴ καὶ στὴ θρησκεία) ποὺ ζητάει βοήθεια ἀπ' ἄλλου, χαλαρώνει ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸν κάνει ἀνάξιο γιὰ τὴ βοήθεια αὐτή.

Ἄλλὰ οἱ γενναῖοι ἐκεῖνοι ἄντρες δὲν ξέρανε καλὰ τὸν ἐχθρό τους, ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὸν γυρεύουμε στὶς φυσικὲς κλίσεις, γιὰτὶ αὐτὲς εἶναι συνειδητές, ἐνῶ ὁ ἐχθρὸς εἶν ἀόρατος καὶ κρυμμένος πίσω ἀπ' τὸν ὀρθὸ λόγο, καὶ γι' αὐτὸ ἀκόμα πιὸ επικίνδυνος. Τὴ σοφία τὴν ἀντιτάσσανε στὴν τρέλλα, ποὺ γελιέται ἀπὸ διάφορες κλίσεις (ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ἀπερισκεψία) ἀντὶ νὰ τὴν ἐπικαλοῦνται ἐναντίον τῆς κακίας (τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς), ποὺ μὲ τὶς καταστρεπτικὲς τῆς ἀρχῆς ὑπονομεύει τὴ σκέψη (').

1) Οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ παίρνανε τὴ γενικὴ ἠθικὴ τους

Οἱ φυσικὲς τάσεις εἶναι καθ' ἑαυτὰς καλές, δηλαδὴ δὲν εἶν ἀνάγκη νὰ τὶς ἀπορρίψουμε, κί ἂν τὶς ἀπορρίπταμε, αὐτὸ θάταν ὄχι μόνον περιττὸ ἀλλὰ καὶ βλαβερὸ καὶ κακό· πρέπει μόνον νὰ τὶς δαμάσουμε γιὰ νὰ μὴν ἀντιτίθεται ἡ μιὰ στὴν ἄλλη, καὶ νὰ τὶς κάνουμε νὰ σχηματίσουν ἕνα σύνολο, τὴν εὐδαιμονία. Ὁ ὀρθὸς λόγος ποὺ κατωρθώνει αὐτὸ λέγεται εὐφύτια. Μόνον τὸ ἠθικῶς παρὰ

ἄρχῃ γιὰ τὴν ἀξία τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀπ' τὴν ἐλευθερία (ὡς ἀνεξαρτησία ἀπ' τὴ δύναμη τῶν τάσεων) δὲν μπορούσαν ν' ἀρχίσουν ἀπὸ μιὰ ἰδέα καλύτερη κί εὐγενέστερη. Τοὺς ἠθικοὺς νόμους τοὺς δημιουργοῦσαν ἀμέσως ἀπ' τὸν ὀρθὸ λόγον, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη τους ἦταν ὁ μόνος νομοθέτης, κί ἔτσι, ἀντικειμενικά, ὅσο ἀφορᾷ τὸν κανόνα, κί ὑποκειμενικά, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπιτήγρια, ἂν ἀποδώσουμε στὸν ἀνθρώπον τὴν ἀδιάφθορη θέληση νὰ παίρνει τοὺς νόμους αὐτοὺς στὶς ἀρχές του, ὅλα τὰ κανόνιζε ὁ ὀρθὸς λόγος μόνον. Στὴν τελευταία ὁμως προϋπόθεση ὑπῆρχε ἕνα λάθος. Γιατί, ἂν ἐξετάσουμε καλά τὴν ἠθικὴ μας κατάσταση, βρίσκουμε πὼς αὐτὴ δὲν εἶναι τελείως ἐνωμένη μετ' τὸ κακό (res integra), καὶ πρέπει ν' ἀρχίσουμε νὰ διώχνουμε τὸ κακό ποὺ μᾶς κατέλαβε· δηλαδὴ τὸ πρῶτον πρᾶγμα ποῦχει νὰ κάνει ὁ ἀνθρώπος εἶναι ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' τὸ κακό, ποὺ δὲ βρίσκεται στὶς τάσεις ἀλλὰ στὶς διεστραμμένες ἀρχές, δηλαδὴ στὴν ἐλευθερία. Οἱ τάσεις ἀπλῶς δυσκολεύουν τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀντιθέτων, τῶν καλῶν ἀρχῶν· τὸ κατὰ τὸ ὅμως κακό συνίσταται στὸ ὅτι δὲ θέλει ὁ ἀνθρώπος ν' ἀντισταθεῖ στὶς τάσεις ἐκεῖνες ποὺ τὸν ὀδηγοῦνε στὴν παράβαση, κί ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶν ὁ πραγματικὸς ἐχθρός. Οἱ τάσεις εἶν ἀπλοὶ ἀντίπαλοι τῶν ἀρχῶν (εἴτε καλές εἴτε κακές εἶνε), κί ἔτσι ἡ ἀρχὴ τῆς γενναιοφυχίας εἶναι χρήσιμη στὴν ἠθικὴ ἐπειδὴ προετοιμάζει (μετ' τὴν πειθαρχία τῶν τάσεων γενικῶς) τὸ ὑποκείμενον στὴν ὑπακοὴ στὶς ἐντολές. Ἐφ' ὅσον ὁμως πρόκειται γιὰ ἐντολές γιὰ τὸ ἠθικῶς καλό, ἐντολές ποὺ δὲν εἶναι συγχρόνως κί ἀρχές, πρέπει νὰ προϋποθέσουμε πὼς μέσα στὸ ὑποκείμενον ὑπάρχει κί ἄλλος ἀντίπαλός τους, μετ' τὸν ὅποιο ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ πολεμήσει καὶ χωρὶς τὸν ὅποιο ἡ ἀρετὴ δὲ θάταν, ὅπως λέει ἕνας ἐκκλησιαστικὸς πατέρας, λαμπρὴ κακία, ἀλλὰ λαμπρὴ ἐλεεινότητ· γιὰτι ἄλλοιῶς καταβάλλεται μὲν ἡ ἐπανάσταση ἀλλὰ δὲ νικεῖται καὶ δὲν ἐξολοθρεύεται ὁ ἐπαναστάτης.

νομο εἶναι κακὸ καθ' ἑαυτό, καὶ πρέπει νὰ τὸ ἐξολοθρεύσουμε· ἀλλὰ ὁ ὀρθὸς λόγος ποὺ μᾶς διδάσκει αὐτό, καὶ μάλιστα ἀκόμα περισσότερο μᾶς ὀδηγεῖ στὸ νὰ ἐνεργήσουμε, εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἀξίζει τὸ ὄνομα σοφία· ἂν συγκρίνουμε τὴν κακία μ' αὐτὸν μπορούμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε τρελλὰ, ἀλλὰ μόνο τότε ὅταν ὁ ὀρθὸς λόγος αἰσθάνεται πὼς ἔχει ἀρχετὴ δύναμη γιὰ νὰ τὴν περιφρονεῖ (καὶ συγχρόνως νὰ περιφρονεῖ κι' ὅλες τὶς ἐξωθήσεις πρὸς τὴν κακία), κι' ὄχι ἀπλῶς νὰ τὴ μισεῖ σὰν ἓνα ἐπίφοβο ὄν.

Ἐπειδὴ οἱ στωϊκοὶ θεωρούσανε τὴν ἠθικὴ πάλη τοῦ ἀνθρώπου σὰν πάλη μὲ τὶς τάσεις του, ἔφ' ὅσον αὐτὲς εἶν ἐμπόδια στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος καὶ πρέπει νὰ ὑπερνικηθοῦνε, δὲν μπορούσανε, ἀφοῦ δὲν παραδεχόντουσαν ἓνα ἰδιαίτερο θετικὸ (καθ' ἑαυτὸ κακὸ) στοιχεῖο, παρὰ νὰ νομίσουνε πὼς ἡ αἰτία τῆς παραβάσεως εἶν ἡ παράληψη τῆς καταπολέμησης τῶν τάσεων αὐτῶν· ἔπειδὴ ὅμως ἡ παράληψη αὐτὴ δὲν εἶν ἀπλὸ φυσικὸ ἐλάττωμα, κι' ἔπειδὴ ἡ αἰτία τῆς παραλήψεως δὲν πρέπει νὰ ζητηθεῖ (γιὰ νὰ μὴ πέσουμε σὲ φαῦλο κύκλο) στὶς τάσεις, ἀλλὰ μόνο σὲ κεῖνο, ποὺ καθορίζει τὴ θέληση, ὡς ἐλευθέρᾳ θέληση, (στὴν ἐσωτερικὴ ἀνωτάτη αἰτία τῶν ἀρχῶν, ποὺ συμφωνοῦνε μὲ τὶς τάσεις), μπορούμε νὰ καταλάβουμε εὐκόλα, πὼς φιλόσοφοι, στοὺς ὁποίους μιὰ ἐξήγηση κορυμμένη διαρκῶς στὸ σκοτάδι (1) εἶναι συγχρόνως ἀπαραίτητη κι' ἀνεπιθύμητη, δὲν καταλάβανε ποῶς εἶν ὁ ἀληθινὸς ἀντίπαλος τοῦ καλοῦ, ποῦπρεπε νὰ πολεμήσουνε.

1) Μιὰ κοινότατη προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἶν ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἠθικῶς κακοῦ μέσα στὸν ἀνθρώπο, ἐξηγεῖται εὐκόλα, καὶ μάλιστα ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ ἀπ' τὴ δύναμη τῶν φυσικῶν ἐλατηρίων κι' ἀπ' τὴν ἄλλη ἀπ' τὴν ἀδυναμία τῶν λογικῶν ἐλατηρίων (τοῦ σεβασμοῦ τοῦ νόμου). Ἀλλὰ τότε τὸ ἠθικῶς καλὸ (τῆς ἠθικῆς βίωσης) θάπρεπε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀκόμα εὐκολώτερα· γιατί δὲν μπορούμε ν' ἀντι-

Δὲν εἶνε λοιπὸν παράξενο πὸν ἕνας ἀπόστολος ἀντιλαμβάνεται τὸν ὁ ὄ ρ α τ ο αὐτὸν ἐχθρό, πὸν δὲν μποροῦμε νὰ τὸν ἀντιληφθοῦμε παρὰ μόνο ἀπ' τὰ ἔργα του, καὶ πὸν καταστρέφει τὶς ἀρχές, σάν ἕνα κ α κ ὀ π ν ε ῦ μ α πὸν βρῖσκειται ἔξω ἀπὸ μᾶς, καὶ λέει πὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει νὰ πολεμήσει ἀπλὲς τάσεις, ἀλλὰ δυνάμεις καὶ πνεύματα. Μιὰ ἰδέα πὸν δὲ φαίνεται πὸς ἔχει σκοπὸ νὰ ἐπεκτείνει τὶς γνώσεις μας ἔξω ἀπ' τὸν κόσμον πὸν βλέπουμε ἀλλὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνεξερεύνητου πρὸς ὄφελός μας· γιατί δὲν ἔχει σημασία ἂν ὁ πειρασμός βρῖσκειται μέσα μας ἢ ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἔπειδὴ καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴ δεύτερη περίπτωσι τὸ ἁμάρτημά μας εἶναι τὸ ἴδιον, γιατί αὐτὸς δὲ θὰ μᾶς διέφθειρε ἂν δὲν εἴχαμε μᾶζυ τοῦ μυστικῆ συνεννόηση(1).

ληφθοῦμε τὸνα χωρὶς τ' ἄλλο. Ἡ ἰκανότητα ὅμως ἐκεῖνη τοῦ ὀρθοῦ λόγου μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς μὲ τὴν ἀπλή ἰδέα ἑνὸς νόμου νὰ γίνῃ κύριος ὅλων τῶν ἀντιθέτων ἐλατηρίων, εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀνεξήγητη ὅπως καὶ ἡ ἰδέα πὸς μπορεῖ κανεὶς νὰ γίνῃ κύριος τῆς ἰκανότητος αὐτῆς τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Γιατί ἂν ὅλοι παραπλανώγοντοσαν σύμφωνα μὲ τὸ νόμον, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὸς ὅλα συμβαίνουνε κατὰ τὴ φυσικὴ τάξη, καὶ κανένας δὲ θὰ σκεπτότανε νὰ ἐξετάσῃ τὰ αἷτια.

1) Μιὰ ἰδιορρυθμία τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς εἶναι πὸς δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴ διαφορὰ τοῦ ἠθικῶς καλοῦ ἀπ' τὸ ἠθικῶς κακὸ σάν τὴ διαφορὰ τοῦ ο ὄ ρ α ν ο ῦ ἀπ' τὴ γ ἠ ἀλλὰ σάν τὴ διαφορὰ τοῦ ἀπ' τὴν κ ὄ λ α σ η· μιὰ ἀντίληψη ποῦναι μὲν εἰκονικὴ ἀλλὰ φιλοσοφικῶς σωστὴ. Ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ μὴν ἀντιληφθοῦμε πὸς τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ, τὸ βασιλεῖο τοῦ φωτός καὶ τὸ βασιλεῖο τοῦ σκότους συνορεύουνε μεταξύ τους (ἐνώνονται μὲ διάμεσους σταθμοὺς πρὸς φωτεινοὺς ἢ πρὸ σκοτεινοὺς), ἀλλὰ πὸς χωρίζονται ἀπὸ ἀμέτρητη ἄβυσσος. Ἡ τελεία διαφορὰ τῶν ἀρχῶν, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι κανεὶς ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς κράτους ἢ τοῦ ἄλλου, καὶ συγχρόνως ὁ κίνδυνος, ποῦναι συνδεδεμένος ἀδιάσπαστα μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς στενῆς συγγένειας τῶν ἰδιοτήτων ἐκείνων πὸν χαρακτηρίζουν ἕνα ὄν καλὸ ἢ κακὸ, δικαιολογοῦνε τὸ χριστιανικὸ τρόπο ἀντίληψως πὸν μὲ τὴ φρικτὴ εἰκόνα πὸν παρουσιάζει, ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον στὴν ἐπίγνωσι τῆς διαφορᾶς τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ.

ΤΜΗΜΑ Α΄.

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΠΑΝΩ
ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ.

Α΄. ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ.

Ἐκεῖνο πού μπορεῖ ἕνας κόσμος νὰ κάνει ἀντικείμενο τῆς θείας ἀποφάσεως καὶ σκοπὸ τῆς δημιουργίας, εἶν ἡ ἀνθρωπότητα (τὸ λογικὸ ὄν γενικὰ) στὴν ἠθικὴ τῆς τελειότητα, ἀνώτατος ὅρος τῆς ὁποίας, μέσα στὴ θέληση τοῦ ἀνωτάτου ὄντος, εἶν ἡ εὐδαιμονία. Μόνο αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος ὁ ἀρεστός στὸ Θεὸ «ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν»· ἡ ἰδέα του βγαίνει ἀπ'τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ· δὲν εἶναι δημιουργημα ἀλλὰ υἱὸς τοῦ Θεοῦ· «πάντα δι' αὐτοῦ (διὰ τοῦ λόγου) ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν»· γιὰτὶ ὅλα γίνανε ἕνεκα τῆς θελήσεώς του (τοῦ λογικοῦ ὄντος), ὅπως τὰ σκεπτότανε σύμφωνα μὲ κεῖνο πού ἐπιτάσσει ἡ ἠθικὴ).—Γιὰ νὰ γίνουμε ἀληθινὰ «τέκνα τοῦ Κυρίου» πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὶς σκέψεις του :

Καθῆκον γενικὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων εἶναι ν' ἀνυψωθοῦμε στὸ ἰδεῶδες αὐτὸ τῆς ἠθικῆς τελειότητας, στὸ πρότυπο δηλαδὴ τῆς ἠθικῆς σκέψεως σ' ὅλη τῆς τὴν καθαρότητα, καὶ στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ θὰ μᾶς βοηθήσει καὶ θὰ μᾶς δώσει δύναμη ἢ ἴδια ἢ ἰδέα αὐτή, πού ὁ ὀρθὸς λόγος μᾶς τὴν παρουσιάζει μπροστά μας γιὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσουμε. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἴμαστε μεῖς πού σχηματίσαμε τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰσεχώρησε σὲ μᾶς, χωρὶς ν' ἀν-

πλαμβανόμαστε με ποιόν τρόπο τὸ δέχτηκε ἡ ἀνθρώπινη φύση, μπορούμε νὰ ποῦμε καλύτερα πὼς τὸ πρότυπο αὐτὸ κατέβηκε ἀπ' τὸν οὐρανὸ σ' ἐμᾶς, καὶ πὼς τὸ παρέλαβε ἡ ἀνθρωπότητα· γιατί δὲν μπορούμε ν' ἀντιληφθοῦμε πὼς ὁ φυσικὰ κακὸς ἄνθρωπος διώχνει μόνος του τὸ κακό, κι' ἀνψώνεται στὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγνότητος, ἂν δὲν προϋποθέσουμε πὼς ἡ ἀνθρωπότητα (ποὺ δὲν εἶναι κακὴ καθ' ἑαυτὴν) παραδέχεται τὸ τελευταῖο καὶ τὸ ἀφίνει ὑστερα. Ἡ ἔνωσή μας αὐτὴ μὲ τὸ κακὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰ μιὰ κατάσταση ἐξευτελισμοῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἂν πάrouμε τὸν ἄνθρωπο ποὺ σκέπεται σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ ποῦναι τὸ πρότυπο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε, πὼς, ἂν κι' εἶν ἅγιος καὶ ὡς ἅγιο δὲν μπορούνε τὰ πάθη νὰ τὸν καταλάβουνε, τὰ παραλαμβάνει γιὰ νὰ κάνει τὸ καλὸ· ἀλλὰ ἂν ὁ ἄνθρωπος, ποὺ δὲν εἶναι τελείως ἐλεύθερος ἀπ' τὴν ἁμαρτία, σκεφτεῖ ἔτσι, πρέπει τὰ πάθη ποὺ θὰ τὸν καταλάβουνε, μ' ὁποιοδήποτε τρόπο κι' ἂν συμβεῖ αὐτό, νὰ θεωρηθοῦνε πὼς τὸν ἐπιβαρύνουνε, γιατί δὲν πρέπει νὰ συνδυάζει τὴ σκέψη του μὲ μιὰ τέτοια ἰδέα.

Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνθρωπότητος τῆς ἀρεστῆς στὸ Θεὸ (συνεπῶς μιᾶς ἠθικῆς τελειότητος, ποῦναι δυνατὸν νὰ συναντήσουμε σ' ἓνα ὄν ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τάσεις κι' ἀπὸ ἀνάγκες) δὲν μπορούμε νὰ τὸ σκεφτοῦμε παρὰ σὰν τὴν ἰδέα ἑνὸς ἀνθρώπου, ποῦν ἔτοιμος ὄχι μόνον νὰ ἐκτελέσει τὰ καθήκοντά του ὡς ἀνθρώπου, καὶ νὰ διαδώσει τὸ καλὸ ὅσο μπορεῖ πλατύτερα μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὸ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποφέρει ὅλα τὰ βάσανα, καὶ τὸν ἐλεεινότερο θάνατο, ἅμα ἔτσι θέλει τὸ ἀνώτατο ὄν. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ σχηματίζει καμμιά ἔννοια γιὰ τὸ βαθμὸ καὶ τὴ δύναμη μιᾶς ἠθικῆς σκέψεως, ὅταν δὲν ἀντιληφθεῖ πὼς πρέπει καὶ νὰ παλαίσει ἀκόμα ἐναντίον τῶν ἐμποδίων, καὶ

νά υποφέρει τούς μεγαλύτερους πειρασμούς, φτάνει νά νικήσει.

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐλπίζει πὸς θὰ γίνῃ ἀρεστὸς στὸ Θεὸ (καὶ συνεπῶς ἅγιος) μόνο μὲ τὴν πρακτικὴ πίστιν στὸ νύϊν ὅνα ὑτὸν τοῦ Θεοῦ (ἐφ' ὅσον τὸν ἀντιλαμβάνομαστε πὸς πῆρε τὸ ἀνθρώπινο σχῆμα) δηλαδή, ἐκεῖνος ποῦχει στὴ συνείδησή του μιὰ τέτοια ἠθικὴ σκέψη, ἐκεῖνος ποὺ νομίζει πὸς κι' ἂν βρισκότανε σὲ παρόμοιους πειρασμούς κι' ἂν ὑπόφερε παρόμοια βάσανα (σὰν ἐκεῖνα ποὺ μπορούσανε νά συμβοῦν γιὰ νά ἐξελεγχθῆ ἂν ἡ σκέψη αὐτὴ εἶναι πραγματικὴ), θάμενε πάντα πιστὸς στὸ πρότυπο τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ θ' ἀκολουθοῦσε τὰ παραδείγματά του, μόνο αὐτὸς μπορεῖ νά θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του πὸς εἶν ἄξιος τῆς εὐνοίας τοῦ Θεοῦ.

Β'

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΑΥΤΗΣ

Ἡ ἰδέα αὐτὴ εἶναι πραγματικὴ ἂν ἐξεταστῆ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, ἐπειδὴ βρίσκεται μέσα στὸν ἠθικὸ μας ὄρθὸ λόγῳ· πρέπει νά ἐνεργοῦμε σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἄρα μ π ο ρ ο ῦ μ ε. Ἄν χρειάζότανε ν' ἀποδείξουμε πὸς εἶναι δυνατόν νά συμφωνοῦμε μὲ τὸ πρότυπο αὐτό, ὅπως εἶν ἀπαραίτητα ἀναγκαῖο ὅταν πρόκειται γιὰ φυσικὰς ἐννοιες (γιὰ νά μὴ κινδυνεύουμε νά μᾶς παρεμποδίσουνε ἄδειες ἐννοιες), θάπρεπε τότε ν' ἀμφιβάλλουμε ἂν πρέπει νά ἐπιτρέψουμε στὸν ἠθικὸ νόμο νᾶν ἀπόλυτη καὶ ἀνυπόθετος ἀρκετὴ αἰτία τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεώς μας· γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι δυνατόν ἡ ἀπλῆ ἰδέα μᾶς νομοτέλειας γενικά, νᾶν ἔνα δυνατότερο ἐλατήριο τῆς θελήσεώς μας, ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα ἐλατήρια ποὺ προέρχονται ἀπ' τὸ συμφέρον, δὲν μπορούμε οὔτε νά τὸν ἀντιληφθοῦμε μὲ τὸ λογικόν, οὔτε νά τὸν ἀποδείξουμε μ'

ἀντικείμενα τῆς πείρας, γιατί ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο, ὁ νόμος διατάζει ἀπόλυτα, κι' ὅσον ἀφορᾷ τὸ δευτέρου, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρξε οὔτε ἓνας ἄνθρωπος πού νὰ ὑπάκουσε τελείως στὸ νόμο αὐτό, ἢ ἀντικειμενικὴ ὑποχρέωση νὰ τὸν ἀκολουθήσουμε μένει πάντα ἀμείωτη. Ὡστε δὲ χρειάζεται κανένα παράδειγμα παρμένο ἀπ' τὴν πείρα γιὰ νὰ πάροουμε γιὰ πρότυπο τὴν ιδέα ἑνὸς ἀνθρώπου πού ναι ἠθικῶς τελείως ἀρεστὸς στὸ Θεό. Ἡ ιδέα αὐτὴ βροίσκεται μέσα στὸ λογικὸ μας. Ἐκεῖνος ὅμως πού, γιὰ νὰ θεωρήσει ἓναν ἄνθρωπο πὼς εἶναι ἓνα τέτοιο παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὴν ιδέα ἐκείνη, γυρεύει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα ἀπ' ὅ,τι βλέπει, δηλαδή γυρεύει κάτι παραπάνω ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο πὸν ζεῖ μὲ ζωὴ τελείως ἀμεμπτη, ὅποιος ζητάει ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ θαύματα πὸν κάνει αὐτὸς ἢ πὸν γίνονται γι' αὐτόν, δείχνει μ' αὐτὸ τὴν ἠθικὴ του ἀπιστία, δηλαδή τὴν ἔλλειψη πίστεως στὴν ἀρετὴ, πὸν δὲν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ καμμιά πίστη πὸν ἀποδεικνύεται μόνο ἀπὸ θαύματα (πὸν ναι δηλαδή ἱστορικὴ μόνο)· γιατί ἠθικὴ ἀξία ἔχει μόνο ἢ πίστη στὴν πρακτικὴ σημασία τῆς ιδέας ἐκείνης πὸν βροίσκεται μέσ' στὸ λογικὸ μας (ἐπειδὴ αὐτὴ ἀποδεικνύει πὸν τὰ θαύματα προέρχονται ἀπ' τὴν καλὴ ἀρχή, καὶ δὲν ἀποδεικνύεται ἀπ' αὐτά).

Πρέπει ὅμως νᾶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχει μιὰ πείρα στὴν ὁποία νὰ δίνεται τὸ παράδειγμα ἑνὸς τέτοιου ἀνθρώπου (ἐφ' ὅσον μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει καὶ νὰ ἐπιθυμεῖ ἀποδείξεις τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικῆς σκέψεως ἀπ' τὴν πείρα)· γιατί κατὰ τὸ νόμο κάθε ἄνθρωπος ἔπρεπε νᾶν ἓνα παράδειγμα τῆς ιδέας αὐτῆς· τὸ πρότυπο αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου μένει μόνο μέσα στὸ λογικὸ· γιατί κανένα ἀντικείμενο τῆς ἐξωτερικῆς πείρας δὲν ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό, ἐπειδὴ ἢ ἐξωτερικὴ πείρα δὲ φτάνει ὡς τὴ σκέψη, καὶ τὰ πορίσματά τῆς δὲν μποροῦν νᾶναι τελείως βέβαια·

(μάλιστα ἡ ἔσωτερικὴ πείρα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πείρα τοῦ ἑαυτοῦ του δὲν τὸν ἀφίνει νὰ ἐξερευνήσει τὸ βάθος τῆς καρδιᾶς του σὲ τρόπο ὥστε νάχει τελεία γνώση γιὰ τὴν αἰτία τῶν ἀρχῶν του καὶ γιὰ τὴν καθαρότητα καὶ σταθερότητά τους μόνο μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ ἑαυτοῦ του).

Ἄν ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος, πὺ σκέπτεται πραγματικὰ ὅπως θέλει ὁ Θεός., κατέβαινε κάποτε στὴ γῆ ἀπ' τὸν οὐρανό, καὶ μὲ τὴ διδασκαλία του, τὴ ζωὴ του καὶ τὰ πάθη του ἔδινε τὸ παρὰδειγμα ἑνὸς ἀνθρώπου ἀρεστοῦ στὸ Θεό, τόσο ὅσο μπορούμε νὰ ἀπαιτήσουμε ἀπ' τὴν ἔξωτερικὴ πείρα (γιατὶ τὸ πρότυπο ἑνὸς τέτοιου ἀνθρώπου, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔξω ἀπ' τὸ λογικὸ μας), καὶ μὲ μιὰ ἐπανάσταση τοῦ ὀνθρώπινου γένους ἔφευρε ἕνα ἀνυπολόγιστο ἠθικὸ καλὸ στὸν κόσμον, δὲ θάχαμε κανένα λόγο νὰ παραδεχτοῦμε πὺς αὐτὸς εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἕνας φυσικὸς ἄνθρωπος, ἂν καὶ δὲν ἔπεται ὅτι πρέπει ἀναγκαστικὰ ν' ἀρνησώμαστε πὺς μπορεῖ νάβαι κι' ἕνας ἄνθρωπος ὑπερφυσικὸς. Γιατὶ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη ἡ προϋπόθεση τοῦ τελευταίου δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς βλάψει· ἐπειδὴ τὸ πρότυπο, στὸ ὁποῖο ἀνάγουμε αὐτόν, πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ μέσα σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους, κι' ἡ ὑπαρξὴ του μέσα στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶν ἀρκετὰ ἀκατανόητη, ὥστε δὲ χρειάζεται νὰ παραδεχτοῦμε ἐκτὸς τῆς ὑπερφυσικῆς του καταγωγῆς, κι' ἕναν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος παριστάνει τὸ πρότυπο αὐτό. Μάλιστα ἡ ἀνύψωση ἑνὸς τέτοιου ἀγίου πάνω ἀπὸ κάθε σφαιρικότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, θὰ παρεμπόδιζε τὴ πρακτικὴ χρησιμοποίησιν τῆς ἰδέας του στοὺς ἀπογόνους μας. Γιατὶ ἀφοῦ ἡ φύσιν ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου πούναι τελείως ἀρεστὸς στὸ Θεὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀνθρώπινη, κι' ἀφοῦ αὐτὸς ἐπιβαρύνεται μὲ τὶς ἴδιες ἀνάγκες, ἄρα καὶ μὲ τὰ ἴδια πάθη, μὲ τὶς ἴδιες φυσικὰς τάσεις, ἄρα καὶ μὲ τοὺς ἴδιους πει-

ρασμούς με μᾶς, κι' ὅμως θεωρεῖται ὑπεράνθρωπος, καὶ πὼς μιὰ καθαρότητα τῆ θελήσεως, πού δὲν τὴν ἀπόκτησε ἀλλὰ τὴν εἶχε ἔμφυτη, δὲν τὸν ἄφισε νὰ παραβεῖ τὸ νόμο, τότε ἢ ἀπόστασή του ἀπ' τὸν φυσικὸν ἄνθρωπο γίνεται τόσο μεγάλη, ὥστε ὁ θεῖος ἐκεῖνος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ πιά νὰ κάνει γιὰ παράδειγμα. Ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος θᾶλλεγε : ἄς εἶχα μιὰ θέληση τελείως ἁγία, καὶ κάθε πειρασμὸς πρὸς τὸ κακὸ θὰ ναυαγοῦσε κατ' ἀνάγκην· ἄς εἶχα τὴν πιὸ τέλεια ἐνδόμυχη βεβαιότητα, πὼς ὕστερα ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἐπίγεια ζωὴ, θᾶχα (ἔξ αἰτίας τῆς ἁγιότητάς μου) θέση στὴν αἰώνια λαμπρότητα τοῦ βασιλείου τοῦ οὐρανοῦ, τότε θ' ἀνελάμβανα ὅλα τὰ βάσανα, καὶ τὰ βαρύτερα ἀκόμα, ὡς καὶ τὸν ἐλεεινότερο θάνατο, καὶ μάλιστα θὰ τ' ἀνελάμβανα μ' εὐχαρίστηση, γιὰ τὴν εὐχάριστη τὸ λαμπρὸ τέλος πού θὰ τ' ἀκολουθοῦσε. Ἡ σκέψη πὼς ὁ θεῖος ἐκεῖνος ἄνθρωπος εἶχε αὐτὴν τὴν ὑψηλότητα καὶ τὴν ἁγιότητα ἀπ' τὴν ἀρχὴ (καὶ δὲν τις ἀπόκτησε μόνο ὕστερα ἀπ' τὰ βάσανα αὐτά), πὼς θυσιαζόταν ὄχι μόνο γιὰ κακοὺς ἄνθρώπους ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἐχθροὺς του ἀκόμα, γιὰ νὰ τοὺς σώσει ἀπ' τὴν αἰώνια καταστροφὴ, μᾶς κάνει νὰ τὸν θαυμάζουμε, νὰ τὸν ἀγαπᾶμε καὶ νὰ τὸν ἐγνωμονοῦμε· ἢ ἰδέα ὅμως μιᾶς συμπεριφορᾶς τόσο τέλειαις, τόσο σύμφωνης μὲ τὸν ἠθικὸ κανόνα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν πρότυπο πού πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴν θεωρήσουμε σὰν παράδειγμα πού πρέπει νὰ μιμηθῶμε, οὔτε μπορεῖ νὰ τὴν πάρουμε γι' ἀπόδειξη πὼς μποροῦμε νὰ φτάσουμε σ' ἓνα τόσο καθαρὸ καὶ τόσο ὑψηλὸ καλὸ (!).

1. Ἐνας περιορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ, εἶναι πὼς δὲν μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε χαμηλιὰ σπουδαία ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων ἐνὸς ἀνθρώπου, χωρὶς ν' ἀντιλαμβανόμαστε συγχρόνως αὐτὲς ἢ τις ἐκδηλώσεις τους μ' ἀνθρώπινον

Ὁ διδάσκαλος αὐτὸς πού σκέπτεται μὲν σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ εἶναι ἄνθρωπος, θὰ μπορούσε νὰ πῆ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του πὼς τὸ ἰδεῶδες τοῦ καλοῦ εἶν ἕνσαρκωμένο μέσα του (στὴ

τρόπο· ἂν κι' αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς συμβαίνει τὸ ἴδιο κατ' ἀλήθειαν· γιατί, γιὰ νὰ καταστήσουμε ἀντιληπτές τις ὑπερφυσικὲς ἔννοιες, ἔχουμε ἀνάγκη μιᾶς ἀναλογίας μὲ τὰ φυσικὰ ὄντα. Γι' αὐτὸ ἕνας φιλόσοφος ποιητῆς θεωρεῖ πὼς ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον ἔχει νὰ πολεμήσει μιὰ ἐνδομυχὴ κλίση πρὸς τὸ κακό, ἔχει μιὰ ἀνώτερη θέση ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως, ἢτ' ὅ,τι οἱ κάτοικοι τοῦ οὐρανοῦ, πού, ἐξ αἰτίας τῆς ἱερότητος τῆς φύσεώς τους εἶν ἀδύνατο νὰ παραπλανηθοῦν. (Ὁ κόσμος μὲ τὰ ἐλαττώματά του, εἶναι καλύτερος ἀπὸ τ' ἄνα βσιλείου ἀγγέλιον χωρὶς θέληση, λέει ὁ Χάλλερ).—Τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἀντιλήψεως τὸν παραδέχεται κι' ἡ Ἁγία Γραφή γιὰ νὰ μᾶς κάνει ν' ἀντιληφθοῦμε τὸ μέγεθος τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ στὸ ἀνθρώπινο γένος, γιατί τοῦ ἀποδίδει τις μεγαλύτερες θυσίες, πού μπορεί νὰ κάνει μόνο ἕνα ὄν πού ἀγαπᾷ πραγματικά, γιὰ νὰ κάνει εὐθυγεῖς καὶ τοὺς κακοὺς ἀκόμα· ἂν καὶ δὲν μπορούμε μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο νὰ ἐννοήσουμε πὼς ἕνα παντοδύναμο ὄν μπορεί νὰ θυσιάσει κάτι πού ἀνήκει στὴν εὐδαιμονία του κι' ἔτσι νὰ στερηθεῖ κάτι. Αὐτὸ λέγεται ἀπὸ ἀναλογία (γιὰ ἐξήγηση) καὶ δὲν μπορούμε νὰ μὴν κάνουμε ἔτσι. Ἄν μεταβάλλουμε ὅμως τὴν ἀναλογία αὐτὴ σ' ἕναν ἀνθρωπομορφισμό, τότε αὐτὸ θάχει σοβαρότατα ἐπακολουθήματα ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, (γιὰ τὴ θρησκεία).—Ἐδῶ θὰ παρατηρήσω πὼς ὅταν κανένας ἀνεβαίνει ἀπ' τὸ φυσικὸ στὸ ὑπερφυσικό, μπορεί βέβαια νὰ κάνει μιὰ ἔννοια ἀντιληπτὴ, μὲ ἀναλογία μὲ τὸ φυσικό, δὲν μπορεί ὅμως νὰ συμπεραίνει μὲ τὴν ἀναλογία, πὼς ὅ,τι συμβαίνει στὸ πρῶτο, συμβαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ στὸ δεύτερο, κι' αὐτὸ ἐπειδὴ ἀπλούστατα ἕνα τέτοιο συμπέρασμα θάταν ἀντίθετο μὲ κάθε ἀναλογία, γιατί, ἐπειδὴ γιὰ νὰ καταστήσουμε ἀντιληπτὴ μιὰ ἔννοια εἶν ἀνάγκη νὰ φέρουμε ἕνα παράδειγμα, θὰ σκεπτόμαστε πὼς τὸ συμπέρασμα πού βγαίνει ἀπ' τὸ δεύτερο μπορεί ν' ἀναφερθεῖ καὶ στὸ πρῶτο. Δὲν μπορῶ δηλαδὴ νὰ πῶ : ἐπειδὴ δὲ μοῦ εἶναι δυνατόν ν' ἀντιληφθῶ τὴν αἰτία τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς φυτοῦ (ἢ κάθε ὀργανικοῦ δημιουργήματος καὶ γενικὰ τοῦ σκότιμου κόσμου), παρὰ μὲ τὴν ἀναλογία μ' ἕναν καλλιτέχνη ἐν σχέσει μὲ τὸ ἔργο του (ἕνα ρολοῖ), δηλαδὴ μόνο ἂν τὴ θεωρήσω λογικὴ, ἔπε-

διδασκαλία του ὅπως καὶ στὴ ζωὴ του) καὶ θάλαγε ἀλήθεια. Γιατὶ θὰ μίλαγε μόνο γιὰ τὴ σκέψη ποὺ κάνει κανόνα τῶν πράξεόν του, ποὺ δείχνει ὅμως μόνο μὲ τὶς διδασκαλίες του καὶ τὶς πράξεις του. Ἄλλὰ εἶναι λογικὸ νὰ ὑπολογίζουμε, στὸ παράδειγμα ἑνὸς διδασκάλου ἐν σχέσει μὲ τὶς διδασκαλίες του, ὅταν αὐτὲς εἶναι καθήκοντα ὄλων, μόνο τὴν πιὸ καθαρὴ σκέψη, ἂν δὲν ἔχουμε καμμιά ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἐναντίον. Μιὰ τέτοια σκέψη, ἂν τὴν φανταστοῦμε στὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνθρωπότητας μὲ ὅλα τὰ πάθη ποὺ τράβηξε γιὰ νὰ ἀκολουθήσει τὸ θέλημα τοῦ ἀνωτάτου ὄντος, ἰσχύει μπροστὰ στὴν ἀνωτάτη δικαιοσύνη, γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους σ' ὅποιον-δήποτε χρόνο καὶ τόπο. Ἐννοεῖται πὼς θάναί πάντα μιὰ δικαιοσύνη ποὺ δὲν εἶναι δική μας, ἐφ' ὅσον αὐτὴ συνίσταται σὲ μιὰ ζωὴ σύμφωνη ἀκριβῶς μὲ τὴ σκέψη ἐκείνη. Ἐναντίον ὅμως τῆς πραγματικότητας τῆς προσωποποιημένης ἰδέας τοῦ καλοῦ στοιχείου παρουσιάσανε πολλὲς ἀντιρροήσεις ποὺ θὰ ἐξετάσουμε τώρα.

Γ

ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΑΥΤΗΣ ΚΑΙ ΑΠΑΝΤΗΣΗ Σ' ΑΥΤΕΣ.

Ἡ πρώτη ἀντίρρηση ἐναντίον τῆς δυνατότητας τῆς ἰδέας τῆς ἐνδόμυχῆς μας ἀρεστῆς στὸ Θεὸ ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ ἐξῆς. Ὁ νόμος λέει : «Ἔστέ τέλειοι ὡσπερ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι.» γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ υἱοῦ τοῦ

ταὶ ὅτι κα' ἡ αἰτία ἢ ἴδια (τοῦ φυτοῦ, τοῦ κόσμου γενικὰ) εἶναι λογικὴ· γιὰτὶ εἶναι λογικὴ ὄχι ἐπειδὴ ἐγὼ ἔκανα αὐτὴν τὴν ἀναλογία, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι αἰτία καὶ ὡς αἰτία εἶναι λογικὴ. Μεταξὺ τῆς σχέσεως ἑνὸς σχήματος μὲ τὴν ἐννοίαν του, καὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἴδιου σχήματος τῆς ἐννοίας μὲ τὸ πρῶγμα τὸ ἴδιον, δὲν ὑπάρχει ἀναλογία μὰ τεράστιον πῆδημα (μετὰ β-α-σ-ι-ς ε-ἰ-ς ἄ-λ-λ-ο-γ-έ-ν-ο-ς), ποὺ ἄδηγεῖ στὸν ἀνθρωπομορφισμό.

Θεοῦ πὸν πρέπει νάχουμε γιά πρότυπο. Ἡ ἀπό-
 σταση ὅμως τοῦ καλοῦ πὸν πρέπει νά κάνουμε ἀπ'
 τὸ κακὸ πὸν πρέπει ν' ἀποφύγουμε εἶν ἄπειρη, καί,
 ὅσον ἀφορᾷ τὴν πράξη, δηλαδὴ τὴ συμφωνία τῆς
 ζωῆς μας μὲ τὴν ἱερότητα τοῦ νόμου, δὲν μπορούμε
 νὰ τὴ φτάσουμε. Κι' ὅμως ἡ ἠθικὴ κατάσταση τοῦ
 ἀνθρώπου πρέπει νὰ συμφωνεῖ μ' αὐτὴ. Πρέπει
 λοιπὸν νὰ βρῖσκεται στὴ σκέψη, στίς γενικὲς
 καὶ καθαρὲς ἀρχὲς τῆς συμφωνίας τῆς δια-
 γωγῆς μ' αὐτόν, σὰν τὸ σπέρμα ἀπ' τὸ ὁποῖο ἀνα-
 πτύσσεται κάθε καλὸ, σκέψη πὸν προέρχεται ἀπ' ἕνα
 ἅγιο στοιχεῖο, πὸν παραδέχτηκε ὁ ἄνθρωπος στὴν
 ἀνωτάτη του ἀρχή. Ἡ μεταβολὴ τῆς σκέψεως
 πρέπει νάβῃ δυνατὴ ἀφοῦ εἶναι καθήκον. Ἡ δυσ-
 κολία συνίσταται στὸ πῶς μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ ἡ
 σκέψη γιά τὴν πράξη, πὸν σὲ κάθε περίπτωση (ὄχι
 γενικά, μὰ σὲ κάθε σημεῖο) εἶν ἑλλιπής. Ἡ ἀνα-
 σκευὴ τῆς ἀντιρρήσεως αὐτῆς στηρίζεται στὸ ἐξῆς:
 ἡ τελευταία, σὰ μιά διαρκὴς πρόοδος ἀπ' τὸ ἐλατ-
 τωματικὸ καλὸ στὸ καλύτερο, κατὰ τὴν ἐκτίμη-
 σὴ μας, στὴν ὁποία περιοριζόμαστε κατ' ἀνάγκην ἀπ'
 τοὺς χρονικοὺς ὅρους ὅσον ἀφορᾷ τίς ἔννοιες τῆς
 σχέσεως τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, μένει
 πάντα ἑλλιπής: ὥστε πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ καλὸ
 κατὰ τὸ φαινόμενο, δηλαδὴ κατὰ τὴν πράξη, πὸς
 εἶναι σὲ κάθε περίπτωσιν ἀνεπαρκὲς γιά ἕνα ἱερὸ
 νόμο· μπορούμε ὅμως νὰ θεωρήσουμε πὸς ἡ διαρκὴς
 πρόοδος του πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς συμφωνίας
 μὲ τὸν τελευταῖο μπορεῖ, ἐξ κτίσεως τῆς σκέψεως ἀπ'
 τὴν ὁποία προέρχεται καὶ ἡ ὁποία εἶναι ὑπερφυσι-
 κή, νὰ κριθεῖ ἀπὸ ἕνα καρδιογνώστη μὲ τὴ κα-
 θαρῆ διανοητικὴ του ἀντίληψη σὰν ἕνα τέλειο σύ-
 νολο καὶ κατὰ τὴν πράξη (τὴ ζωὴ) ἀκόμα (!) κι'

1) Δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε πὸς αὐτὸ δὲ θέλει νὰ
 πεῖ πὸς ἡ σκέψη αὐτὴ πρέπει νὰ κάνει καλὴ τὴν ἑλ-

ἔτσι ὁ ἄνθρωπος, παρ' ὅλη τὴ διαρκῆ του ἀποτελεσματικότητα μπορεῖ νὰ περιμένει νὰν ἄρεστός στὸ Θεό, ὅποτεδήποτε κι' ἂν κοπεῖ τὸ νῆμα τῆς ζωῆς του.

Ἡ δευτέρη ἀντίρρηση πού παρουσιάζεται ὅταν τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν πὸν τείνει πρὸς τὸ καλὸ, τὸν ἐξετάσουμε ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἠθικῶς καλὸ αὐτὸ καθ'ἑαυτό, ἐν σχέσει μὲ τὴ θεία καλωσύνη, ἀναφέρεται στὴν ἠθικὴ εὐδαιμονία, μὲ τὴν ὁποία δὲν ἐννοεῖται ἡ ἐξασφάλιση μιᾶς διαρκοῦς κατοχῆς τῆς εὐχαριστήσεως ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη, (ἀπελευθέρωση ἀπ' τὰ κακὰ καὶ διαρκῆς αὐξηση τῶν καλῶν), ὡς φυσικῆς εὐχαριστήσεως, ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησις κι' ἡ διατήρησις μιᾶς σκέψεως πού προχωρεῖ διαρκῶς στὸ καλὸ (καὶ δὲν ξαναπέφτει στὸ κακὸ) γιατί ἡ διαρκῆς ἐπιδίωξις τοῦ βασιλείου τοῦ Θεοῦ, εἶναι, ἂν εἴμαστε βέβαιοι πὼς ἡ σκέψις αὐτὴ δὲ μεταβάλλεται μὰ μένει σταθερὴ, τὸ ἴδιο σὰ νὰ κατείχαμε κιόλας τὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος πὸν σκέπτεται ἔτσι ἔχει τὴν πεποίθησι πὼς ἢ ἀποκτήσει καὶ τὸ ὑπόλοιπο (ὅσον ἀφορᾷ τὴ φυσικὴ εὐδαιμονία).

Θὰ μπορούσε κανένας νὰ παρατηρήσει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸν πὸν φροντίζει γιὰ τὶς ἐπιθυμίες του πὼς ὅποιος ἔχει μιὰ σκέψις τόσο καθαρὴ, ὅσο χρειάζεται, θὰ αἰσθανθεῖ καὶ μόνος του πὼς δὲν μπορεῖ νὰ πέσει τόσο χαμηλὰ ὥστε νὰ παραδεχτεῖ καὶ πάλι τὸ κακὸ, μόνον πὸν τὰ πράγματα εἶν ἀμφίβολα ὅταν πρόκειται γιὰ αἰσθήματα ποῦχουν μιὰ

λειψὴ τοῦ καθήκοντος δηλαδὴ τὸ πραγματικὸ κακὸ (μάλιστα προϋποτίθεται πὼς ἡ ἠθικὴ κατάστασις πὸν ἄρεστὴ Θεὸ συναντᾶται πραγματικὰ στὸν ἄνθρωπο), ἀλλὰ πὼς ἡ σκέψις ποῦχει τὴ θέση ὀλόκληρης τῆς διαρκοῦς αὐτῆς προσεγγίσεως. ἀντικαθιστᾷ μόνον τὴν ἔλλειψι πὸν δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ χρονικὰ ἀπ' τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὄντος, (γιατί δὲν εἶναι κανεὶς ἐκεῖνο ἀκριβῶς πὸν θέλει) ὅσον ἀφορᾷ τὶς παραβάσεις πὸν συμβαίνουνε σ' αὐτὴν τὴν πρόοδο, θὰ τὶς ἐξετάσουμε ὅταν ἀνασκευάσουμε τὴν τρίτη ἀντίρρηση.

δῆθεν ὑπερφυσική καταγωγή· πουθενὰ ἄλλοῦ δὲ γελιέται κανεὶς εὐκολώτερον παρὰ ὅσον ἀφορᾷ ὅ,τι βοηθάει τὸν ἄνθρωπο νὰ σχηματίσει καλὴ ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Καὶ φαίνεται πὼς δὲν εἶναι σωστό νὰ ἐνθαρρύνουμε τὸν ἄλλον σὲ μιὰ τέτοια πεποίθηση, ἀλλὰ εἶναι πολὺ σωστότερο (ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως) νὰ τὸν κάνουμε εὐτυχῆ μὲ φόβο καὶ τρόμο (μιὰ λέξι, πὺν ἂν παρανοηθεῖ, μπορεῖ νᾶχει τὰ χειρότερα ἀποτελέσματα)· μόνο πὺν χωρὶς καμμιὰ πεποίθηση στὴ σκέψη πὺν ἀνελάβαμε, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μείνουμε σταθεροί. Ἐλλὰ ἡ πεποίθηση αὐτὴ δὲν εἶν ἀνάγκη νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα γλυκὸ ἢ θλιβερὸ ὄνειροπόλημα, ἀλλὰ ἀπ' τὴ σύγκριση τῆς περασμένης ζωῆς μὲ τὴν πρόθεση.— Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος πὺν, ἀπ' τὸν καιρὸ πὺν παρέλαβε τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ καλοῦ, καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια μιᾶς ζωῆς ἀρκετὰ μεγάλης, βλέπει ὅτι οἱ ἀρχὲς αὐτὲς ἐπέδρασαν πάνω στὶς πράξεις, δηλαδὴ πάνω στὴ διαγωγή του, πὺν γίνεται ὅλο καὶ καλύτερον, κι' εἶσαι μόνο κατὰ πιθανότητα μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ σκέψη του διορθώθηκε ριζικά, μπορεῖ παρ' ὅλ' αὐτὰ νὰ ἐλπίζει λογικὰ πὼς, ἐπειδὴ οἱ πρόοδοι τέτοιου εἴδους αὐξάνουνε, ὅταν εἶναι καλές, τὴ δύναμη πρὸς τὶς ἐπόμενες, δὲ θ' ἀφίσει ὅσο ζεῖ στὴ γῆ τὸ δρόμο αὐτόν, ἀλλὰ θὰ προχωρεῖ ὅλο καὶ περισσότερο, καὶ μάλιστα, ὅταν ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ ζωὴ ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη, θὰ προχωρεῖ, ἂν καὶ καθὼς φαίνεται κάτω ἀπὸ ἄλλες περιστάσεις, πάντοτε σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες ἀρχὲς, καὶ θὰ πλησιάζει ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ἀφθαστο τέρας τῆς τελειότητος, γιατί, ὕστερα ἀπὸ κείνο πὺν παρατήρησε στὸν ἑαυτό του, μπορεῖ νὰ θεωρήσει πὼς ἡ σκέψη του διορθώθηκε ριζικά. Ἀπεναντίας ἐκεῖνος πὺν παρ' ὅλες τὶς ἐπιειλημμένες προσπάθειες νὰ γίνεῖ καλὸς δὲν ἤυρε ποτὲ πὼς μένει σταθερὸς στὴν ἀπόφασή αὐτὴ, ἐκεῖ-

νος πού διαρκῶς ξαναπέφτει στο κακό, ἢ μάλιστα παρατηρεῖ πὼς ὅσο πάει καὶ πέφτει ἀπ' τὸ κακό στο χειρότερο, ὄλο καὶ βαθύτερα, δὲν μπορεῖ ἐννοεῖται νὰ ἐλπίζει πὼς, ἂν μπορούσε νὰ ζήσει δῶ κάτω ἀκόμα περισσότερο, ἢ ἂν τὸν περίμενε μιὰ μέλλουσα ζωὴ, θὰ γινότανε καλύτερος, γιατί πρέπει νὰ θεωρεῖ πὼς τὸ κακό ἔχει ριζώσει στερεὰ στὴ σκέψη του. Ὁ πρῶτος βλέπει ἓνα ἀτέλειωτο ἀλλὰ εὐτυχές μέλλον, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἓνα μέλλον ἐλεινότητά βλέπουνε δηλαδή μιὰ εὐτυχῆ ἢ δυστυχῆ αἰωνιότητα· αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις εἶναι δυνατὸν νὰ βιάψουνε τὸν πρῶτον ὅσον ἀφορᾷ τὴ σταθερότητά του στο καλό, καὶ τὸ δεύτερο ὅσον ἀφορᾷ τὸ ξύπνημα τῆς συνειδήσεώς του, χωρὶς κατ' ἀνάγκη νὰ ἔπεται, πὼς πρέπει νὰ προϋποθέσουμε ἀντικειμενικὰ μιὰ αἰωνιότητα τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τύχη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε γιὰ δόγμα (1), γιατί μ' αὐτὲς τὶς δῆθεν

1. Μεταξὺ τῶν ἐρωτήσεων ἐκείνων, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἐκεῖνος πού ρωτᾷει δὲν μπορεῖ, κι' ὅταν ἀκόμα τοῦ δοθεῖ ἡ ἀπάντηση, νὰ βγάλει κανένα συμπέρασμα (καὶ πού μπορούμε γι' αὐτὸ νὰ τὶς ὀνομάσουμε παιδικὲς ἐρωτήσεις) εἶναι κι' ἡ ἐρώτηση ἂν οἱ τιμωρίες τῆς κολάσεως τελειώνουνε κάποτε ἢ εἶναι αἰώνιες. Ἐὰν διδάσκαμε πὼς συμβαίνει τὸ πρῶτο, τότε θὰ ὑπῆρχε ὁ φόβος μήπως πολλοὶ (ὅπως ὄλο ὅσοι πιστεύουνε στο καθαρήριο πῦρ, ἢ ὁ ναύτης ἐκεῖνος τῶν ταξειδιῶν τοῦ Μοῦρ) λέγανε: «ὅσο καὶ νὰ βαστήξουνε, κάποτε θὰ τελειώσουν». Ἐὰν πάλι παραδεχόμαστε τὸ δεύτερο, κι' ἂν τὸ θεωρούσαμε γιὰ δόγμα, θὰ μπορούσε κανεὶς κι' ὕστερα ἀπ' τὴν πιὸ ἄσωτη ζωὴ, νὰχει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπολύτης ἀτιμωρησίας. Γιατί, ὅταν ὕστερα ὁ ἁμαρτωλὸς μετανοήσει στο τέλος τῆς ζωῆς του, ὁ πνευματικὸς πού θάρθει γιὰ νὰ τὸν συμβουλευεῖ καὶ νὰ τὸν παρηγορήσει, θάρθει πὼς εἶναι σκληρὸ κι' ἀπάνθρωπο νὰ τοῦ πεῖ πὼς θὰ τιμωριεῖται αἰώνια, κι' ἐπειδὴ δὲ χωράει τίποτα μεταξὺ τῆς αἰώνιας τιμωρίας καὶ τῆς αἰώνιας ἀθώωσης (ἀλλὰ ἢ θὰ τιμωριεῖται διαρκῶς ἢ δὲ θὰ τιμωρηθεῖ καθόλου) θὰ τοῦ δώσει ἐλπίδες γιὰ τὸ δεύτερο, θὰ τοῦ ὑποσχεθεῖ δηλαδή πὼς θὰ γίνεῖ ἓνας ἀνθρώπος ἀρεστὸς στο Θεό· ἐπειδὴ τότε δὲν ὑπάρ-

γνώσεις και γνῶμες ὁ ὀρθὸς λόγος περνάει τὰ ὅρια.
Ὡστε ἡ καλὴ καὶ καθαρὴ σκέψη ποὺ ξέρει κανεῖς
πὼς ἔχει, ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε καλὸ πνεῦμα
ὀδηγεῖ στὴν πελοίθηση, στὴ σταθερότητα καὶ τὴν

χει καιρὸς ν' ἀρχίσει κανεῖς μιὰ καινούργια ζωὴ, καὶ φτάνουν
οἱ ὁμολογίες μετανοίας, τὰ σύμβολα πίστεως κι' ἡ ὑπόσχεση μιᾶς
καινούργιας ζωῆς, ἂν εὐτύχαινε ν' ἀναβληθεῖ ὁ θάνατος του.
Αὐτὸ εἶνε τὸ ἀναπόφευκτο ἐπακολούθημα ὅταν ἔχουμε γιὰ
δόγμα πὼς ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου στὴ μέλλουσα ζωὴ εἶναι γιὰ
πάντα σύμφωνη μὲ τὴ ζωὴ ποὺκανε στὴ γῆ, κι' ὅταν
δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸ ἄτομο νὰ σχηματίζει ἀπ' τὴν τωρινὴ
τοῦ ἠθικὴ κατάστασι μιὰ ἔννοια τῆς μέλλουσας ζωῆς, καὶ
νὰ προβλέψει μόνον τὸ οὐ πριά θάνατι τὰ ἐπακολούθημα
τῆς τωρινῆς του ζωῆς : γιατί ὅταν δὲν ξέρει κανένας πόσο
θὰ κρατήσει ἡ κυριαρχία τοῦ κακοῦ πάνω σ' αὐτόν, τὸ
ἠθικὸ ἀποτέλεσμα (δηλαδὴ πὼς θὰ προσπαθήσει, ὅσο
μπορεῖ μὲ ἐπανάρθωσι ἢ μὲ ἀντικατάστασι τῶν ἀποτελε-
σμάτων ὥστε ὁ,τι ἔχει γίνοι, νάβαι σὰ νὰ μὴν ἔχει γίνοι,
καὶ μάλιστα θὰ προσπαθήσει ὥστε αὐτὸ νὰ συμβεῖ πρωτοῦ
πεθάνει) θάβαι τὸ ἴδιο ποὺ θάβαι καὶ ἂν περιμενε μιὰ
αἰώνια τιμωρία : ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν ἔχει τὰ ἐλαττώματα
τῆς ἄλλης (ποὺ ἐξ ἄλλου δὲ στηρίζεται οὔτε στὸν ὀρθὸ
λόγο οὔτε στὴν Ἁγία Γραφή) : ἐπειδὴ ὁ κακὸς ἄνθρωπος
λογαριάζει ἐνόσω βρίσκεται ἀκόμα στὴ ζωὴ τὴν εὐκολὴ
αὐτὴ συχώρησι, ἢ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του νομίζει πὼς
ἔχει νὰ κάνει μόνον μὲ τις ἀξιώσεις τῆς οὐράνιας δικαιοσύ-
νης, ποὺ μπορεῖ νὰ εὐχαριστήσῃ μὲ λίγες λέξεις, ἐνῶ ἀδια-
φορεῖ τελείως γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων (κι' ὁ
τρόπος αὐτὸς τῆς ἐξιλεώσεως εἶναι τόσο συνειθισμένος ὥστε
δὲν ἀκούμε ποτὲ ἓνα παράδειγμα τοῦ ἐναντίου). Ἄν ὁμοι-
ῶς ὑποθέσει κανένας πὼς τὸ λογικὸ του κρίνει πολὺ ἐπιεικῶς
ἀκούγοντας τὴ συνείδησι, ἔχει, καθὼς νομίζω, μεγάλο λάθος.
Γιατὶ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ λογικὸ του εἶναι ἐλεύθερο καὶ μάλιστα
πρέπει νὰ μιλήσῃ γι' αὐτόν (γιὰ τὸν ἄνθρωπο), κρίνει ἀπό-
λυτα, κι' ἂν σὲ μιὰ τέτοια κατάστασι πεῖ κανένας πὼς εἶ-
ναι τουλάχιστον δυνατόν, νὰ βρεθεῖ σὲ λίγο μπροστὰ σ' ἓνα
δικαστὴ, τότε πρέπει ν' ἀφεθεῖ τελείως στὴ δικὴ του
κρίσι, ποὺ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, θὰ τὸν κρίνει μὲ κάθε
αὐστηρότητα. Θὰ προσθέσω σ' αὐτὰ δυὸ παρατηρήσεις ἀκό-
μα. Ἐκεῖνο ποὺ λένε συνήθως, πὼς ὅταν τὸ τέλος
εἶναι καλὸ, ὁ λαὸς εἶναι καλὰ μπορεῖ νὰ χρησι-
μοποιηθεῖ καὶ στὴν ἠθικὴ, ἀλλὰ μόνον ὅταν, ἅμα λέμε κα-
λὸ τέλος, ἐννοοῦμε νὰ γίνοι ὁ ἄνθρωπος ἠθικῶς καλός.

Ξιμοινή, ἂν καὶ ἐμμέσως, μόνο, κι' εἶν ὁ παρηγορητῆς (ὁ παράκλητος), ὅταν μᾶς κάνει νᾶχουμε τὸ νοῦ μας στὰ παραστρατήματα. Εἶν ἀδύνατο ὁ ἄνθρωπος νᾶναι βέβαιος ὅσον ἀφορᾷ αὐτό, καὶ μάλιστα ἢ

Ἄλλὰ ἀπὸ πού θὰ τὸ καταλάβουμε αὐτό, ἀφοῦ δὲν μπορούμε νὰ τὸ συμπεράνουμε παρὰ μόνο ἀπ' τὴν κατοπινὴ ζωὴ, κι' ἀφοῦ αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σιὸ τέλος τῆς ζωῆς του; εὐκολώτερα μπορούμε νὰ παραδεχτοῦμε τὸ ρητὸ αὐτὸ ἀπὸ ἀπόψεως εὐδαιμονίας. ἀλλὰ κι' αὐτὸ μόνο ὅταν τὸ σημειῶ ἐκεῖνο, ἀπ' τὸ ὁποῖο κυττάμε τὴ ζωὴ μας, δὲν εἶν ἡ ἀρχὴ τῆς τελευταίας ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς. Τὰ παλαιώτερα ἐλαττώματα δὲ μᾶς κάνουν καμμιὰ θλιβερὴ ἐντύπωση, ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ εὐχαρίστηση, πού μᾶς κάνει νὰ καταλάβουμε ἀκόμα καλύτερα τὴν εὐτυχία πού πλησιάζει γιὰτι οἱ εὐχαριστήσεις κι' οἱ πόνοι (ἐπειδὴ ἀνήκουνε στὴν αἴσθησι), εἶναι χρονικὰ ἀπομακρυσμένα, καὶ δὲ σχηματίζουν ἓνα σύνολο με τὴν τωρινὴ ζωὴ, ἀλλὰ περιορίζονται στὴν ἐπόμενη. Ἄν ὅμως χρησιμοποιήσουμε τὸ ρητὸ αὐτὸ γιὰ νὰ κρίνουμε τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς πούκανε ὡς τώρα τὸ άτομο, ὁ ἄνθρωπος θάχε μεγάλο ἄδικο, νὰ κρίνει πὼς εἶναι τὸ ἴδιο ὅς νᾶχε, ὅσο ἦτανε στὴ γῆ μιὰ καλὴ διαγωγή. Γιὰτι τὸ ἠθικὸς ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο τῆς σκέψεως, κατὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κριθεῖ ἡ ζωὴ του, δὲν εἶναι (ἐπειδὴ εἶναι ὑπερφυσικὸ) τέτοιου εἶδους ὥστε ἡ ὑπαρξὴ του νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πὼς εἶνε δυνατόν νὰ διαιρεθεῖ σὲ χρονικὰς περιόδους, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν ἀπόλυτη μονάδα, κι' ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε τὴ σκέψη παρὰ μόνο ἀπ' τίς πράξεις (γιὰτι αὐτὲς εἶν ἐκδηλώσεις τῆς), γι' αὐτὸ ἡ ζωὴ πρὸς τὸ σκοπὸ τοῦ ὑπολογισμοῦ αὐτοῦ θεωρεῖται σὰ *χρονική μονάδα*, σὰ *σύνολο*. ἐπειδὴ τότε οἱ μομφές τοῦ πρώτου μέρους τῆς ζωῆς (πρὶν ἀπ' τὸ διόρθωμα) ἔχουν τὴν ἴδια ἔντασι, ὅσο κι' ἡ ἐπιδοκιμασίς τοῦ δευτέρου. Τέλος με τὴ διδασκαλία ἐκείνη πού διδάσκει γιὰ τὴ διάρκεια τῆς τιμωρίας σ' ἓναν ἄλλον κόσμο, σχετίζεται πολὺ καὶ μιὰ ἄλλη πού λέει πὼς ὅλα τ' ἁμαρτήματα συχωριῶνται, πὼς ὁ λογαριασμὸς ἔχει ἐξοφληθεῖ με τὸ θάνατο, καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει πὼς ἔχει θ' ἀποζημιωθεῖ γιὰ ὅ,τι δὲν ἔχει πάρει ἐδῶ. Ἄλλὰ κι' ἡ διδασκαλία αὐτὴ, ὅπως κι' ἡ προηγούμενη δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ γιὰ δόγμα, μὰ εἶναι ἓνα ἀπλό ἀξίωμα, με τὸ ὁποῖο ὁ πρακτικὸς ὀρθὸς λόγος λέει ὅτι δὲν ξέρει τίποτα γιὰ τὸ ὑπερφυσικὸ. Λέει δηλαδὴ : μόνο ἀπ' τὴ διαγωγὴ μας μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἂν εἴμαστε

ββαιότητα εἶν ἠθικῶς ἀνυπόφορη. Γιατὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς δὲν μπορούμε νὰ στηρίξουμε τὴν πεποίθησή μας στὴν ἄμεση συνείδηση τῆς σταθερότητας τῶν σκέψεών μας, γιατί δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε τὶς τελευταῖες· μόνο ἀπ' τὰ ἀποτελέσματά τους μπορούμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ γνώμη γι' αὐτές· ἀλλὰ ἡ γνώμη αὐτή, ἐπειδὴ βγαίνει ἀπ' τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς καλῆς ἢ τῆς κακῆς σκέψεως, δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὴν ἔντασή τους, ἰδίως ὅταν κανένας νομίζει ὅτι ἐδιώρθωσε τὴ σκέψη του, ἐπειδὴ πλησιάζει τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, καὶ τότε λείπουν οἱ ἐμπειρικὲς ἐκείνες ἀποδείξεις τῆς ὀρθότητος τῶν σκέψεων, γιατί δὲ μένει ἀκόμα καιρὸς γιὰ νὰ ζήσει καὶ νὰ στηρίξει τὴν κρίση του· καὶ τ' ἀναπόφευκο ἀποτέλεσμα τῆς λογικῆς κρίσεως τῆς ἠθικῆς του καταστάσεως εἶν ἡ ἀπελπισία :

Ἡ τρίτη ἀντίρρηση, ποὺ φαίνεται πὼς εἶναι κι' ἡ σπουδαιότερη, καὶ ποὺ κάνει ὥστε κάθε ἀνθρώπος, κι' ἂν ἀκόμα ἔχει τραβήξει τὸν καλὸ δρόμο, δὲν ἐπιδοκιμάζει τὴν κρίση τῆς ἐπίγειας διαγωγῆς του ἀπὸ ἴνα θεῖο δικαστήριον, εἶν ἡ ἐξῆς. Ἐχει ἡ δὲν ἔχει τώρα ὁ ἀνθρώπος μιὰ καλὴ σκέψη, καὶ μάλιστα ὅσοδῆποτε σταθερὸς κι' ἂν εἶναι σ' αὐτή, κι' ἄς ἔχει μιὰ διαγωγή ὅσοδῆποτε καλή, ἔχει πάντως ξεκινήσει ἀπ' τὸ κακό, κι' αὐτὸ δὲν

ἀρεστοὶ στὸ θεὸ ἢ ὄχι, κι' ἐπειδὴ ἡ διαγωγή μας βασταίει ὅσο κι' ἡ ζωὴ μας, δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τὸ λογαριασμὸ ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἔλεγε ἂν ἔχουμε δίκην ἢ ἀδίκον. Γενικά, ὅταν ἀντὶ νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν κρίση μας στὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς γνώσεως τῶν ὑπερφυσικῶν πραγμάτων, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε, τὴν περιορίζουμε στὰ φυσικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀρχοῦνται μὲ τὴν καλύτερη πρακτικὴ χρησιμοποίησή τους, τότε σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ ἀνθρώπινη σοφία θὰ βρισκότανε σὲ καλύτερη κατάσταση, κι' ἡ ἠθικὴ δὲ θάχε νὰ φοβηθεῖ τίποτα ἀπὸ ἀβάσιμες σοφιστεῖες.

είναι δυνατόν νά τοῦ συχωρευθεῖ. Δέν μπορεί νά θεωρήσει, πῶς ἐπειδὴ δέν κάνει καμμιά ἁμαρτία ὕστερα ἀπ' τὴ μεταβολὴ τῆς καρδιάς του, οἱ παληότερες ἁμαρτίες ἔχουν ἀναπληρωθεῖ, οὔτε πῶς ἐπειδὴ τώρα ἔχει καλὴ διαγωγή, τὸ καλὸ ποῦκανε εἶναι περισσότερο ἀπ' τὸ κακό, κι' ἔτσι τὸ κακό τοῦ συχωριέται, γιὰ τὸ καθῆκον του εἶναι νά κάνει πάντα τόσο καλὸ ὅσο μπορεί. Τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ ἁμάρτημα πού γίνηκε πρὶν ὁ ἄνθρωπος κάνει τίποτα καλό, ποῦν ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού ὠνομάσαμε (στὸ πρῶτο μέρος) ριζικὸ κακό, καὶ τίποτα περισσότερο, δέν μπορεί, καθὼς ἀντιλαμβανόμαστε μὲ τὸν ἀρθρὸ λόγο, νά ξεπληρωθεῖ ἀπὸ ἄλλον ἄνθρωπο· γιὰ δέν εἶναι ὑποχρέωση μεταβιβάσιμη, πού μπορεί δηλαδή νά μεταβιβαστεῖ σ' ἕναν ἄλλον, σάν τὸ χρηματικὸ χρέος (γιὰ τὸ ὁποῖο δέν ἐνδιαφέρεται ὁ πιστωτὴς ἂν θὰ πληρωθεῖ ἀπὸ τὸν χρεώστη ἢ ἀπὸ ἕναν ἄλλον)· ἀλλὰ εἶναι προσωπικὴ ὑποχρέωση, πού δέν μπορεί νά ξεπληρωθεῖ παρὰ μόνο ἀπ' τὸν πταίστη, κι' ὄχι ἀπ' τὸν ἀθῶο, ὅσοδήποτε μεγαλόκαρδος κι' ἂν εἶν ὁ δεύτερος, κι' ἂν ἀκόμα θέλει ν' ἀναλάβει αὐτὸς τὴν ὑποχρέωση. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἠθικῶς κακό (ἢ παράβαση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς θείας ἐντολῆς, πού λέγεται ἁμάρτημα) φέρνει, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνωτάτου νομοθέτη, πού βλάπτεται ἔτσι ἡ ἐξουσία του (γιὰ τὴ σχέση αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ὑπέροχο ὃν δέν ξέρουμε τίποτα), ὅσο ἐπειδὴ ὑπάρχει γενικῶς στὴ σκέψη μας καὶ στὶς ἀρχές μας τὸ κακό (ὡς γενικὲς ἀρχὲς ἐν συγκρίσει μὲ τὶς διάφορες παραβάσεις), ἐπακολουθεῖ μιὰ ἀπειρία προσβολῆς τοῦ νόμου, συνεπῶς τὸ ἁμάρτημα (ἂν καὶ δέν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τ' ἀνθρώπινα δικαστήρια, πού παίρνουν ὑπ' ὄψη μόνο τὰ διάφορα ἐγκλήματα, δηλαδή μόνο τὶς πράξεις, κι' ὄχι τὴ γενικὴ σκέψη), γι' αὐτὸ πρέπει

κάθε ἄνθρωπος νὰ περιμένει αἰώνια τιμωρία κι' ἀποβολὴ ἀπ' τὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀπάντηση στὴν ἀντίρρηση αὐτὴ στηρίζεται στὸ ἔξης : ἡ ἀπόφαση ἐνὸς καρδιογνώστη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὼς βγαίνει ἀπ' τὴ γενικὴ σκέψη τοῦ κατηγορουμένου κι' ὄχι ἀπ' τὶς ἐκδηλώσεις της, δηλαδὴ ἀπ' τὶς πράξεις τὶς σύμφωνες ἢ ἀντίθετες στὸν ἠθικὸ νόμο. Ἐδῶ ὅμως προϋποτίθεται στὸν ἄνθρωπο μιὰ καλὴ σκέψη ποῦναι δυνατώτερη ἀπ' τὸ κακὸ στοιχεῖο ποῦχε πρῶτα ἐξουσία πάνω σ' αὐτόν, καὶ τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἠθικὸ ἐπακολούθημα τοῦ κακοῦ στοιχείου, ἢ τιμωρία δηλαδή, (μ' ἄλλα λόγια, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δυσαρέσκειας τοῦ Θεοῦ ἀπέναντι τοῦ ὑποκειμένου) μπορεῖ νὰ συμβεῖ τώρα πού ὑπάρχει ἡ κατάσταση τῆς διορθωμένης σκέψεως, κατάσταση κατὰ τὴν ὁποία εἶν ἀντικείμενο τῆς θείας εὐαρέσκειας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐρώτηση ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν πρὶν ἀπ' τὴ μεταβολὴ τῆς σκέψεως, ἢ τιμωρία ποῦπρεπε νὰ ἐπιβληθεῖ, συμβιβάζεται μετὰ τὴ θεῖα δικαιοσύνη ἢ ὄχι (καὶ κανένας δὲν ἀμφιβάλλει πὼς συμβαίνει τὸ πρῶτο), γι' αὐτὸ πρέπει (στὴν ἔρευνα αὐτῆ) νὰ μὴ θεωρηθεῖ πὼς ἔχει γίνεαι πρὶν ἀπ' τὸ διόρθωμα. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἔγινε καὶ μετὰ τὸ διόρθωμα, γιατί ὁ ἄνθρωπος ζεῖ τώρα μιὰ καινούργια ζωὴ κι' εἶναι ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη καινούργιος ἄνθρωπος κι' εἶναι πιὸ ἀρεστὸς στὸ Θεό· πάντως ὅμως πρέπει νὰ ἰκανοποιηθεῖ ἡ ἀνωτάτη δικαιοσύνη, μπροστὰ στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ, ἕνας πού πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ, νὰ περάσει ἀτιμώρητος, Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τιμωρία δὲν μπορεῖ νὰ γίνεαι οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ ἀπ' τὴ μεταβολὴ τῆς σκέψεως, κι' ἐπειδὴ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐκτελεσθεῖ, πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἀποφασίζεται κι' ἐκτελεῖται τῇ στιγμῇ ἀκριβῶς τῆς μεταβολῆς. Πρέπει λοιπὸν νὰ δοῦμε ἂν ὁ ἄνθρωπος πού μεταβάλλει τὴ σκέψη του πρὸς τὸ καλὸ θεωρεῖ πὼς στῆ

στιγμή τῆς μεταβολῆς περιλαμβάνονται οἱ δίκαιες ἐκείνες τιμωρίες (1) μετὰ τῆς ὁποίας ἱκανοποιεῖται ἡ θεία δικαιοσύνη. Ἡ μεταβολή τῆς σκέψεως εἶναι μιὰ ἀπομάκρυνση ἀπ' τὸ κακό, καὶ μετάβαση στὸ καλό, ἀφίνουμε δηλαδὴ τὸν παλιὸν ἄνθρωπο καὶ γινόμεσθε καινούργιος ἄνθρωπος, ἐπειδὴ γιὰ νὰ ζήσῃ κανένας σύμφωνα μετὰ τὶς ἐντολὰς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πρέπει ἢ αἰτία τῆς ἁμαρτίας (συνεπῶς κι' ὅλες οἱ τάσεις ποὺ μᾶς ὀδηγοῦνε στὴν ἁμαρτία) νὰ χεῖ προηγουμένως ἐξαφανισθεῖ. Ἀλλὰ στὴ μεταβολή τῆς σκέψεως (ὡς διανοητικοῦ καθορισμοῦ) δὲν περιλαμβάνονται διὸ ἠθικὲς πράξεις χωρισμένες ἀπὸ μιὰ διάμεση περίοδο, ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἐνιαία πράξις, ἔτιδὴ ἢ ἐγκατάλειψη τοῦ κακοῦ εἶναι δυνατὴ μόνο μετὰ τὴν καλὴ σκέψιν ποὺ προκαλεῖ τὴν εἴσοδο στὸ

1) Ἡ ὑπόθεσις πὼς πρέπει νὰ θεωρήσουμε, πὼς ὅλες οἱ δυστυχίαι ποὺ συμβαίνουνε στὸν κόσμον, εἶναι τιμωρίες προηγουμένων παραβάσεων, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἐπινοήθηκε γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἰδέα τῆς θείας δίκης ἢ ἡ λατρεία (γιατὶ εἶναι πολὺ κοινὴ, καὶ δὲν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἔγινε γιὰ λόγους τεχνικοῦς) ἀλλὰ καθὼς φαίνεται ἔχει μεγάλη σχέση μετὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τείνει νὰ συσχετίσῃ τὴν πορεία τῆς φύσεως μετὰ τοὺς ἠθικοὺς νόμους, κ' ὀδηγεῖ στὴ σκέψιν πὼς πρέπει νὰ γίνουμε πρῶτα καλοὶ ἄνθρωποι κι' ὕστερα νὰ ζητᾶμε νὰ γλυτώσουμε ἀπ' τὶς δυστυχίαι τῆς ζωῆς, ἢ νὰ τὶς ἀντικαταστήσουμε μετὰ μεγαλύτερη εὐτυχία. Γι' αὐτὸ (στὴν Ἁγία Γραφή) ὁ πρῶτος ἄνθρωπος παριστάνεται πὼς καταδικάσθηκε νὰ ἐργάζεται γιὰ νὰ ζεῖ, ἡ γυναῖκα νὰ γεννάει τὰ παιδιά της μετὰ πόνους, κι' οἱ δύο καταδικαστήκανε νὰνε θνήσκω, γιὰ νὰ τιμωρηθοῦνε γιὰ τὴν παράβασίν τους, ἂν καὶ δὲν ἐννοοῦμε, πὼς μπορούσανε ὄντα τέτοιας κατασκευῆς νὰ περιμένουν ἄλλη τύχη. Οἱ Ἰνδοὶ νομίζουνε πὼς οἱ ἄνθρωποι εἶναι πνεύματα (ποὺ λέγονται Ντέβας) φυλακισμένα σὲ σώματα ζώων γιὰ νὰ τιμωρηθοῦνε γιὰ προηγουμένως ἁμαρτίαι, καὶ μάλιστα ἕνας φιλόσοφος ὁ Malebranche ἔλεγε πὼς τ' ὄλογα ζῶα δὲν ἔχουν ψυχὴ καὶ συνεπῶς δὲν αἰσθάνονται γιὰτὶ δὲν μπορούμε νὰ παραδεχθοῦμε πὼς τ' ἄλογα τραβᾶνε τόσα βύσανα «χωρὶς νὰχουνε φάει τὸν ἀπυροειμένον σανό».

καλό. Ὡστε τὸ καλὸ στοιχεῖο περιλαμβάνεται τό-
σο στὸ ἄφημα τῆς κακῆς, ὅσο καὶ στὴν παρα-
δοχὴ τῆς καλῆς σκέψεως, κι' ὁ πόνος πού δι-
καια συνοδεύει τὸ πρῶτο προέροχεται μόνο ἀπ' τὸ
δεύτερο.

Ἡ μετάβασις ἀπ' τῆ διεφθαρμένη σκέψη στὴν
καλὴ εἶναι μιὰ θυσία καὶ μιὰ ἀνάληψη ἓνα σωρὸ
δυστυχιῶν, πού ὁ καινούργιος ἄνθρωπος ἀναλαμβάνει
μέ τῆ σκέψη στὸν υἱὸ τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ ἀπλῶς
γιὰ τὸ καλό· οἱ δυστυχίες ὅμως αὐτὲς ταιριάζουνε
σὰν τιμωρίες, ὅχι σ' αὐτόν, μὰ σ' ἓνα ἄλλο
ἄνθρωπο, στὸν παλῆδ ἄνθρωπο (γιατὶ αὐτὸς ἠθι-
κῶς εἶν ἄλλος). Ὡστε ἂν καὶ φυσικῶς (κατὰ
τὸν ἐμπειρικό του χαρακτήρα, ἂν τὸν θεωρήσουμε
ὑποκείμενο πού ὑποπίπτει στὶς αἰσθήσεις μας) ἔξα-
κολουθεῖ νᾶν ὁ ἴδιος ἄνθρωπος καὶ νὰ ὑπόκειται
στὴν τιμωρία, καὶ σὰν τέτοιος πρέπει νὰ κριθεῖ
ἀπὸ ἴνα ἠθικὸ δικαστήριον, ἄρα κι' ἀπ' τὸν ἑαυ-
τό του, ἐν τούτοις στὴ νέα του σκέψη (ὡς ὄν
λογικὸ) εἶναι μπροστὰ σ' ἓνα θεῖον κριτή, ἠθι-
κῶς, ἄλλος ἄνθρωπος κι' ἡ σκέψη αὐτή, σ' ὄλη
τὴν καθαριότητά της ὅπως ἡ σκέψη τοῦ υἱοῦ τοῦ
Θεοῦ πού παρέλαβε, ἢ, (ἂν προσωποποιήσουμε τὴν
ιδέα αὐτή), ὁ ἴδιος ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἀναλαμβάνει
γι' αὐτόν, καθὼς καὶ γιὰ ὄλους πού πιστεύουνε σ'
αὐτόν (πρακτικὰ), τὸ ἁμάρτημα σὰν ἀντιπρό-
σωπος, ἱκανοποιεῖ σὰν σωτήρας τὴ θεία δικαι-
οσύνη μὲ τὴ πάθη του καὶ τὸ θάνατό του, καὶ σὰ
δικηγόρος τοὺς δίνει τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ δι-
καιωθοῦνε μπροστὰ στὸ δικαστή τους, μόνο πὼς τὰ
βάσανα ἐκεῖνα πού ὁ καινούργιος ἄνθρωπος πρέπει
(ἀφοῦ ὁ παλῆδς πέθανε) ν' ἀναλάβει γιὰ ὄλη του
τῆ ζωὴ (1), παρουσιάζονται στὸν ἀντιπρόσωπο τῆς

1) Κι' ἡ καθαρώτερη ἠθικὴ σκέψη δὲν προκαλεῖ στὸν ἄν-
θρωπο τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ διαρκῆ πρόοδο πρὸς τὴν κα-

άνθρωπότητας σάν όριστικός θάνατος. Ἐδῶ λοιπὸν βρίσκεται τὸ πλεόνασμα ἐκεῖνο πὸν χρειάζοτανε γιὰ ν' ἀντικατασταθεῖ τὸ ἔλλειμμα, καὶ τὸ πλεόνασμα αὐτὸ μᾶς τὸ δίνει ἡ θεία χάρις. Ἐπειδὴ ἔτσι, ἐκεί-

τάσταση ἐκεῖνη στὴν ὁποία θὰν ἀρεστός στὸ Θεό· ἡ πρόοδος αὐτὴ εἶναι πρόοδος κατὰ τὴν πράξη (ποὺ συναντᾶται στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων). Κατὰ τὴν ποιότητα (ἐπειδὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὸς στηρίζεται στὸ ὑπερφυσικὸ) πρέπει καὶ μπορεῖ νὰν ἱερῆ καὶ σύμφωνη μὲ τὸ πρότυπό της· κατὰ τὸ βαθμὸ—ὅπως ἐκδηλώνεται στὶς πράξεις—εἶνε πάντα ἐλαττωματικὴ, καὶ μένει σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπ' τὴν πρώτη. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἐπειδὴ ἡ σκέψη αὐτὴ περιλαμβάνει τὴν αἰτία τῆς διαρκοῦς προόδου πρὸς τὴν ἀναπήρωση τῶν ἐλαττωμάτων, ἀντικαθιστᾶ σὰ διανοητικὴ μονάδα τοῦ συνόλου, τὴν πράξη στὴν τελειότητά της. Ἀλλὰ τώρα τίθεται τὸ ἐρώτημα: μήπως ἐκεῖνος στὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχει τίποτα πὸν νὰ μπορεῖ νὰ καταδικασθεῖ, μπορεῖ νὰ νομίζει πὸς εἶναι δικαιολογημένος, καὶ νὰ θεωρεῖ πὸς τὰ κακὰ πὸν τοῦ συμβαίνουν ὅσο βρίσκεται στὸ δρόμο τῆς προόδου πρὸς τὸ καλὸ, εἶνε τιμωρίες κι' ἔτσι ν' ἀναγνωρίζει πὸς πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ, συνεπῶς πὸς ἡ σκέψη του δὲν ἀρέσει στὸ Θεό; Naί, ἀλλὰ μόνο στὴν ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὸν ὁποῖον ἀπομακρύνεται ὁλοένα. Ἐκεῖνο πὸν στὴν ποιότητα ἐκεῖνη (τοῦ παλινοῦ ἀνθρώπου) τοῦ πρέπει γιὰ τιμωρία (κι' αὐτὸ εἶναι ὅλα τὰ βάσανα καὶ τὰ κακὰ τῆς ζωῆς), αὐτὸ τὸ παίρνει μ' εὐχαρίστηση στὴν ποιότητα τοῦ νέου ἀνθρώπου, ἀπλῶς ἐπειδὴ ἔτσι θέλει ὁ Θεός· ὡστε αὐτὰ δὲ θεωροῦνται πὸς εἶναι τιμωρίες τοῦ νέου ἀνθρώπου ἀλλὰ ὅλα τὰ βάσανα καὶ τὰ κακὰ πὸν τὸν δυσαρεστοῦνε, ποῦπρεπε νὰ καταλογιστοῦνε στὸν παλιὸν ἀνθρώπο σάν τιμωρίες, αὐτὸς τ' ἀναλαμβάνει μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ νέου ἀνθρώπου, σάν ἰσάριθμες ἀφορμὲς τῆς δοκιμασίας καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν καλῶν του σκέψεων· ὥστε ἡ τιμωρία ἐκεῖνη εἶναι ἡ δράση καὶ συγχρόνως ἡ αἰτία τῆς ἐκτελέσεως τῶν καλῶν σκέψεων, συνεπῶς καὶ τῆς εὐχαριστήσεως ἐκεῖνης καὶ τῆς ἠθικῆς εὐδαιμονίας πὸν συνίσταται στὴ συνείδηση τῆς προόδου του πρὸς τὸ καλὸ (ποῦναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ κακοῦ) ἀπεναντίας τὰ ἴδια αὐτὰ κακὰ μὲ τὴν παλιὰ σκέψη, ὅχι μόνον θὰ τὰ θεωροῦσε τιμωρίες, ἀλλὰ καὶ θὰ τὰ αἰσθανότανε κανένας σάν τιμωρίες, γιὰτι καὶ ἄλλες δυστυχίες νὰ τὰ θεωροῦσε κανεῖς, πάλι θὰταν ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θεωρεῖ γιὰ φυσικὴ εὐδαιμονία καὶ κάνει σκοπὸ τοῦ ὁ ἀνθρώπος ποῦχει τέτοια σκέψη.

νο πού στήν ἐπίγεια ζωή μας (ἴσως μάλιστα καί σ' ὄλους τοὺς μέλλοντες χρόνους καί κόσμους) γίνεται καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα τελειώσει (κι' αὐτὸ εἶναι τὸ νὰ γίνουμε ἀνθρώποι ἀρεστοὶ στὸ Θεό), μᾶς καταλογίζεται σὰ γὰγε τελειώσει, καὶ χωρὶς ἑμεῖς (κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας) νάχομε δικαιολογημένα δικαιώματα σ' αὐτὸ (1), ἐφ' ὅσον ξέρουμε τὸν ἑαυτό μας (ὄχι ἄμεσα ἀπ' τὴ σκέψη μας, μὰ ἔμμεσα ἀπ' τὶς πράξεις μας), ὥστε ὁ ἐσωτερικὸς μας κατήγορος ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς κατηγορεῖ. Εἶναι λοιπὸν μιὰ ἀπόφαση χάριτος, ἂν καὶ (ἐπειδὴ στηρίζεται στὴν ἱκανοποίησι πού βρῖσκεται στὴν ἰδέα τῆς διορθωμένης σκέψεως, πού ἐξ ἄλλου ὁ Θεὸς τὴν ξέρει) εἶναι τελείως σύμφωνη μὲ τὴν αἰώνια δικαιοσύνη. ἂν χάρη στὸ καλὸ ἐκεῖνο πού βρῖσκεται στὴ σκέψη μας, ἀπαλλαγούμε ἀπὸ κάθε εὐθύνη.

Μπορεῖ ὁμως κανένας νὰ ρωτήσῃ ἂν τὸ συμπέρασμα πού βγάλαμε, ἢ ἰδέα δηλαδὴ τῆς δικαιώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖνου, ποῦκανε μὲν ἁμαρτίες, ἀλλὰ πού πήρε μιὰ σκέψη ἀρεστὴ στὸ Θεό, ἔχει καμμιὰ πρακτικὴ σημασία, κι' ἂν ἔχει, ποιά εἶν αὐτή; Δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε τὴ θετικὴ χρησιμότητα πού μπορεῖ νάχει αὐτὸ στὴ θρησκεία καὶ στὴ διαγωγή· γιατί βάση τῆς ἔρευνας ἐκείνης εἶν ὅτι ἐκεῖνος τὸν ὁποῖο ἐνδιαφέρει, ἔχει πραγματικὰ μιὰ καλὴ σκέψη, ποῦναι σκοπὸς κάθε πρακτικῆς χρησιμοποίησεως τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν, γιατί ὅσο ἀφορᾷ τὴν παρηγορία, μιὰ σκέψη σὰν αὐτὴ πού αὐτὸς συναισθάνεται πὼς ἔχει, φέρνει μιὰ παρηγορία (σὰν ἐλπίδα, ὄχι σὰ βεβαιότητα). Ὡστε

1) Ἀλλὰ μόνο δεκτικότητα, πού εἶναι τὸ μόνο πού μπορούμε ν' ἀποδώσουμε οἱ ἴδιοι στὸν ἑαυτό μας· ἢ ἀπόφασι ὁμως ἐνὸς ἀνωτέρου στὴ χορήγησι ἐνὸς καλοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ κατώτερος δὲν ἔχει τίποτα ἄλλο ἀπ' τὴν ἠθικὴ δεκτικότητα, λέγεται χάρις.

αὐτὴ εἶναι μόνο ἡ ἀπάντηση μιᾶς θεωρητικῆς ἐρω-
τήσεως, πὺν δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀφίσουμε χωρὶς νὰ
τῆς ἀπαντήσουμε γιατί θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ
γιὰ κατηγορία τοῦ ὄρθου λόγου, ἀλλὰ δὲν μπορεί
νὰ συνδυάσει τὴν ἐλπίδα στὴν ἀπολύτρωση τοῦ ἀν-
θρώπου ἀπὸ τὸ χρέος του, μὲ τὴ θεία δικαιοσύνη.
κι' ἡ κατηγορία αὐτὴ μπορούσε νὰ βλάπτε πολὺ, ἰ-
δίως ὅμως ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως. Μόνο πὺν τὸ ἀρ-
νητικὸ ὄφελος πὺν μπορεί νὰ βγάλουμε ἀπ' τὴ
θρησκεία καὶ τὴν ἠθικὴ, δὲν εἶναι πολὺ. Γιὰτὶ ἀπ'
τὸ συμπέρασμα αὐτὸ βλέπουμε πὺς μόνο ἂν προϋ-
ποθέσουμε μιὰ τελεία μεταβολὴ τῆς καρδιάς μπο-
ροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε πὺς θ' ἀφεθοῦν οἱ ἁμαρ-
τίες ἐνὸς ἀνθρώπου ἀπ' τὴ θεία δικαιοσύνη, ὥστε ὅ-
λοι οἱ ἐξιλασμοί, εἴτε ἐπανορθωτικοὶ εἴτε ἐπίσημοι
εἶναι, ὅλες οἱ ἐπικλήσεις κι' οἱ δοξολογίες (κι' ἂν ἀ-
κόμα ἀπειθύνονται στὸν υἱὸ τοῦ Θεοῦ) δὲν μπορούνε
ν' ἀντικαταστήσουν τὴν ἔλλειψη τῆς πρώτης, οὔτε,
ἂν ἔγινε μιὰ σχετικὴ μεταβολή, εἶναι δυνατόν ν' αὐ-
ξήσουν τὴ σημασίαν της· γιατί πρέπει νὰ χύουμε πα-
ραλάβει στὴ σκέψη μας τὸ ἰδεῶδες τοῦ υἱοῦ τοῦ
Θεοῦ, γιὰ νὰ μπορεῖ αὐτὸ νὰ θεωρηθεῖ γιὰ πράξη.
Ἄλλο πάλι συμβαίνει μὲ τὴν ἐρώτηση: Τί ἔχει ὁ
ἄνθρωπος νὰ περιμένει ἢ νὰ φοβᾶται στὸ τέλος
τῆς ζωῆς του, γιὰ τὴ διαγωγὴ ποῦδειξε ὅσο
ζοῦσε; Ἐδῶ πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ξέρει κάπως
τουλάχιστον τὸ χαρακτῆρα του, ὥστε, ὅταν νομίζει
πὺς ἐδιόρθωσε τὴ σκέψη του, πρέπει νὰ ὑπολογίσει
πρῶτα τὴν παληὰ (τὴ διεφθαρμένη σκέψη), ἀπ' τὴν
ὁποία ξεκίνησε, νὰ ἐξετάσει τί καὶ πόσο ἄφισε ἀπ'
τὴν πρώτη, τί ποιότητα (καθαρότῃ ἢ ὄχι) καὶ τί βα-
θμὸ ἔχει ἡ καινούργια σκέψη· πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐ-
ξετάσει ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν
μπορεῖ μὲ τὴν ἄμεση συνείδηση νὰ σχηματίσει μιὰ
ἀσφαλῆ κι' ἀκριβῆ ἔννοια τῆς πραγματικῆς του σκέ-
ψεως, ἀλλὰ πρέπει τὴν ἔννοια αὐτὴ νὰ τὴ σχηματί-

σει ἀπ' τῆ διαγωγῆ του, δὲν μπορεῖ νὰ σκεφεῖ γιὰ τὴν κρίση τοῦ μέλλοντος δικαστῆ (τῆς συνειδήσεως πού ξυπνάει μέσα του καὶ συγχρόνως τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως τοῦ ἑαυτοῦ του) καμμιά ἄλλη κατάσταση ἐλέγχου, ἀπ' τῆ ζωὴ του ὁλόκληρη κι' ὄχι ἀπλῶς ἓνα τμῆμα της, ἴσως τὸ τελευταῖο, πού γι' αὐτὸν εἶναι τὸ ὠφελιμώτερο· ἀλλὰ μ' αὐτὸ συνδυάζεται ἡ ἐλπίδα μιᾶς ἐξακολουθήσεως τῆς ζωῆς.

Ἐδῶ δὲν μπορεῖ ἡ σκέψη νὰ ἀναπληρώσει τὴν πράξη, ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο: ἀπὸ τὴν πράξη πού φαντάζεται θὰ πάρει τὴ σκέψη του. Ποιά εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ἀναγνώστη; ἡ σκέψη αὐτῆ, πού ξαναθυμίζει στὸν ἄνθρωπο (πού ὑποτίθεται πὼς δὲν εἶναι πολὺ κακός) πολλά, ποῦχε λησμονήσει ἀπὸ καιρό, κι' ἄς μὴ τοῦ ποῦμε παρὰ μόνο πὼς ὑπάρχει λόγος νὰ πιστεύει πὼς θὰ βρεθεῖ μιὰ φορὰ μπροστὰ σ' ἓνα δικαστῆ, ἡ σκέψη αὐτῆ μπορεῖ τάχα νὰ κρίνει τὴ μέλλουσα τύχη του ἀπ' τὴ διαγωγὴ ποῦδειξε ὡς τώρα; Ἄν ρωτήσουμε τὸ δικαστῆ πού βρισκεται μέσα στὸν ἄνθρωπο, τότε αὐτὸς κρίνει τὸν ἑαυτό του αὐστηρά, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ δωροδοκήσει τὸν ὀρθὸ λόγο του· ἂν ὅμως ὑποθέσουμε ἓναν ἄλλο δικαστῆ, πού νὰ χρειάζεται ξένες ὁδηγίες γιὰ νὰ κρίνει, τότε θὰ χρησιμοποιήσει μεθόδους πού προέρχονται ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία, εἴτε προσπαθώντας νὰ προλάβει τὴν τιμωρία, τιμωρώντας μόνος του τὸν ἑαυτό του ἐπειδὴ μετανοεῖ, κι' ὄχι ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἀληθινὴ σκέψη νὰ διορθωθεῖ, ἢ προσπαθώντας νὰ τὸν μαλακώσει μὲ δεήσεις, παρακλήσεις κι' ἐξομολογήματα· κι' ἂν ἐλπίζει πὼς θὰ τὰ καταφέρει, τὸ ὑπολογίζει ἀπὸ πρῖν, γιὰ νὰ μὴ χάσει ἄδικα τὴν εὐτυχία τῆς ζωῆς του, κι' ἔτσι ὅταν πλησιάζει τὸ τέλος του νὰ κλείσει γρήγορα τὸ λογαριασμό πρὸς ὄφελός του (1).

1) Ὁ σκοπὸς ἐκείνων, πού στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους

καλῶν ἕναν παπὰ, εἶναι συνήθως πῶς τὸν θέλουνε γιὰ νὰ τοὺς παρηγορήσει ὄχι γιὰ τοὺς σωματικούς τους πόνους, πὸν προκαλεῖ ἡ ἀρρώστια ἢ ὁ φυσικὸς φόβος τοῦ θανάτου (γιατὶ γι' αὐτὰ παρηγορητὴς εἶν ὁ ἴδιος ὁ θάνατος, δηλαδὴ γιὰ τὶς κατηγορίες τῆς συνειδήσεως. Ἀλλὰ οἱ πόνοι αὐτοὶ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ διεγερθοῦνε καὶ ν' αὐξηθοῦνε, κι' ἀντὶ νὰ παραμελήσει νὰ κάνει ὅ,τι καλὸ μπορεῖ καὶ νὰ διορθώσει ὅσο μπορεῖ τ' ἀποτελέσματα τοῦ κακοῦ, πρέπει νὰ θυμηθεῖ τὴν ἐντολή: «ἴσθι εὐνοῶν τῷ ἀντίδικῳ σου ταχύ, ἕως ὅτου εἶ ἐν τῇ ὁδῷ μετ' αὐτοῦ (δηλαδὴ ὅσο ζεῖς) μήποτε σὲ παραδῶ ὁ ἀντίδικός τῷ κριτῇ (μετὰ τὸ θάνατο) κτλ.» Ἄν ἀντὶ νὰ κάνει αὐτὸ δίνει στή συνείδηση ὅπιο, ἀμαρτάνει ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως κι' ἀπέναντι τῶν ἄλλων κακῶς θεωρεῖται ἀναγκαῖα μιὰ τέτοια συνδρομὴ τῆς συνειδήσεως.

ΤΜΗΜΑ Β'

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΠΑΝΩ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΙ' Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ.

Ἡ Ἁγία Γραφή (ἡ Καινὴ Διαθήκη) ἐκθέτει τὴν ἠθικὴ αὐτὴ σχέσηην μὲ μιὰ ἱστορία ὅπου παριστάνει τὰ δυὸ ἀντίθετα στοιχεῖα πού βρῖσκονται μέσα στὸν ἄνθρωπο, σὰν πρόσωπα ἔξω ἀπ' αὐτόν· καὶ τὰ βάζει ὄχι μόνο νὰ μάχονται μεταξὺ τους ἀλλὰ καὶ νὰ θέλουνε νὰ δικαιολογήσουνε τὶς ἀξιώσεις τους μπροστὰ σ' ἓναν ἀνώτερο δικαστὴ (ὁ ἓνας σὰν κατήγορος κι' ὁ ἄλλος σὰ δικηγόρος τοῦ ἀνθρώπου).

Ὁ ἄνθρωπος στὴν ἀρχὴ εἶχε διοριστεῖ ἄρχοντας ὅλων τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς (Γεν. Α', 28), ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεσιν πὼς θὰ τὰ κατεῖχε σὰν ἔμμεση ἰδιοκτησία (dominium utile), ἐνῶ ὁ πλάστης τοῦ καὶ κύριός τοῦ θάταν ὁ ἀνώτερος ἰδιοκτήτης (dominus directus). Συγχρόνως παριστάνεται κι' ἓνα κακὸ ὄν (δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς ἔγινε τόσο κακὸ ὥστε ν' ἀπιστήσῃ στὸν κύριό του, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἦτανε καλὸ) πού, ἐπειδὴ ἐπαναστάτησε ἔχασε κάθε ἰδιοκτησίαν πού μπορούσε νάχει στὸν οὐρανό, καὶ θέλει νὰ πάρῃ μιὰ ἄλλη στὴ γῆ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν τοῦ ἀρέσουνε τὰ ἐπίγεια καὶ σωματικὰ πράγματα (γιατὶ εἶναι ὄν ἀνωτέρου βαθμοῦ, εἶναι πνεῦμα), προσπαθεῖ νὰ κυριαρχήσῃ πάνω στὸ χάρακτῆρα διαφθειρόντας τοὺς προπάτορες ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ κἀνοντιὰς τοὺς ν' ἀφίσουνε τὸν κύ-

ριό τους και να πᾶνε μ' αὐτόν, γιατί ἔτσι θὰ κατορθώσει να γίνει ἀνώτατος κύριος ὅλων τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς, να γίνει δηλαδή ἄρχοντας τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Θὰ μπορούσε ὁμοως κανένας να ρωτήσει: γιατί τίχα ὁ Θεὸς να μὴ χρησιμοποιήσει τὴ δύναμή του ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ προδότη (!), ἀλλὰ τὸν ἀφίνει να χαλάσει τὸ βασίλειο ποῦχε σκοπὸ να δημιουργήσει; ἀλλὰ ἡ κυριαρχία κι' ἡ διοίκηση τῆς ἀνωτάτης σοφίας πάνω στὰ λογικὰ ὄντα στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας, κι' ἂν κάμουμε μιὰ καλὴ ἢ κακὴ πράξη, αὐτὴ πρέπει να τοὺς καταλογιστεῖ, Γίνηκε λοιπὸν ἓνα βασίλειο τοῦ κακοῦ, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ καλὸ στοιχεῖο, καὶ στὸ βασίλειο αὐτὸ ὑποταχθήκανε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅλοι οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδάμ, καὶ μάλιστα μὲ τὴ θέλησή τους, ἐπειδὴ ἡ ὀφθαλμαπάτη τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου αὐτοῦ τράβαγε τὰ μάτια τους ἀπ' τὴν καταστροφή ποὺ κινεβότανε πίσω. Σὲ λίγο διαμαρτυρήθηκε τὸ καλὸ πνεῦμα ἐπειδὴ εἶχε κι' αὐτὸ δικαιώματα πάνω στὸν ἄνθρωπο κι' ἔκανε ἓνα εἶδος κυβερνήσεως μὲ τὸ σκοπὸ τῆς δημόσιας λατρείας τοῦ ὀνόματός του (στὴν ἰουδαϊκὴ θεοκρατία)· ἐπειδὴ ὅμως οἱ ὑπήκοοί του δὲν εἶχανε κανένα ἄλλο ἐλατήριο ἀπ' τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου αὐτοῦ, καὶ δὲν μπορούσαν να διοικηθοῦνε στὴ ζωὴ παρὰ μόνο μ' ἀνταμοιβὲς καὶ μὲ τιμωρίες, κι' ἐπειδὴ δὲν μπορούσαν νάχουν κανέναν ἄλλο νόμο, ἀπὸ να νόμο περὶ να τοὺς ἐπιβάλλει δυσάρεστες τελετὲς καὶ συνήθειες, ἢ καὶ ἡθικὲς ἀκόμα ὑπο-

1) Ὁ Charlevoix ἀναφέρει πὸς ὅταν ἀνέπτυσε σ' ἓναν Ἰροκέζο στὸν ὁποῖον ἐμάθαινε τὴν κατήχηση, τί ἔκανε τὸ κακὸ πνεῦμα στὴ δημιουργία ποὺ ἀρχικῶς ἦτανε καλὴ, καὶ πὸς προσπαθεῖ διαρκῶς, καὶ τώρα ἀκόμα, να ματαιώσει τίς διαταγὲς τοῦ Θεοῦ, αὐτὸς ἐρώτησε: καὶ γιατί ὁ Θεὸς δὲ σκοτάνει τὸ διάβολο; Ὁ Charlevoix λέει πὸς ἡ ἐρώτηση ἦτανε τόσο ἀπροσδόκητη ποὺ δὲν ἤξερε τί ν' ἀπαντήσει.

χρεώσεις αλλά μόνο τέτοιες πού νά ἐπιβάλλονται διά τῆς βίας, δηλαδή πολιτικές, πού δὲ λαμβάνουνε καθόλου ὑπ' ὄψει τὸ περιεχόμενο τῆς σκέψεως, ἢ διάταξη αὐτῆ δὲν ἐβλάψε καθόλου τὸ βασίλειο τοῦ σκο- τοῦς ἀλλὰ ἀπλῶς ἐχρησίμευσε στὸ νά διατηρεῖ διαρκῶς ζωντανὰ στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων τ' ἀνεξάλει- πτα δικαιώματα τοῦ πρώτου ιδιοκτῆτη. Ἄλλὰ στὸ λαὸ αὐτό, σὲ μιὰ στιγμή πού αἰσθανότανε ὅλα τὰ σφάλματα ἑνὸς ἱεραρχικοῦ πολιτεύματος, καὶ πού τόσο γι' αὐτὸ ὅσο καὶ γιὰ τὶς φιλελεύθερες ἠθικῆς διδασκαλίαι τῶν Ἑλλήνων σοφῶν πού κλονίζανε τὴ δουλεία, καὶ ποῦχαν ἀποκτήσει σιγὰ σιγὰ μιὰ ἐπι- ροὴ πάνω σ' αὐτόν, εἶχε συνεντιστεῖ κάπως, κι ἦταν ἔτοιμος νά ἐπαναστατήσῃ, παρουσιάστηκε ἕνα ἄτομο πού ἢ σοφία του ἦταν ἀκόμα καθαρότερη ἀπ' τὴ σοφία τῶν φιλοσόφων, πού φαινότανε πὼς ἦρθε ἀπ' τὸν οὐρανό, καὶ πού ἀνήγγελλε πὼς ὅσον ἀφ' ἑρᾶ τῆ διδασκαλία του καὶ τὸ παράδειγμά του, ἦτανε μὲν ἀληθινὸς ἀνθρώπος ἀλλὰ συγχρόνως ἦταν ἕνας ἀπεσταλμένος πού δὲν περιλήφθηκε στὴ συμφωνία ποῦκανε δλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο ἀνθρώπινο γένος διὰ τοῦ ἀντιπροσώπου του, τοῦ προπάτορα, μὲ τὸ κακὸ στοιχεῖο (1), καὶ πού δὲν εἶχε καμμιά σχέση μὲ

1). Τὸ νά νομίζουμε πὼς ἕνα ἄτομο τελείως ἔλευθερο ἀπὸ κάθε κακὴ τάση γεννήθηκε ἀπὸ παρθένο, εἶναι μιὰ ἰδέα πού συμφωνεῖ μ' ἕνα ἔνστικτο, πού δύσκολα μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀλλὰ πούν ἀδύνατο νά ἀρνηθοῦμε πὼς ὑπάρ- χει καὶ πού συγχρόνως εἶν ἠθικό· κι' αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ ὁ φυσικὸς πολλαπλασιασμὸς δὲν μπορεῖ νά συμβεῖ ἢ χωρὶς νά συνυπάρχει κι' αἴσθησις τῆς ἡδονῆς πού μᾶς κάνει νά μοιάζουμε μὲ τὰ ζῶα (πράγμα ἐξευτελιστικὸ γιὰ τὴν ἀνθρω- πότητα) ὥστε πρέπει νά τὸν θεωροῦμε σὰν κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νά ν τ ρ ε π ὁ μ α σ τ ε (φαίνεται πὼς ἡ γνώμη αὐτῆ εἶν ἡ αἰτία πού οἱ καλόγεροι θεωροῦνται ἄγιοι ἀνθρώ- ποι) καὶ τὸ ὁποῖο μᾶς μαινεῖ μὲ κάτι ἀνῆθικο, πού δὲν μπορεῖ νά συμβιβασθεῖ μὲ τὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώ- που, ἀλλὰ ποῦχε ἐνοφθαλμιστεῖ στὸν ἀνθρώπο καὶ κληρο- νομεῖται στοὺς ἀπογόνους του. Μὲ τὴ σκοτεινὴ αὐτῆ ἀντί-

τὸν ἄρχοντα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἔτσι ἡ βασιλεία τοῦ δευτέρου βρέθηκε σὲ κίνδυνο. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὁ ἄρεστός στὸ Θεὸ ἀντιστάθηκε στοὺς πειρασμούς του, καὶ δὲν προσεχώρησε στὴ συμφωνία καὶ τότε ἄλλοι ἄνθρωποι παραδεχτήκανε τὴ σκέψη του κι' ἔτσι τὸ κακὸ πνεῦμα ἔχασε πολλοὺς ὑπηκόους καὶ τὸ βασιλείο του κόντεψε νὰ καταστραφεῖ. Τότε αὐτὸς τοῦ πρότεινε νὰ τὸν κάνει τιμαριοῦχο ὀλόκληρου τοῦ βασιλείου του, φτάνει νὰ τὸν προσκυνοῦσε σὰν ιδιοκτήτη τοῦ βασιλείου αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πέτυχε ἡ προσπάθειά του, αὐτὸς ὄχι μόνον τράβηξε ἀπ' τὸ δρόμο τοῦ ξένου ἐκείνου ὅ,τι μπορούσε νὰ κάνει εὐχάριστη τὴ ζωὴ του, (ὡς ποῦφτιασε στὴ χειρότερη φτώχεια), ἀλλὰ καὶ προκάλεσε τόσους διωγμοὺς ἐναντίον του, μὲ τοὺς ὁποῖους προσπαθῆσαν νὰ τὸν λυπήσουνε, τόσες στενο-

ληψη (ποὺ ἀπ' τὴ μιὰ μεριά ἀφορᾷ τίς αἰσθήσεις ἀπλῶς, ἀλλὰ ποὺ ἀπ' τὴν ἄλλη εἶν ἠθικὴ, συνελπῶς καὶ διανοητικὴ) συμφωνεῖ ἡ ἰδέα μιᾶς γεννήσεως ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ καμμιά γεννητικὴ σχέση, ποὺ προϊόν της εἶν ἓνα παιδί ποὺ δὲν ἔχει κανένα ἐλάττωμα ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως· ἀλλὰ θεωρητικῶς εἶναι δύσκολη ἡ παραδοχὴ τῆς ἰδέας αὐτῆς (ἀν καὶ ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη δὲν εἶν ἀναγκαῖα ἡ θεωρητικὴ ἐπιβεβαίωση). Γιατὶ κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς ἐπιγενέσεως ἡ μητέρα, ποὺ προῆλθε ἀπ' τοὺς γονεῖς της μὲ φυσικὸ πολλαπλασιασμό, ἔχει τὰ ἠθικὰ ἐκεῖνα ἐλαττώματα καὶ τὰ κληρονομεῖ κατὰ τὸ ἥμισυ στὸ παιδί της κι' ἄς τὸ γέννησε μὲ ὑπερφυσικὸ πολλαπλασιασμό· ὥστε γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει τὸ ἐπακολούθημα αὐτό, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὰ σπέρματα ποὺ ὑπάρχουνε μὲν καὶ στοὺς δύο γονεῖς ἀλλὰ ἡ ἀνάπτυξη δὲν προέρχεται ἀπ' τὴ μητέρα (γιατὶ τότε δὲ θ' ἀποφεύγαμε τὸ ἐπακολούθημα ἐκεῖνο) ἀλλ' ἀπ' τὸν πατέρα (ὄχι ἀπ' τὸ ὠάριο ἀλλὰ ἀπ' τὸ σπερματοζώριο)· ἀλλὰ σὲ μιὰ ὑπερφυσικὴ κύηση δὲν ὑπάρχει πατέρας καὶ δὲν ἀναπτύσσεται τὸ σπέρμα τοῦ κακοῦ. Γιὰ ποῖο λόγο ὅμως νὰ φανταζόμαστε ὅλη αὐτὴ τὴ θεωρίαν ἅμα ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη μᾶς φτάνει ἡ ἰδέα τοῦ συμβόλου τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ μόνη της ἀνυψώνεται πάνω ἀπ' τὸ κακὸ καὶ ποὺ τὸ καταπολεμεῖ νικηφόρα ;

χωρίες πού μόνο ὁ ἄνθρωπος πού αισθάνεται μπο-
ρεῖ νά τοὺς ἐννοήσει, τόσες συκοφαντίες ἐναντίον τῆς
καθαρᾶς προθέσεως τῶν διδασκαλιῶν του (γιὰ νά
τραβήξει ἀπ' αὐτὸν τοὺς ὀπαδοὺς του) καὶ τὸν
καταδίωξε ὡς τὸν ἐλεινότερο θάνατο, χωρὶς συγ-
χρόνως μὲ τὴν ἐπίθεση αὐτὴ ἐναντίον τῆς καρτερι-
κότητάς του καὶ τοῦ θάρρους του στὴ διδασκαλία
καὶ στὸ παράδειγμα γιὰ τὸ καλὸ ἀνθρώπων καθα-
ρὰ ἀναξίων, νά κατορθώσει νά τὸν βλάψει. Καὶ τώ-
ρα ἡ ἔκβαση τῆς πάλης αὐτῆς: τὸ ἀποτέλεσμά της
μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἢ σὰ νομικὸ ἢ σὰν φυσικὸ.
Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο (πού ὑποπίπτει στὶς αἰ-
σθήσεις μας), τὸ καλὸ στοιχεῖο νικῆθηκε καὶ στὸ
τέλος ἀναγκάστηκε νά θυσιάσει τὴ ζωὴ του (1), γιὰτι

1. Ὅχι πὼς ἐπεξήτησε τὸ θάνατο (ὅπως λέει ἐπὶ τὸ
μυθιστορηματικώτερο ὁ Δρ. Bahrdt) μὲ τὸ σκοπὸ νά διευ-
κολύνει τὴν παραδοχὴ τῆς διδασκαλίας του μ' ἓνα λαμπρὸ
παράδειγμα πού θάκανε θόρυβο γιὰτι αὐτὸ θάταν αὐτο-
κτονία. Γιὰτι ὀφείλει μὲν ἓνας ἄνθρωπος νά ριψοκιν-
δυνεύσει τὴ ζωὴ του, ἢ καὶ νά ἐπιτρέψει ἀκόμα σ'
ἓναν ἄλλον νά τὸν σκοτώσει ὅταν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος
νὰ μὴ μείνει πιστὸς στὸ καθῆκον του, ἀλλὰ δὲν ἔχει
τὸ δικαίωμα νά διαθέτει τὴ ζωὴ του γιὰ μέσον, γιὰ ὅποιο-
δήποτε σκοπὸ κι' ἂν συμβαίνει αὐτό, κι' ἔτσι νά γίνει α ἴ-
τι α τοῦ θανάτου του. Δὲν μποροῦμε πάλι νά παραδε-
χτοῦμε πὼς ριψοκινδύνευσε τὴ ζωὴ του ὄχι μὲ σκοπὸ ἠθικὸ
ἀλλὰ ἀπλῶς μὲ ἀθέμιτο πολιτικὸ σκοπὸ, γιὰ νά ρίξει τὴν
παπαδοκρατία καὶ παίρνοντας τὴν ἐξουσία τοῦ κόσμου νά
ἀντικαταστήσει τοὺς παπάδες, γιὰτι μὲ τὴν ἰδέα αὐτὴ
δὲ συμφωνεῖ τὸ ὅτι ἂν κι' εἶχε χάσει κάθε ἐλπίδα
ἐπιτυχίας, στὸ μυστικὸ δειπνο ὅμως λέει στοὺς μα-
θητῆς του «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» ἐνῶ ἂν
εἶχε τὴν πρόθεση νά τοὺς θυμίσει τὴν ἀποτυχία του, θὰ
τοὺς ἔδινε μιὰ συμβουλὴ πού νά προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση.
Μποροῦσε ὅμως ἢ συμβουλὴ αὐτὴ νά ἀφορᾷ τὴν ἀποτυχία
μιᾶς πολὺ καθαρῆς ἠθικῆς προθέσεως τοῦ διδασκάλου,
δηλαδή τῆς προσπάθειάς του νά ἀνατρέψει, τοὺς ἐκκλησια-
στικoὺς τύπους πού δὲν ἐπιτρέπανε τὴν ἠθικὴ σέση ὅπως
καὶ τὸ σεβασμὸ πούχε ὁ κόσμος γιὰ τοὺς παπάδες τῆς
θρησκείας αὐτῆς, κι' ἔτσι νά κάνει μιὰ ἐπανάσταση στὴ

σήκωσε ἐπανάσταση στὸ μέρος ὅπου κυριαρχοῦσε ἄλλος. Ἐπειδὴ ὅμως ἓνα κράτος στὸ ὅποιο κυριαρχοῦν οἱ ἀρχές (εἴτε καλές εἴτε κακές εἶνε), δὲν εἶναι κράτος τῆς φύσεως ἀλλὰ κράτος τῆς ἐλευθερίας, δηλαδή κράτος στὸ ὅποιο μόνο ὅταν κανένας κυριαρχεῖ πάνω στὸ χαρακτήρα, μπορεῖ νὰναι κύριος τῶν πραγμάτων, στὸ ὅποιο λοιπὸν δὲν εἶνε δούλος ἄλλος ἀπὸ κεῖνον πού τὸ θέλει, ὁ θάνατος αὐτὸς (ὁ ἀνώτερος βαθμὸς τῶν ταλαιπωριῶν ἐνὸς ἀνθρώπου) ἔκανε ὥστε τὸ καλὸ στοιχείο, δηλαδή ἡ ἀνθρωπότητα στὴν ἠθικὴ τῆς τελειότητα, νὰ γίνεῖ παράδειγμα γιὰ νὰ τὸ μιμοῦνται οἱ ἄλλοι. Κι' αὐτὸ εἶχε μεγάλη ἐπιρροή, ὄχι μόνο τότε, ἀλλὰ πάντα, πάνω στὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου· γιατί μᾶς παρουσιάζει μιὰ χτυπητὴ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς ἐλευθερίας τῶν υἱῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς δουλείας ἐνὸς ἀπλοῦ υἱοῦ τῆς γῆς. Ἄλλὰ τὸ καλὸ πνεῦμα δὲν ἦρθε σ' ἓναν ὠρισμένον καιρὸ, ἀλλὰ ἀπὸ τότε πού ὑπάρχει ἀνθρώπος κατέβηκε ἀόρατο ἀπ' τὸν οὐρανὸ στὴ γῆ (ὅπως μπορεῖ νὰ τὸ βεβαιώσει κάθε ἓνας πού θὰ σκεφτεῖ τὴν ἱερότητά του καὶ πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε μιὰ συνέωση αὐτοῦ μὲ τὴν ὑλικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου), καὶ δικαιοματικῶς ἔχει τὴν ἀνθρωπότητα γιὰ πρώτη κατοικία. Ἐπειδὴ ὅμως σ' ἓναν πραγματικὸν ἀνθρώπο παρουσιάστηκε σὰν παράδειγμα, γύρισε πίσω στὴν ἰδιοκτησίᾳ του, ἀλλὰ οἱ δικοὶ του δὲν τὸ δεχτήκανε, σ' ἐκείνους ὅμως πού τὸ δεχτήκανε τοὺς ἔδωσε τ' ὄνομα υἱοὶ τοῦ Θεοῦ· δηλαδή μὲ τὸ παράδειγμά του, ἄνοιξε τὴν πόρτα τῆς ἐλευθερίας σ' ὅλον τὸν κόσμον, σ' ὅλους ἐκείνους πού σὰν αὐτὸν θέ-

θησεκία (κι ἴσως αὐτὸς ἦταν ὁ σκοπὸς ποῦλε στους μαθητές του ποῦτανε διασκορπισμένοι σ' ὅλες τίς χώρες, νὰ μαζεύονται τὸ Πάσχα)· κι' ἡ ἀνατροπὴ αὐτὴ δὲν τέλειωσε ἀκόμα μὰ ἐξακολουθεῖ· οὔτε καὶ πέτυχε ἀλλὰ μετὰ τὸ θάνατό του μετέπεσε σὲ μιὰ βαθμιαία μεταβολὴ τῆς θεσεκίας πού ὅσο πάει καὶ συμπληρώνεται ἀλλὰ σιγὰ καὶ δύσκολα.

λασε νὰ ἀφίσουν ὅ,τι τοὺς κρατοῦσε αἰχμάλωτους στήν ἐπίγεια ζωὴ πρὸς βλάβη τῆς ἠθικῆς· καὶ γύρω ἀπὸ αὐτοὺς μαζεύτηκε ἓνας λαὸς ἐνάρετος κάτω ἀπ' τὴν κυριαρχία τοῦ καλοῦ στοιχείου.

Ὡστε ἡ ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ δὲν ἦταν ἡ κατατρόπωση τοῦ κακοῦ στοιχείου, ἀφοῦ ἡ βασιλεία του διαρκεῖ τώρα ἀκόμα, καὶ πρέπει νὰ περάσει καιρὸς ὡς πὺν νὰ καταστραφεῖ, ἀλλὰ μόνο ἡ ἐλάττωσις τῆς δυνάμεώς του· καὶ τώρα τὸ κακὸ στοιχεῖο δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ κάτω ἀπ' τὴν ἔξουσία του παρὰ τὴ θέλησή τους, ἐκείνους πὺν τόσο καιρὸ ἦταν ὑποτέλεις του, γιὰ τὸν ἀνοίγεται γιὰ καταφύγιο μιὰ ἄλλη ἠθικὴ κυριαρχία (γιὰ τὸν ἄνθρωπος πρέπει νὰ βρίσκεται κάτω ἀπ' τὴν κυριαρχία κάποιου) στήν ὁποία μπορεῖ νὰ βροῦνε μιὰ ὑποστήριξη γιὰ τὴν ἠθικότητά τους, ἂν ἀφίσουνε τὴν παλιὰ τους σκέψη. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κακὸ πνεῦμα λέγεται τώρα ἀκόμα ὁ ἄρχοντας τοῦ κόσμου αὐτοῦ, στὸν ὁποῖο ἐκεῖνο πούναι μὲ τὸ μέρος τοῦ καλοῦ στοιχείου, πρέπει νὰ περιμένει ταλαιπωρίες, θυσίες, προσβολές, ὅλους ἐν γένει τοὺς διωγμοὺς τοῦ κακοῦ πνεύματος, γιὰ τὴν ἀνταμοιβὴς τὴν φυλάει μόνο γιὰ κείνους πούχουνε γιὰ σκοπὸ τους τὴν ἐπίγεια εὐτυχία.

Εὐκόλα βλέπει κανεὶς πὺς ἅμα σηκώσουμε τὸ πέπλο τῆς μυστικότητος ἀπ' τὸ ζωηρὸ αὐτὸ τρόπο παραστάσεως, πούν ὁ μόνος πὺν μποροῦσε στὸν καιρὸ του νᾶναι λαϊκός, βρίσκουμε πὺς αὐτὸς (κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴ λογικὴ του ἔννοια), ὑπῆρχε σ' ὅλον τὸν κόσμον καὶ σ' ὅλες τὴς ἐποχές, γιὰ τὴν εὐκόλο σὲ κάθε ἄνθρωπον νὰ καταλάβει πὺς αὐτὸ εἶναι τὸ καθήκον του. Ἡ ἔννοιά του εἶναι πὺς κατ' ἀνάγκη δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπον καμμιὰ ἄλλη σωτηρία ἀπ' τὴν παραλαβὴ πραγματικῶς ἠθικῶν ἀρχῶν στὴ σκέψη του· πὺς ἡ παραλαβὴ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν δὲν ἀντιδρᾷ στήν ὕλη, ὅπως λένε συνήθως,

ἀλλὰ σὲ κάποια διαστροφή πὸν ὑπάρχει μέσα μας, σὲ μιὰ κακία πὸν μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἐνδύμυχη κακία (fausseté, δολιότητα, μὲ τὴν ὁποία τὸ κακὸ ἦρθε στὸν κόσμον), μιὰ διαστροφή πὸν βρίσκεται σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ πὸν δὲν μπορεῖ νὰ νικηθεῖ μὲ τίποτα ἄλλο ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἠθικῶς καλοῦ σ' ὅλη του τὴν καθαρότητα, μὲ τὴ συνείδηση πὼς ἀνήκει πραγματικά στὴν ἀρχικὴ μας βάση· καὶ πρέπει νὰ φροντίσει κανεὶς νὰ κρατήσῃ καθαρὴ τὴν ἰδέα αὐτὴ καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ ν' ἀναμιχθεῖ σ' αὐτὴν τίποτα τὸ ἀνήθικο, καὶ νὰ τὴν παραδεχθεῖ βαθεῖα στὴ σκέψη του, γιὰ νὰ πειστεῖ, μὲ τὴν μεταβολὴ πὸν προκαλεῖ βαθμιαία στὸ χαρακτήρα, πὼς οἱ ἐπιφοβες δυνάμεις τοῦ κακοῦ δὲ θὰ μπορούσαν νὰ κατορθώσουνε τίποτα ἐναντίον της, καὶ πὼς γιὰ νὰ μὴν ἀναπληρώσουμε τὴν ἔλλειψη τῆς πεποιθήσεως αὐτῆς δεισιδαιμονικά, μὲ ἔξιστους πὸν δὲν προϋποθέτουνε καμμιά μεταβολὴ τῆς σκέψεως, ἢ φανταστικά, μὲ δῆθεν (παθητικούς ἀπλῶς) ἐσωτερικούς φωτισμούς, κι' ἔτσι νὰ μένουμε πάντα ἀπομακρυσμένοι ἀπ' τὸ καλὸ πὸν βασίζεται στὴ δραστηριότητά μας, δὲν μποροῦμε παρὰ νᾶχουμε μιὰ καλὴ διαγωγή. Ἐξ ἄλλου μιὰ προσπάθεια σὰν αὐτὴν πὸν ζητάει νὰ βρεῖ στὴν Ἁγία Γραφὴ τὴν ἔννοια ἐκείνη πὸν βρίσκεται σ' ἁρμονία μὲ τὶς ἱερώτερες διδασκαλίες τοῦ ὀρθοῦ λόγου, πρέπει νὰ θεωρεῖται ὄχι μόνο ἐπιτετραμμένη ἀλλὰ κι' ἐπιβεβλημένη (1), καὶ πρέπει στὴν περίστασι αὐτὴ νὰ θυμηθοῦμε πὼς ὁ διδάσκαλος εἶπε στοὺς μαθητὲς του γιὰ ὅποιον χωρὶς ν' ἀκολουθήσῃ τὸν δικό του δρόμον, φτάσει στὸ τέλος στὸν ἴδιον σκοπὸ, πὼς ὅποιος δὲν εἶν ἐναντίον του εἶναι μαζί του.

1. Ἄν καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς δὲν εἶν ἡ μόνη.

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Όταν μιὰ ἠθικὴ θρησκεία (πὺ δὲ συνίσταται σὲ θεσμοὺς καὶ σ' ἔθιμα ἀλλὰ στὴν ἐκτέλεση ὄλων τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου σὰν θείων παραγγελμάτων) πρέπει νὰ στηριχθεῖ κάπου, τότε πρέπει ὅλα τὰ θαύματα πὺ ἡ ἱστορία συνδυάζει μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς θρησκείας αὐτῆς νὰ κάνουν ἀπαραίτητη τὴν πίστη στὰ θαύματα· γιατί ὅταν δὲν δίνουμε ἀρκετὴ σημασία στὶς διατάξεις τοῦ καθήκοντος, ὅπως εἶναι ἀπ' τὴν ἀρχὴ γραμμένες στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, καὶ χρειάζομαστε νὰ ἐπικυρωθοῦνε μὲ θαύματα, δείχνουμε ἕναν ἀξιοκατάκριτο βαθμὸ ἀπιστίας. Ἀλλὰ εἶναι τελείως σύμφωνο μὲ τὸ γενικὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ὅταν μιὰ θρησκεία ἀπλῆς λατρείας κι' ἀπλῶν ἐθίμων κοντεύει νὰ φτάσει στὸ τέλος της, καὶ πρέπει νὰ εἰσαχθεῖ μιὰ ἄλλη βασισμένη στὸ πνεῦμα τῆς ἀλήθειας (στὴν ἠθικὴ σκέψη), ἡ εἰσαγωγή τῆς τελευταίας, ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ θαύματα πρέπει ὅμως νὰ συνοδεύεται στὴν ἱστορία καὶ νὰ στολίζεται μ' αὐτά, γιὰ νὰ ἀναγγεῖλει τὸ τέλος τῆς πρώτης, πὺ χωρὶς θαύματα δὲ θάχε καμμιά ἐξουσία· ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτοῦ γιὰ νὰ πάρει ἡ νέα θρησκεία τοὺς ὀπαδοὺς τῆς πρώτης μὲ τὸ μέρος της, παρουσιάζεται σὰ νᾶν ἕνα ἀρχαιότερο πρότυπο, πὺ πραγματοποιεῖται, καὶ πὺ στὴ δευτέρη εἶν' ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς προνοίας, καὶ κάτω ἀπὸ τέτοιες περιστάσεις δὲν ἔχει κανεὶς νὰ κερδίσει τίποτα, ἂν καταπολεμήσει τὶς διηγήσεις καὶ τὶς ἐξηγήσεις ἐκεῖνες, μιὰ κι' ἡ ἀληθινὴ θρησκεία ὑπάρχει πιά καὶ μπο-

ρεῖ ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἐξῆς νὰ διατηρεῖται μόνο μὲ λογικὲς βάσεις, πὺν στὸν καιρὸ τῆς χρειάζοτανε νὰ εἰσαχθοῦν μὲ τέτοια βοηθητικὰ μέσα, γιατί ἄλλοιῶς θᾶπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε, πὺς ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μπορούμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ Θεό, εἶναι νὰ πιστεύουμε καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνουμε πράγματα ἀκατάληπτα (πράγμα πὺν ὑπορεῖ νὰ κάνει ὁ καθένας χωρὶς γι' αὐτὸ νᾶναι καλύτερος, οὔτε νὰ γίνεται καλύτερος μ' αὐτό)· ἀλλὰ ἡ ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ καταπολεμηθεῖ μὲ κάθε δύναμη. Ἄς εἶναι λοιπὸν τὸ πρόσωπο τοῦ διδασκάλου τῆς μόνης θρησκείας πὺν κάνει γιὰ ὅλον τὸν κόσμον, ἓνα μυστικό, ἡ παρουσία του στὴ γῆ, ἡ ἀπομακρυνή του ἀπ' αὐτήν, ἡ ζωὴ του καὶ τὰ πάθη του ἄς εἶναι θαύματα, καὶ μάλιστα κι' ἡ ἱστορία ἐκεῖνη πὺν μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε τὰ θαύματα ἐκεῖνα, ἄς εἶναι κι' ἐκεῖνη θαῦμα (ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψη)· ἔτσι μπορούμε νὰ τὴν ἀφίσουμε νὰ στηρίζεται στὴν ἀξία τῆς, ἀλλὰ συγχρόνως νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ τιμᾶμε τὸ πέπλο πὺν χρῆσιμευσε νὰ διευκολύνει τὴ νίκη μιᾶς διδασκαλίας πὺν ἡ ἐπικύρωσή τῆς στηρίζεται στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, καὶ πὺν γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται θαύματα· φτάνει ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρῆση τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν εἰδήσεων νὰ μὴν κάνουμε ἀντικείμενο τῆς πίστεως πὺς ἡ ἀναγνώρισή τους κι' ἡ λατρεία τους εἶναι κάτι μὲ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ γίνουμε ἀρεστοὶ στὸ Θεό.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰ θαύματα γενικά, βρῖσκουμε πὺς ὑπάρχουν λογικοὶ ἄνθρωποι πὺν, ἂν δὲ νομίζουνε πὺς πρέπει ν' ἀρνηθοῦνε τὴν πίστη σ' αὐτά, δὲ θέλουν ἐν τούτοις ποτὲ νὰ τὰ παραδεχτοῦνε στὴν πράξη· πιστεύουνε δηλαδή, ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρία, πὺς ὑπάρχουνε θαύματα, ἀλλὰ στὴν πράξη δὲν τὰ δέχονται. Γι' αὐτὸ πολλοὶ παραδέχονται πὺς πρῶτα γινόντουσαν θαύματα, ἀλλὰ τὴν ὥρα δὲν ἐπιτρέπονται (!). Γιατὶ τὰ παλῆὰ θαύματα

1. Ἀκόμα καὶ θεολόγοι, πὺν προσαρμῶζονε τὰ δόγμα-

γινόντουσαν σὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ συμβεῖ καμμιά ἀκαταστοσία ὅσον ἀφορᾷ τὴν τάξη, ἐνῶ γιὰ τὰ νέα θαύματα θ'ἄπρεπε νὰ φροντίσουνε νὰ μὴ ἔχουνε καμμιά ἐπίδραση στὴν κοινὴ ἡσυχία καὶ στὴν ὑπάρχουσα τάξη. Ἄν ὅμως ρωτήσῃ κανένας τί ἐννοῦμε ἅμα λέμε θαύματα, μποροῦμε (ἐπειδὴ δὲν κατορθώσαμε νὰ μάθουμε παρὰ μόνο τί εἶναι αὐτὰ ὅσον ἀφορᾷ ἐμᾶς δηλαδὴ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ λογικοῦ μας) νὰ ποῦμε πὼς εἶναι συμβάντα,

τά τους στὸ κῶρος τοῦ νόμου (ὀρθόδοξοι) ἀκολουθοῦνε τὴν ἀρχὴ αὐτή. Γι' αὐτὸ ὁ κ. Φέννιγκερ, ὅταν υπεράσπιζε τὸ φίλο του, τὸν κ. Λάβατερ, ἐπειδὴ νόμιζε πὼς καὶ τώρα ἀκόμα μποροῦν νὰ γίνουν θαύματα, μὲ τὸ δίκιο του τοὺς κατηγοροῦσε πὼς αὐτοὶ (ἐκτὸς ἐκείνων πὸν παίρνανε τὸ ζήτημα ἀπὸ φυσικῆς ἀπόψεως) ἂν καὶ πιστεύουνε τὰ θαύματα πὸν γινήκανε πραγματικά πρὶν ἀπὸ δεκαεφτά περίπου αἰῶνες στίς χριστιανικῆς κοινότητες, τώρα δὲν παραδέχονται πὼς μποροῦνε νὰ συμβοῦν, χωρὶς νὰ μποροῦνε ν' ἀποδείξουνε μὲ τὴν Ἁγία Γραφὴ πὼς ὑπάρχει λόγος νὰ πάφουνε (ἐπειδὴ ἡ σοφιστεία πὼς δὲ χρειάζονται πιά εἶναι σημεῖο ὑπερφάνειας γιὰτί λένε πὼς ἐννοοῦνε πράγματα πὸν δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ξέρει). Ὡστε τὸ νὰ μὴ παραδεχοῦμε πὼς τὰ θαύματα συμβαίνουν σκηρῖζεται σὲ λογικῆς ἀρχῆς, καὶ ὄχι σ' ἀντικειμενικὴ γνώση. Ἡ ἀρχὴ ὅμως αὐτή, πὸν ἀναφέρεται στὴν πιθανότητα τῆς διαταρᾶξεως τῆς τάξεως πὸν θὰ μποροῦσε νὰ προκληθεῖ ἀπ' τὰ θαύματα, μήπως θὰ μποροῦσε ν' ἀναφερθεῖ καὶ στὸ φόβο μᾶς ὅμοιας ἀτάξιας στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ γενικά τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τὸ νὰ μὴ παραδεχοῦμε τὰ μεγάλα θαύματα (πὸν προκαλοῦνε τὴν προσοχή), ἀλλὰ νὰ παραδεχοῦμε τὰ μικρὰ μὲ τὸνομα ὑπερφυσικὴ καθοδήγηση (ἐπειδὴ τὰ τελευταῖα εἶν ἀπλῆς κατευθύνσεις, καὶ τοὺς φτάνει ἡ χρησιμοποίησι λίγης δυνάμεως τῆς ὑπερφυσικῆς αἰτίας), δὲ μᾶς κάνει νὰ σχεθοῦμε πὼς ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν δράση καὶ τὸ μέγεθός της, ἀλλὰ γιὰ τὴ μορφή, δηλαδὴ γιὰ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο συμβαίνει ἐκείνη, ἂν εἶναι δηλαδὴ φυσικὴ ἢ ὑπερφυσικὴ, καὶ πὼς γιὰ τὸ Θεὸ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ εὐκόλου καὶ τοῦ δύσκολου. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴ μυστικότητα τῆς ὑπερφυσικῆς ἐπιδράσεως, ἓνα τέτοιο κρύψιμο δὲ θὰ ταίριαζε καθόλου μὲ τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ συμβάντος.

πού ἡ αἰτία τους κι' οἱ νόμοι τους μᾶς εἶναι κατ' ἀνάγκην ἄγνωστοι, καὶ θὰ μείνουν ἄγνωστοι. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε θεϊκὰ καὶ δαιμονικὰ θαύματα, καὶ τὰ τελευταῖα νὰ τὰ διαιρέσουμε σ' ἄγγελικὰ ἢ ἀγαθοδαιμονικὰ, καὶ σὲ σατανικὰ ἢ κακοδαιμονικὰ· ἀλλὰ τὰ ἀγαθοδαιμονικὰ δὲν παρατηροῦνται ἐπειδὴ οἱ καλοὶ ἄγγελοι (δὲν ξέρω γιὰ ποῖο λόγο) δὲ μᾶς δίνουν ἀφορμὴ νὰ μιλάμε γι' αὐτούς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ θεϊκὰ θαύματα, μποροῦμε ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς δράσεώς τους νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἔννοια τῆς αἰτίας τους (ἐνὸς παντοδύναμου κτλ. ἄρα καὶ λογικοῦ ὄντος), ἀλλὰ μόνο γενικά, ἐφ' ὅσον τὸ θεωροῦμε σὰ δημιουργὸ καὶ κυβερνήτη τοῦ κόσμου, κατὰ τὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ τάξη, ἐπειδὴ σχηματίζουμε μιὰ ἄμεση γνώση ἐκείνων τῶν νόμων τῆς πού ὑπερὰ εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ ὀρθὸς λόγος. Ἄν ὅμως παραδεχτοῦμε πὼς κάπου-κάπου ὁ Θεὸς ἀφίνει τὴ φύση νὰ παρεκκλίνει ἀπ' τοὺς νόμους τῆς αὐτοῦς, τότε δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε τὴν παραμικρὴ ἔννοια οὔτε νὰ ἐλπίσουμε πὼς θὰ μάθουμε ἕναν ἀπ' τοὺς νόμους κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς θαυματοουργεῖ, (ἐκτὸς τοῦ γενικοῦ ἠθικοῦ νόμου πού λέει πὼς ὅ,τι κάνει ὁ Θεὸς εἶναι σωστό· ἀλλὰ αὐτὸς ὁ νόμος δὲν καθορίζει τίποτα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰδιαιτέρη αὐτὴ περίπτωσι). Ἐδῶ παραλύει ὁ ὀρθὸς λόγος γιὰτὶ ἀφαιροῦνται οἱ γνωστοὶ νόμοι, χωρὶς ὅμως κανένας καινούργιος νὰ τὸν ὀδηγεῖ. Μεταξὺ τῶν θαυμάτων αὐτῶν τὰ σατανικὰ εἶν ἐκεῖνα πού δὲ μποροῦνε νὰ συνδυαστοῦν μὲ κανέναν τρόπο μὲ τὴ χρῆση τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Γιὰτὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ θεϊκὰ θαύματα ἔχουνε τουλάχιστον ἕνα ἀρνητικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς χρήσεώς τους, δηλαδὴ πὼς ὅταν κάτι τι φαίνεται πὼς προέρχεται ἀπ' τὸ Θεό, ἀλλὰ ἀντίκειται στὴν ἠθικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται

πραγματικά ἀπ' αὐτόν, ἀδιάφορο τί φαίνεται (π. χ. ὅταν διαιάζουν ἓνα πατέρα νὰ σκοτώσει τὸ παιδί του, πὺ καθ' ὅσον τουλάχιστον ξέρει αὐτὸς εἶναι τελειῶς ἀθῶο)· ἀλλὰ ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα σατανικὸ θιαῦμα, τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ λείπει τελειῶς κ' ἂν ἀντὶ αὐτοῦ χρησιμοποιήσουμε γιὰ τὴ λογικὴ χρῆση τὸ ἀντίθετο θετικόν, δηλαδὴ ἂν λέγαμε ὅς ὅταν προτρέπομαστε σὲ μιὰ καλὴ πράξη, πὺ τὴν ἀναγνωρίζουμε ὡς καθῆκον, αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπ' τὸ κακὸ πνεῦμα, τότε μποροῦσε νὰ κάναμε λάθος· γιὰ αὐτὸ πολλὰς φορὰς μεταμορφώνεται σ' ἄγγελο φωτός.

Στὶς ὑποθέσεις του δὲν μπορεῖ κανένας νὰ ὑπολογίσει τὰ θαύματα, ἢ ὅταν σκέπτεται λογικὰ (κ' ἢ σκέψη αὐτὴ εἶν ἀναγκαία σὲ κάθε περίπτωσι πὺ θὰ συναντήσουμε στὴ ζωὴ μας), δὲν μπορεῖ νὰ τὰ λογαριάσει. Ὁ δικαστὴς (ὅσο κ' ἂν πιστεύει στὰ θαύματα ὅταν βρίσκεται στὴν ἐκκλησία) ἀκούει τὴν ἀπολογία τοῦ κατηγορουμένου πὺ μιλάει γιὰ τὸν πειρασμὸ τοῦ διαβόλου, σὰ νὰ μὴν ἀκουγε τίποτα· ὅσοδήποτε κ' ἂν ἐνόμιζε πὺς ἢ περίπτωσι αὐτὴ εἶναι δυνατὴ, θ' ἄπρεπε νὰ ἐξετάσει μὴπως ἔνας ἀπλοϊκὸς ἄνθρωπος ἔπεσε στὰ δίχτυα ἐνὸς πονηροῦ κακούργου· ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ καλέσει τὸν τελευταῖο, νὰ ἐξετάσει τοὺς δυὸ κατ' ἀντιπαράστασι, μὲ μιὰ λέξι δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει ἀπ' αὐτὸ κανένα συμπέρασμα. Ὁ κληρικὸς πρέπει νὰ προσέξει νὰ μὴ γεμίσει τὸ μυαλὸ τῶν ἐμπιστευμένων στὶς πνευματικὰς του φροντίδες μὲ ἱστορίες πὺ ἀναφέρουν ὕλην τὴν ὥρα διαβόλου κ' ἔτσι νὰ στρίψει τὴ δύναμη τῆς φαντασίας τοὺς πρὸς τὸ κακόν. Ὅσον ἀφερῶ ὁμως τὰ καλὰ θαύματα, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὺς στὶς ὑποθέσεις τὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ ἀπλοὺς τρόπους ἐκφράσεως. Ὅταν ὁ γιατρὸς λέει πὺς μόνον σ' ἓνα θιαῦμα μποροῦν νὰ ἐλπίσουνε, αὐτὸ σημαίνει πὺς δὲ γίνεται τίποτα, πὺς ὁ ἄρρωστος πεθαίνει σίγουρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ

τὸ φυσιοδίφη πὸν γυρεύει τὰ αἷτια τῶν διαφύρων φαινόμενων καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους, πὸν μὲρ ἵ νὰ τοὺς ἀποδείξει καὶ μὲ τὴν πείρα, ἄν παραιτηθεῖ ἀπ' τὴ γνώση ἐκείνου πὸν ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους αὐτοὺς. Τὸ ἴδιο κ' ἡ ἠθικὴ τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι πὸν πρέπει αὐτὸς ν' ἀναλάβει· καὶ ναὶ μὲν μπορεῖ ν' ἄχει βοήθεια ἀπὸ θεῖες ἐπιδράσεις ἢ μπορεῖ ν' ἄν ἀναγκαῖες γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ δυνατότητα τῆς τελειοποιήσεως αὐτῆς, ἄλλὰ δὲν μπορεῖ αὐτὸς νὰ τίς ξεχωρίσει ἀσφαλῶς ἀπ' τίς φυσικὲς ἐπιδράσεις· ἐπειδὴ λοιπὸν δὲν ξέρει ἀπὸ πὸν ν' ἀρχίσει μ' αὐτές, δὲν παραδέχεται (1) στὴν περίπτωση αὐτὴ θαύματα, ἄλλὰ ἄν τελειοποιεῖται πραγματικά, κάνει σάν ὅλη ἡ μεταβολὴ τῆς σκέψεως καὶ τὸ διόρθωμα νὰ ἐξαρτᾶται μόνο ἀπ' τὴ δικὴ του προσπάθεια. Ἄλλὰ τὸ νὰ παραδεχόμεσθε θεωρητικὰ πὸς ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ ν' ἄχει τὸ χάρισμα νὰ κάνει θαύματα κ' ἔτσι νὰ προσβάλλει τὸν οὐρανό, βγαίνει ἔξω ἀπ' τὰ ὅρια τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ δὲν μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε τὴν παράξενη αὐτὴ ἰδέα (2).

1. Δηλαδὴ δὲν παραδέχεται στὶς ἀρχές του τὰ θαύματα, (οὔτε μὲ τὸν θεωρητικὸ, οὔτε μὲ τὸν πρακτικὸ ὀρθὸ λόγον) χωρὶς ὅμως ν' ἀρνείται τὴ δυνατότητα ἢ τὴν πραγματικότητά τους.

2. Ἐνα συνειθισμένο καταφύγιον ἐκείνων πὸν κοροϊδεύουνε τὸν εὐπιστὸ κόσμον μὲ τὴ μάγείαν, ἢ τουλάχιστον θέλουνε νὰ πιστέψουν οἱ ἄλλοι στὴ μαγείαν, εἶναι νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν ἄγνοια τῆς ἐπιστήμης ὅταν οἱ ἐπιστήμονες ἀρνοῦνται τὴν πραγματικότητά τῶν ἀποτελεσμάτων τους. Δὲν ξέρομε λένε τὴν αἰτία τῆς βαρύτητας, τοῦ μαγνητισμοῦ κτλ. Ἄλλὰ τοὺς νόμους τοὺς τοὺς ξέρομε μ' ἄρ' ἐτές λεπτομέρειες, μὲ μερικὸς περιορισμοὺς ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὄρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους συμβαίνουνε τὰ φαινόμενα, κ' αὐτὸ μᾶς εἶναι ἄρ' ἐτό. Κ' ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε ἓνα ἐσωτερικὸ φαινόμενον τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ : γιατί τὰ θαύματα τῆς φύσεως, δηλαδὴ φαινόμενα παράξενα, πὸν μπορεῖ ὅμως κανένας νὰ πιστέψει ἐνθ' ἑαυτοῦνε τὸν ἀνθρώπον στὴν ἔρευνα, ἐφ' ὅσον αὐτὸς τὰ θεωρεῖ φυσικά, ἐνῶ τὰ πραγματικὰ θαύματα τὸν ἀποθαροῦνε. Γιατὶ τὰ πρῶτα ἐπιτρέπουνε νὰ

δοθῆι τροφή στὸ λογικόν· δίνουν τὴν ἐλπίδα ν' ἀνακαλυφτοῦνε καινούργιοι νόμοι τῆς φύσεως· ἐνῶ τὰ δευτέρα προκαλοῦνε ὄχι μόνον τὴν ἀποθάρσυνσιν ἀλλὰ καὶ τὴν δυσπιστίαν στους νόμους ποὺ εἶναι γνωστοὶ τώρα. Ἄν ὁμοῦς ὁ ὀρθὸς λόγος χᾶσει τοὺς ἐμπειρικοὺς νόμους δὲ θᾶχει καμμιά χρησιμότητα σ' ἓναν τέτοιον μαγεμμένον κόσμο, οὔτε κἀν γιὰ τὴν ἠθικὴν χρῆσιν του μὲ σκοπὸ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος· γιατί δὲν ξέρουμε μήπως χωρὶς νὰ τὸ ξέρουμε, γίνονται θαύματα καὶ τὰ ἠθικά μας ἐλατήρια ἀλλάζουνε χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ ποῦμε ἂν αὐτὸ ὀφείλεται σὲ μᾶς ἢ σ' ἄλλον. Ἐκεῖνοι ποὺ κρίνουνε σὲ τρόπο ὥστε νὰ τοὺς εἶναι ἀταραίτητα τὰ θαύματα, νομίζουνε πὼς ἡ βλάβη ποὺ προκαλεῖται ἀπ' αὐτὸ στὸν ὀρθὸ λόγον εἶναι μικρότερη ἂν παραδεχτοῦνε πὼς τὰ θαύματα συμβαίνουνε σπάνια. Μ' αὐτὸ θέλουνε νὰ ποῦνε πὼς στὴν ἔννοια τοῦ θαύματος περιλαμβάνεται τὸ σπάνιον (ἐπειδὴ ἂν γινόntonισαν συχνὰ δὲ θὰ τὰ θεωρούσαμε γιὰ θαύματα)· θάπρεπε νὰ τοὺς χαρίσσουμε αὐτὴ τὴ σοφιστεία (τὴ μεταβολὴ μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἐρωτήσεως ποὺ ἀφορᾷ τὸ πρᾶγμα, σὲ μιὰ ὑποκειμενικὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴ λέξιν μὲ τὴν ὁποία τὸ ἐκδηλώνουμε), καὶ νὰ ρωτήσομε πὸς σπάνια; μιὰ φορὰ πὸς ἑκατὸ χρόνια ἢ μήπως πρὶν ἀπὸ καιρὸ ἀλλὰ ὄχι τώρα; Ἐδῶ δὲν ἔχουμε τίποτα ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ καθοριστῆι ἀπ' τὴ γνώσιν τοῦ ἀντικειμένου ἀλλὰ μόνον ἀπ' τὶς ἀπαραίτητες ἀσχέσεις τῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ μας· καὶ πρέπει ἢ νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὰ θαύματα γίνονται καὶ ἐμέρᾳ (ἂν καὶ φαίνονται ἀπλῆς φυσικῆς συμπτώσεως, ἢ πὼς δὲ γίνονται ποτε, καὶ στὴν τελευταία περίπτωση δὲν μπορούμε νὰ τὰ θεωρήσομε ὡς βάση τοῦ λογικοῦ μας ἢ τῶν πράξεών μας· καὶ ἐπειδὴ τὸ πρῶτον δὲ συμφωνεῖ μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον, δὲ μᾶς μένει παρὰ νὰ παραδεχτοῦμε τὸ δεύτερον. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ πῆι ἂν ἡ θαυμάσια διατήρησιν τῶν εἰδῶν τοῦ φυτικοῦ καὶ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου ποὺ σὲ κάθε καινούργιον πολλαπλασιασμό ἐπαναλαμβάνεται τὸ πρότυπον μ' ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν τελειότητα τοῦ μηχανισμοῦ του καὶ (στὸ φυτικὸ βασιλεῖον) τὴν ὠραιότητα τῶν χρωμάτων, κάθε ἀνοιξιν, χωρὶς οἱ τόσο καταστρεπτικῆς δυνάμεις τῆς ἀνόργανης φύσεως, τὸ φθινόπωρον ἢ τὸ χειμῶνα νὰ μεταβάλλουνε κατὰ τὸ ἐλάχιστον τὸ σπόρον, ἂν ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπλὸ ἐπακολούθημα τῶν φυσικῶν νόμων, ἢ μήπως μᾶλλον χρειάζεταιτι κάθε φορὰ μιὰ ἄμεση ἐπιρροὴ τοῦ Δημιουργοῦ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς πείρας· γιὰ μᾶς δὲν εἶναι παρὰ φυσικῆς ἐπιδράσεως καὶ δὲν μπορούνε νὰ θεωρηθῶν πὼς εἶναι τίποτα ἄλλο· γιατί αὐτὸ θέλει ἢ μετριοφροσύνη τοῦ ὀρθοῦ λόγου στίς ἀξιώσεις του· τὸ νὰ προχωρήσομε ὅπως ἔξω ἀπ' τὰ ὄρια αὐτὰ εἶναι τόλμη καὶ ἀδιακρισία· καὶ πολλὰς φορὰς ὅταν πιστεύουμε στὰ θαύματα ἀποδεικνύουμε ἓνα ἀποθαυρυντικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι.

Αυτό το μικρό βιβλίο
όπως και τα άλλα της
σειράς αυτής τό τύπωσε
ο Κώστας Γκοβόστης στη
δεκαετία του τριάντα.

Τό ξανατυπώνουμε τώρα
(όπως ακριβώς ήταν τότε)
σέ πολύ λίγα αντίτυπα,
γιά νά δοῦν οί νεώτεροι
του '92 τί μπορεί νά προσ-
φέρει ἕνας φωτισμένος
καί πρωτοπόρος ἐκδότης
στήν πνευματική ζωή
του τόπου του.